

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕМОГРАФІЇ ТА СОЦІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ім. М.В. ПТУХИ

Людмила Слюсар

ШЛЮБ В УКРАЇНІ
У ДЕМОГРАФІЧНОМУ ВИМІРІ:
ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

Київ — 2021

УДК 316.361(477): 314]:316.4

С 49

Рецензенти:

О.В. Макарова

доктор економічних наук, старший науковий співробітник, член-кореспондент НАН України, заступник директора з наукової роботи Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України

Н.М.Левчук

доктор економічних наук, старший науковий співробітник, головний науковий співробітник відділу демографічного моделювання і прогнозування Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України (протокол від 18.06.2021 № 10)

Слюсар Л.І.

Шлюб в Україні у демографічному вимірі: історія і сучасність / НАН України, Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи. — Київ, 2021. — 180 с.

ISBN 978-966-02-9681-7

Монографію присвячено дослідженню змін у шлюбній поведінці населення України від часів, коли вона входила до складу Російської імперії, і до сьогодення. Детально висвітлено зміни у шлюбності населення України за роки незалежності, і доведено, що вони є результатом як сучасної модернізації суспільства, так і довготривалих процесів, які відбувались у шлюбно-сімейній сфері протягом усього ХХ століття. Визначено новітні тенденції, що можуть вплинути на шлюбно-сімейні процеси у майбутньому.

Книга розрахована на демографів, соціологів, та усіх, хто цікавиться питаннями шлюбу, сім'ї, демографічної історії України.

ISBN 978-966-02-9681-7

© Л.І.Слюсар, 2021

© Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2021

ЗМІСТ

Розділ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ІСТОРИЧНА ЕВОЛЮЦІЯ ШЛЮБНОСТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ	7
1.1. Інститут шлюбу як складова внутрішньої архітекτονіки інституту сім'ї.....	7
1.2. Шлюбно-сімейні відносини в Україні у доіндустріальний період	22
1.3. Штучна модернізація шлюбу і сім'ї у 1920—1930-ті роки	45
1.4. Шлюби і розлучення в Україні у 1950—1980-х роках	65

Розділ 2

ШЛЮБНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ	95
2.1. Динаміка показників шлюбності та її вікові характеристики	97
2.2. Пліуралізація форм шлюбного партнерства	120
2.3. Розлучуваність населення: сучасні тенденції	139
2.4. Новітні тенденції і ризику розвитку шлюбно-сімейної ситуації.....	159
ВИСНОВКИ.....	175

ПЕРЕДМОВА

Швидкі кардинальні зміни у різних сферах життя сучасного суспільства часом неоднозначно оцінюють у науковій і публіцистичній літературі, однак найбільше різноманіття оцінок і гострі дискусії викликають нові явища і тенденції у перебігу шлюбно-сімейних процесів, зміни у структурі й функціях інститутів шлюбу і сім'ї.

Сім'я є базовою передумовою функціонування соціуму в його сучасному розумінні, і принципи організації та функціонування її складових — інститутів шлюбу, батьківства і спорідненості — є органічною складовою соціокультурної системи і ментальності кожного народу, вплетені у систему моральних норм і цінностей. Тому питання трансформації цих інститутів та їхнього сучасного стану є актуальними і болючими, спричиняють багато суперечок і часто непрофесійних суджень.

Представлена монографія присвячена науковому аналізу сучасних змін інституту шлюбу з точки зору демографії. Досліджуючи зміни, що відбувалися у шлюбності населення України за роки незалежності, автор доводить, що вони є результатом як змін у соціально-економічному розвитку країни у цей час, так і тривалих процесів, які відбувались у шлюбно-сімейній сфері протягом усього ХХ століття, впродовж якого населення України пройшло складний шлях демографічної модернізації шлюбу та сім'ї, що відбувалась у атиповій формі через штучність радянського типу організації суспільства.

У рамках роботи проаналізовано особливості шлюбності українців за часів Російської імперії, у тому числі на основі ста-

тистичних даних, наведених у працях Демографічного Інституту Української академії наук, який діяв в Україні у 1918—1938 рр. Висвітлені кардинальні зміни у шлюбно-сімейних процесах, які відбулись у 1920—1930-х роках унаслідок штучно прискореної модернізації й соціальних катастроф, особливо Голодомору, що залишило глибокий слід у ментальності українського народу. Характеризуючи шлюбність населення у цей період, автор спирається на праці видатних українських демографів: Михайла Трацевського, Петра Пустохода, Юрія Корчак-Чепурківського, Арсена Хоменко.

Усебічно проаналізовано шлюбність населення у другій половині ХХ століття за часів Радянської України — рівень шлюбності, його міцність, вікові характеристики. Частина висновків зроблена на основі аналітичних розвідок і оцінок відомої української дослідниці шлюбу і сім'ї Любові Чуйко.

Значна увага у виданні приділена детальному вивченню шлюбності населення сучасної України, аналізу причин і наслідків змін, що відбуваються, зокрема феномену поширення незаєєстрованого шлюбного партнерства. На думку автора, сучасна специфіка розвитку шлюбу в Україні обумовлена постіндустріальною трансформацією інститутів шлюбу і сім'ї, однак значним є і вплив сучасних складних умов життєдіяльності населення. У ринкових умовах було знято «радянські» обмеження щодо вибору стилю особистого життя, форми шлюбу і сім'ї, однак з'явилися нові ризики й обмеження, доволі часто обумовлені соціально-економічними проблемами та нестабільністю українського суспільства. Автор визначає найновіші тенденції змін у матримоніальних поглядах і планах молоді, що можуть вплинути на шлюбно-сімейні процеси у майбутньому.

Дослідження виконано за даними Державної служби статистики України, матеріалів переписів населення, на основі інформації з вибіркового досліджень: спеціальних вибіркового репре-

зентативних соціально-демографічних досліджень «Сім'я і діти», «Сім'я і сімейні відносини», «Молодь України: спосіб життя та ціннісні орієнтації», здійснених Інститутом демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України на основі проведених центром «Соціальний моніторинг» соціологічних опитувань; вибіркового опитування «Молодь України 2017», «Українське покоління Z», «Молодь України 2018», «Молодь України 2019» та інших.

Розділ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ІСТОРИЧНА ЕВОЛЮЦІЯ ШЛЮБНОСТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

1.1. Інститут шлюбу як складова внутрішньої архітекτονіки інституту сім'ї

Шлюб — це історично обумовлена соціальна форма відносин між жінкою та чоловіком, за допомогою якої суспільство санкціонує і впорядковує їхнє статеве життя і встановлює їхні подружні та батьківські права й обов'язки (це широко відоме і дуже вдале визначення шлюбу було запропоноване А. Харчевим)¹. Шлюб є одним із важливих соціальних інститутів, що регулює життєдіяльність людської спільноти, його вивчали і пропонували своє визначення соціологи, культурологи, антропологи Альфред Редкліфф-Браун (*Alfred Radcliffe-Brown*), Едвард Вестермарк (*Edvard Westermarck*), Пауль Хортон (*Paul Horton*), Честер Хант (*Chester L. Hunt*), Джон Леви (*John Levy*), Рут Монро (*Ruth Monroe*), Едмунд Лич (*Edmund Leach*), Роберт Лоуї (*Robert Lowie*) та інші. Сучасні підручники зі соціології найчастіше визначають шлюб як юридично визнаний суспільний договір між двома людьми, традиційно заснований на сексуальних

---

1 Харчев А.Г. Брак и семья в СССР. Москва: Мысль, 1979. С. 66; Волков А.Г. Семья — объект демографии. Москва: Мысль, 1986. С. 100.

стосунках, що передбачає сталість союзу². Це визначення більш широке, однак демографію цікавить шлюб саме як союз чоловіка і жінки у тій чи іншій формі, довгострокове чи короткострокове, що є первинною ланкою у механізмі відтворення населення.

Сімейний кодекс України визначає шлюб як «сімейний союз жінки і чоловіка»³, що відображає тісний зв'язок інститутів шлюбу і сім'ї як у суспільній практиці, так і у науковому осмисленні. Шлюбні відносини є складовою сімейних відносин і дослідження інституту шлюбу, його функцій, значення, місця у системі відтворення населення неможливо без визначення його місця у всій системі сімейних відносин, без розуміння сутності сім'ї та її інституціональної структури.

Сім'я є базовою передумовою функціонування соціуму у його сучасному розумінні, первинним та основним осередком суспільства. Більшість дослідників, пропонуючи різні схеми субординації та класифікації інститутів, віддають сім'ї одне з провідних місць. Так, С. Войтович відносить сім'ю до базових інститутів разом з власністю та владою, американський дослідник Д. Німан вважає сім'ю ключовим інститутом поряд з освітою, політикою, економікою та релігією⁴. А. Карлсон називає сім'ю пешоелементом суспільства (*the fundamental unit of society*)⁵.

---

2 Marriage and Family. Ch. 14. Introduction to Sociology. 1st Canad. Ed. OpenStax College. URL: <https://opentextbc.ca/introductiontosociology/chapter/chapter14-marriage-and-family/> (Тут і далі, у всіх випадках посилань на інтернет-джерела, датою звернення є дата останньої перевірки: 01.06.2021.)

3 Сімейний кодекс України. Розділ II, гл. 3, ст. 21.

4 Шульга М.О. Несформованість, слабкість чи криза державних інститутів в Україні? *Проблеми розвитку соціологічної теорії. Трансформація соціальних інститутів та інституціональної структури суспільства* / Соціологічна асоціація, Інститут соціології НАН України. Київ, 2003. С. 31—36.

5 Карлсон А. Общество — Семья — Личность: Социальный кризис Америки. Альтернативный социологический подход / Пер. с англ. под ред. А.И. Антонова. Москва, 2003. С. 12.

Існує багато визначень сім'ї, наприклад, Бюро перепису населення США визначає сім'ю як групу з двох або більше осіб (один з яких є головою домогосподарства), пов'язаних народженням, шлюбом чи усиновленням, що проживають разом; сучасні підручники зі соціології — як соціально визнану групу (зазвичай об'єднану кров'ю, шлюбом або усиновленням), яка формує емоційний зв'язок і слугує економічною одиницею суспільства⁶. Найвдалішими (і широко визнаними) є визначення, запропоновані А. Волковим, А. Харчевим, А. Антоновим. За визначенням А. Харчева, сім'я є конкретною історичною системою взаємовідносин між подружжям, між батьками та дітьми, які пов'язані шлюбними та родинними відносинами, спільністю побуту та взаємною моральною відповідальністю; її соціальна необхідність обумовлена потребою суспільства в фізичному і духовному відтворенні населення⁷. За А. Волковим, сім'я — це засноване на шлюбі та кровному спорідненні об'єднання людей, пов'язаних спільним побутом та взаємною відповідальністю⁸. За визначенням А. Антонова, сім'я — це заснована на спільній загальносімейній діяльності спільнота людей, пов'язаних узами подружніми — батьківськими — родинними, яка завдяки цьому здійснює відтворення населення і спадкоємність сімейних поколінь, а також соціалізацію дітей і підтримку існування членів сім'ї⁹. А. Волков і А. Харчев розглядають як найважливішу ознаку сім'ї спільність побуту, а А. Антонов, який вивчає феномен сім'ї на рубежі тисячоліть, акцентує увагу на загальносімейній діяльності як системоутворювальній властивості сім'ї. Однак у всіх дефініціях присутнє «поєднання» в сім'ї шлюбних відносин і відносин кровної

6 Marriage and Family.

7 Харчев А.Г., 1979. С. 75.

8 Волков А.Г., 1986. С. 20

9 Социология семьи / Под ред. А.И. Антонова. Москва: ИНФРА-М, 2005. С. 44.

спорідненості, тобто відносин між подружньою парою, батьками та дітьми, іншими родичами.

Сім'я як багатофункціональний соціальний інститут має складну внутрішню інституційну архітектоніку, яка може бути представлена як сукупність внутрішніх системно-структурних інститутів, їхніх взаємовідносин та взаємозв'язків¹⁰. На нашу думку, сім'я як комплексний інститут об'єднує інститут шлюбу, інститут батьківства й інститут спорідненості (родства). Шлюб — це інститут, який регулює взаємовідносини між чоловіком і жінкою, визначає їхні права і обов'язки відносно один одного та відносно їх дітей (за визначенням В. Медкова)¹¹. Батьківство — це історично обумовлена соціальна форма відносин, що соціально санкціонує і впорядковує фізичний (біологічний) процес продовження роду людської спільноти. Інститут батьківства упорядковує стосунки між батьками і дітьми, батьками і суспільством, визначаючи в першу чергу права і обов'язки батьків щодо утримання і виховання дітей, формує відносини між батьками та дітьми, визначаючи форми і правила їх взаємодії. Інститут спорідненості визначає форми взаємовідносин між іншими кровними родичами, тобто братами і сестрами, прабатьками і онуками тощо. Кожен з цих інститутів має значну інституціональну автономію, регулює правила, механізми, норми поведінки у певній сфері, однак саме їх поєднання забезпечує виконання всього комплексу функцій сім'ї, робить її базовим осередком суспільства. Взаємозалежність і взаємозакінченість батьків і дітей, шлюбних партнерів, родичів, формальні і неформальні механізми і правила їх взаємодії обумовлюють фундаментальну якість сім'ї — виконання ролі посередника між сус-

10 Про архітектоніку як науку, у тому числі про інституціональну архітектоніку див.: Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований / Под ред. А.А. Гриценко. Харьков: Форт, 2008. 928 с.

11 Медков В.М. Брачный выбор. *Социология семьи* / Под ред. А.И. Антонова. Москва: ИНФРА-М, 2005. С. 291.

пільством і особистістю стосовно біологічного і соціально-культурного відтворення населення.

Основою сім'ї є шлюб, і це визнають більшість вітчизняних і закордонних дослідників-сім'єзнавців. Можна стверджувати, що шлюб є «ядром» інституційної архітекτονіки сім'ї. Ми можемо визначити шлюб (чи шлюбний союз) як постійний зв'язок між чоловіком і жінкою, як правило, заснований на особистих почуттях і сексуальних стосунках, який має на меті створення сім'ї. Якщо інститути суспільства — це «правила гри» цього суспільства, які забезпечують взаємовідносини між людьми, формуючи мотивацію їх взаємодії (за визначенням Д. Норта)¹², то інститут шлюбу впорядковує відносини між чоловіком і жінкою, визначаючи їхні права та обов'язки, норми і правила взаємовідносин, і забезпечує реалізацію природної потреби людей у сексуальних стосунках і продовженні роду, надаючи їй (цій потребі) соціальну форму відповідно до соціальних умов і культури даного суспільства. Соціально-контролюючі та соціально-санкціонуючі функції шлюбу є необхідними для кожного суспільства (Л. Дарский)¹³.

Інститут шлюбу є поєднанням формальних і неформальних норм і правил подружніх відносин, і якщо використовувати поняття гаранта¹⁴, то гарантом дотримання формальних норм і правил у цій сфері на різних етапах історичного розвитку були громада, церква, держава. У наш час ці формальні правила закріплені у сімейному кодексі, який у більшості країн Європи існує або у вигляді окремого документу, або як частина цивільного кодексу. В Україні норми щодо шлюбного віку, умов укладання

---

12 Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. Москва: Фонд экономической книги «Начала», 1997. С. 16, 37.

13 Дарский Л.Е. Формирование семьи. Демографо-статистическое исследование. Москва: Статистика, 1972. С. 41.

14 Институциональная экономика: Новая институциональная экономическая теория / Под ред. Аузарова А.А. Москва: ИНФРА-М, 2006. С. 45.

шлюбу (добровільність, одношлюбність тощо) та його припинення, прав і обов'язків подружжя викладені у Сімейному кодексі України. Однак не менше значення мають неформальні норми та правила шлюбних стосунків, які регулюють їх сексуальні, психологічні, емоційні аспекти, систему лідерства та обміну діяльністю подружжя тощо, і є результатом як шлюбно-сімейних традицій певної спільноти, так і сучасних морально-етичних принципів та орієнтацій, на які значною мірою впливають соціально-економічні умови життєдіяльності населення.

Сім'я є складним соціальним організмом, який має свої закономірності функціонування, власну логіку розвитку внутрішньої структури і зовнішньої форми. Як одному з базових інститутів соціуму їй притаманна значна інституційна автономія, без чого неможливо виконання її функцій. Сім'я та її складові-інститути мають свою логіку розвитку, однак вона «вплетена» у тканину історичного розвитку всього соціуму, перебуває у безперервній взаємодії, взаємовпливі з іншими інститутами. Як відтворення населення відбувається у всьому просторі суспільно-економічного життя та є властивістю суспільного життя в цілому¹⁵, так і функціонування сім'ї як первинного осередку відтворення нових поколінь відбувається у соціально-економічному просторі, є взаємозалежним зі всіма сферами життєдіяльності соціуму і органічною складовою інституційного середовища в цілому, існує під впливом цього середовища та його складових — конкретних інститутів.

З розвитком людства інститут сім'ї поступово змінюється, ускладнюється: змінюються структури її внутрішньої архітекτονіки, тобто інститути шлюбу, батьківства і спорідненості, та їхні зв'язки-взаємовідносини, і відповідно трансформуються

---

15 Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії / Інститут економіки НАН України. Київ, 2001. С. 466.

функції сім'ї, її місце в суспільстві, форми її взаємодії з іншими інститутами.

У доіндустріальному суспільстві інститут сім'ї посідав центральне місце, оскільки виробництво матеріальних благ мало у більшості випадків сімейний характер. Сім'я була не тільки основним демографічним осередком суспільства, але і основним економічним осередком, тобто у сім'ї було сконцентровано «виробництво» не тільки самої людини, але і предметів споживання і засобів виробництва. Фактично весь життєвий шлях особистості — навчання, формування соціальних властивостей, праця і побут, духовний розвиток, відпочинок — відбувалось у сім'ї. Жорсткі умови існування населення у цей період (унаслідок низької продуктивності праці, високої смертності населення, залежності від сил природи тощо) потребували об'єднання зусиль усіх членів сім'ї, чіткої сімейної ієрархії, авторитарного типу відносин, і цим вимогам відповідала патріархальна сім'я. Як правило, це велика, багатодітна сім'я, де разом проживають не тільки батьки і діти, але і представники старшого покоління, брати і сестри, а діти, які вже стали дорослими і мають свої сім'ї, залишаються жити разом з батьками і вести спільне господарство. Велика кількість працівників у сімейному господарстві (що забезпечується в першу чергу багатодітністю) є запорукою матеріального добробуту сім'ї, дає можливість утримувати як малолітніх дітей, так і старих і немічних, які повністю матеріально залежать від успіху родини. У сім'ї цього типу в подружніх стосунках існує чітка ієрархія, обов'язки чоловіка і жінки чітко визначено: чоловік — це голова сім'ї, її годувальник і охоронець, виконавець тяжкої фізичної праці, і це його призначення потребувало сили, мужності, стійкості, жінка — це дружина і мати, організатор і виконавець роботи у сімейному домогосподарстві, і її обов'язки — турбуватись про дітей і побут. Отже на цьому етапі розвитку су-

спільства інститут сім'ї мав монолітну, чітко визначену внутрішню архітектуру, його складові — інститути шлюбу, батьківства і спорідненості були щільно поєднані, переплетені. Шлюб був обов'язковою передумовою батьківства, велика кількість дітей — запорукою розгалуженої системи стосунків спорідненості між братами і сестрами.

Серед вчених-сім'єзнавців, в першу чергу послідовників фамілістичної парадигми¹⁶, існує думка, що сім'я повинна обов'язково поєднувати у своїй структурі інститути шлюбу, батьківства і спорідненості, як це і відбувалось на протязі тривалого етапу розвитку людства. Так, А.І. Антонов вважає, що оскільки сім'я є спільнотою (об'єднанням) людей, пов'язаних між собою подружніми-батьківськими-родинними стосунками, то наявність цих триєдиних відносин є неодмінною ознакою сім'ї, а відсутність хоча одного з них свідчить про фрагментарність сімейних об'єднань, і в цьому випадку слід використовувати термін «сімейна група», «осколкові форми сім'ї», а не «сім'я». Відповідно до цього підходу, якщо подружня пара має одну дитину, то ця спільнота з трьох осіб є сімейною групою, а не сім'єю у повному розумінні, оскільки в даному випадку існують лише стосунки (і відповідні сімейні ролі) батьки-діти і чоловік-дружина, але відсутні відносини брати-сестри, тобто спорідненості¹⁷. Витоки цих поглядів лежать у концепції «корневої сім'ї» Фредеріка Ле Пле, який вважав цей тип сім'ї (батьківська сім'я плюс репродуктивна сім'я,

---

16 Фамілізм (*familism*) — модель соціальної організації, в якій сімейні цінності й інтереси домінують над індивідуальними. Фамілізм у науці — школа соціології, яка за відправну точку аналізу бере сім'ю, а не індивіда, та обстоює перевагу цінностей сімейного способу життя над відповідними цінностями індивідуального існування.

17 Социология семьи / Под ред. А.И. Антонова. Москва: ИНФРА-М, 2005. С. 44—45, 60.

як правило, старшого сина) фундаментом стабільності і соціального успіху суспільства¹⁸.

Однак, як би ми не оцінювали історичну еволюцію сім'ї, слід визнати, що у ході історичного розвитку її внутрішня інституційна архітектоніка зазнала значних змін. Її складові — інститути шлюбу, батьківства і спорідненості — не тільки істотно трансформувались, змінилися і форми їх взаємодії, збільшилась автономність, ускладнилась система взаємозв'язків, що обумовлено формуванням спочатку індустріального типу соціуму, пізніше — постіндустріального, і відповідною перебудовою всієї інституційної системи. З розвитком суспільства і підвищенням продуктивності праці, виробництво матеріальних благ «відокремлюється» від сім'ї. В умовах індустріалізації та промислового виробництва члени сім'ї беруть участь у матеріальному виробництві як наймані працівники за межами сімейного об'єднання. І хоча сімейне виробництво не зникає, воно вже не є основним у економічній системі, а серед економічних функцій сім'ї на перший план виходять накопичення власності, споживання, ведення домашнього господарства, організація побуту. Великий розмір сім'ї вже не є обов'язковою запорукою її успіху та матеріального добробуту. Інституціональна структура суспільства поступово ускладнюється, стає більш різноманітною і розгалуженою, і деякі функції сім'ї переходять (частково чи повністю) до спеціалізованих інститутів: функції освіти та виховання нового покоління — до інститутів освіти та виховання, тобто навчальних закладів усіх рівнів, функції матеріального забезпечення немічних та старих членів сім'ї — до пенсійної системи та системи соціального забезпечення тощо. Мірою того, як

---

18 Le Play F. La reforme social en France (Цит. по: Горелова М.Ю., Проневская И.В. Семейные роли в социологии Фредерика Ле Пле. *Глобализация и социальные изменения в современной России*: Тез. докл. и выступ. Всерос. социол. конгресса. Т. 5. Москва: Альфа М, 2006. С. 102—105.

держава й інші соціальні інститути «перебирають» на себе обов'язки сім'ї, змінюється мотивація сімейних зв'язків, форми взаємодії представників різних поколінь, зникає мотивація багатодітності.

Відправною точкою змін інституту сім'ї стало зниження народжуваності в умовах формування нового типу демографічної рівноваги. Зниження дитячої смертності створило передумови для обмеження сім'єю кількості дітонароджень, що не тільки вплинуло на розмір сім'ї, зменшило її дітність, але і на весь комплекс стосунків між батьками і дітьми, з'явилися умови для перебудови всієї системи зв'язків-відносин сім'ї, зокрема інститутів шлюбу та спорідненості.

Зміни кількісних характеристик батьківства стали пусковим механізмом перебудови інституту спорідненості, звуження його функцій: перехід від багатодітної до малодітної, а особливо однодітної сім'ї значно звужує, обмежує цей інститут за рахунок зменшення кількості братів і сестер. Змінює форми родинних зв'язків і процес нуклеаризації сім'ї, формуючи нові форми взаємодії батьків і дорослих дітей, оскільки на базі нуклеарних сімей з'являються нові форми інтеграції поколінь¹⁹.

За історичними даними, в Україні перші прояви нуклеаризації сім'ї спостерігались вже у XVIII ст.²⁰, а інтенсивно цей процес почав відбуватись у 1930-ті рр. У цей же період почала поширюватись малодітність²¹, яка завершилась масовою однодітністю сімей у другій половині XX ст. Однак і на початку XXI ст. у складі «класичної» сім'ї, в якій присутні триєдині відносини подружні-батьківські-родинні, проживає не менше третини населення України. За нашими розрахунками, на момент Всеукраїнського пере-

---

19 Семья и общество. Москва: Наука, 1982. С. 42—44.

20 Прибыткова И.М. Из истории развития демографической мысли в Украине в XVIII—XIX вв. *Проблемы населения в зеркале истории*. Шестые Валентеевские чтения. Москва: МАКС Пресс, 2010. С. 43.

21 Хоменко А.П. Семья и воспроизводство населения. Москва: Мысль, 1980. С. 44—46.

пису населення 2001 р. сім'ї цього типу були представлені у 23 % усіх індивідуальних домогосподарств країни: це подружні пари з двома і більше дітей (11,4 % всіх індивідуальних домогосподарств), подружньої пари з дітьми і з одним із батьків подружжя та (або) іншим родичем (8,4 % домогосподарств), більшість складних сімей (тобто тих, у яких поєднані дві чи більше шлюбних пар). Однак у сучасній Україні найпоширенішими є нуклеарні та розширені нуклеарні сім'ї (тобто шлюбна пара з дітьми і досить часто — з одним із батьків або родичів подружжя). За даними вибіркового дослідження Державної служби статистики України, більшість сімей має невеликий розмір: станом на 2018—2020 рр. середній розмір індивідуального домогосподарства складає 2,58 осіб.

Радикальні зміни архітекτονіки інституту сім'ї відбувались у другій половині ХХ ст., на етапі формування постіндустріальної моделі соціуму: традиційно міцний і прямий зв'язок інститутів шлюбу і батьківства почав слабшати, їх взаємообумовленість набула інакшої, непрямой і досить неоднозначної форми. Норми і правила, які забезпечували пряму залежність дітонародження від офіційно визнаного шлюбу чоловіка і жінки, поступово розмиваються: інститут шлюбу і інститут батьківства набувають значної автономії, їх зв'язок у системі сім'ї стає не прямим і однозначним, як на попередніх етапах розвитку сім'ї, а більш складним і глибинним.

На рубежі ХХ і ХХІ ст. інститут шлюбу стає більш самодостатнім, «незалежним», залишаючись у системі зв'язків і відносин сім'ї. Зміни у формах його взаємодії з іншими інститутами є значною мірою результатом трансформації його глибинних ознак: це підвищення віку вступу до шлюбу, відхід від «шлюбу на все життя», плюралізація форм шлюбу. Ці зміни свідчать про якісну перебудову функцій цього інституту, його місця у житті людини: якщо підвищення віку вступу до шлюбу означає «тільки» скорочення часового простору (відрізка часу) на життєвому шляху людини, коли цей

інститут регламентує певні форми її життєдіяльності, тобто змінюється одна із зовнішніх характеристик шлюбу, то нестабільність шлюбних відносин, висока ймовірність розлучення і укладання повторного шлюбу є свідченням формування нової моделі шлюбної поведінки, коли перебування у шлюбі не обмежує потенційну можливість людини до вступу у новий шлюб²². Про глибинну перебудову норм і правил, які регулюють шлюбні стосунки, свідчить плюралізація форм шлюбу: у випадку дистанційного і гостьового шлюбу зникає спільне проживання подружжя, спільний побут, а це є важливі ознаки сім'ї; у випадку незареєстрованого шлюбу розмиваються його межі, зникає їх чітка окресленість.

Існують різні погляди на сучасні трансформації як інституту шлюбу, так і в цілому інституту сім'ї. Більшість дослідників, в першу чергу засновники теорії другого демографічного переходу (*Second Demographic Transition*) Дірк ван де Каа (*Van de Kaa*) та Рон Лестіг (*Lesthaeghe*) та їх послідовники у різних країнах, А. Вишне-вський, С. Захаров, Т. Сobotка (*T. Sobotka*), Т. Фрейка (*T. Frejka*), А. Кистен (*A. Kuijsten*), В. Станкунене (*V. Stankuniene*) та інші — вважають зміни, що відбуваються, закономірним результатом демографічного розвитку, проявами другого демографічного переходу у шлюбно-сімейній сфері. Водночас прихильники фамілістичного світогляду (А. Карлсон, А. Антонов, Б. Бергер, О. Синельников) оцінюють зміни у сімейній сфері як глобальну системну кризу сім'ї і розглядають зміни у шлюбних відносинах як її прояв.

На нашу думку, оцінка сучасних тенденцій у шлюбно-сімейній сфері можлива лише у контексті загального розуміння логіки історичного розвитку, закономірностей еволюції соціуму, стану і перспектив євроатлантичної цивілізації, оскільки інститут сім'ї на макрорівні характеризує загальний стан соціуму, успіх певної соціальної системи в цілому. Якщо ми оцінюємо сучасне суспіль-

22 Farber B. *Family: Organization and Interaction*. San Francisco, 1964. P. 109.

ство як постіндустріальне (чи перехід до постіндустріального суспільства), незважаючи на всі його недоліки й протиріччя, то нові явища у шлюбно-сімейній сфері, насамперед поширення нових форм шлюбного партнерства, слід розглядати як постіндустріальну трансформацію шлюбу і сім'ї на новому етапі розвитку цивілізації. Формування нового соціального типу індивіда на етапі постіндустріальної трансформації суспільства детермінує якісні зміни у системі міжособистісних зв'язків і відносин, у тому числі шлюбних і сімейних.

Сучасні трансформації інституту шлюбу є в значній мірі проявом загальних змін внутрішньої основи інститутів. На межі тисячоліть, коли суспільство перебуває на принципово новому етапі свого розвитку, заснованому на нових, постіндустріальних засадах соціальної та технологічної організації²³, відбуваються зміни принципів організації інститутів: деформалізація частини інституційного середовища (тобто заміна формальних норм і правил неформальними) поєднується з «розмитістю» значної частини неформальних правил. Потенції інститутів щодо регламентації взаємовідносин між людьми зберігають силу, але в сучасному диференційованому (плюралістичному) світі, в умовах децентралізації джерел влади і домінування, індивіди віддають перевагу особистим пріоритетам, особистому стилю життя, і, як стверджують соціологи, інститути звільняються від майже сакральної недоторканості²⁴.

Однак, не підтримуючи загальних песимістичних оцінок прихильників кризової парадигми, треба визнати значні досягнення

---

23 Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Москва: Academia, 1999. С. СХХ.

24 Makeev С.А. Социальные институты: классические трактовки и современные подходы к изучению. *Проблеми розвитку соціологічної теорії. Трансформація соціальних інститутів та інституціональної структури суспільства* / Соціологічна асоціація, Інститут соціології НАН України. Київ: 2003. С. 16—22.

сучасного фамілізму у визначенні (окресленні) протиріч і ризиків розвитку шлюбу і сім'ї. Сама поява цього напряму наукової думки свідчить про неоднозначність змін у матримоніальній і репродуктивній поведінці населення, складність передбачення віддалених наслідків цих змін, про загострення протиріч між інтересами людства і деяких країн, держави і особистості саме в демографічній сфері.

Потрібно визнати існування певних протиріч між новою формою шлюбних відносин (відхід від моделі шлюбу на все життя, плюралізація форм шлюбу) і потребою суспільства у комфортних умовах соціалізації молодшого покоління, які забезпечує традиційна форма батьківства. Повна сім'я, в якій дитину утримують та виховують батько і мати, є найкомфортнішою для дитини, вона забезпечує захищеність її розвитку, засвоєння моделі поведінки, норм і правил відповідно своїй статі та відносно осіб іншої статі. Можна припустити, що зараз має місце нерівномірний розвиток інститутів (в даному випадку інститутів шлюбу і батьківства), який вчені пов'язують із різним часовим циклом інститутів, що призводить до виникнення інституційних конфліктів²⁵.

Загальноцивілізаційні закономірності розвитку шлюбу і сім'ї у кожній країні мають свої форми прояву, оскільки норми і правила цих інститутів є значною мірою відображенням ментальності конкретного народу, тобто перебувають під значним впливом національних культурних, духовних і релігійних особливостей, ціннісно-мотиваційних стереотипів, традицій у сфері шлюбної поведінки, внутрішніх сімейних стосунків, міжпоколінних відносин тощо. Про це свідчать і зарубіжні дослідження²⁶, і аналіз просторової специфіки формування шлюбно-сімейної

25 Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований. С. 29.

26 Kuijsten A. Recent trends in household and family structures in Europe. *Household Demography and Household Modelling*. New York and London: Plenum Press, 1995. P. 53—84.

структури населення України²⁷. Витоки сучасної шлюбно-сімейної поведінки кожного народу лежать у особливостях його історичного розвитку, історичній еволюції його ментально-інституційної системи.

Сприймаючи нові явища у шлюбно-сімейній сфері як постіндустріальну трансформацію, треба враховувати специфічність умов відтворення населення у країнах, які не так давно перейшли від командно-адміністративної до ринкової моделі економіки, до яких належить і Україна, де складні постіндустріальні зрушення накладаються на проблеми і протиріччя соціально-економічної трансформації. Демографічний розвиток у цих країнах набуває деформованого характеру, що не може не вплинути на процеси у шлюбно-сімейній сфері²⁸. Трансформація шлюбу і сім'ї в цих умовах проходить більш складно й болісно, ніж у соціально і економічно благополучних країнах, такі неоднозначні демографічні явища, як нестабільність шлюбу і високий рівень розлучуваності, зростання кількості неповних сімей з дітьми набувають характеру гострих соціальних проблем, які в умовах кризового соціуму породжують такі соціальні феномени як соціальне сирітство, безпритульні діти. Жорсткі соціально-економічні умови існування населення України у сучасному нестабільному суспільстві, сповненому протиріч, незадовільне економічне забезпечення його відтворення впливають на функції та форми шлюбу і сім'ї.

Отже, складне переплетення впливу національних традицій, недосконалих ринкових умов існування, наслідків соціально-економічної та демографічної криз опосередковує, трансфор-

27 Слюсар Л.І. Регіональні особливості шлюбно-сімейної структури населення України та процесів її формування. *Населення України — 2004. Регіональні аспекти демографічного розвитку* / Ін-т демогр. і соціал. дослідж. НАН України, Держкомстат України. Київ, 2005. С. 51—82.

28 Демографічна криза в Україні. С. 236—250.

мує прояв закономірностей постіндустріальної трансформації шлюбу і сім'ї в Україні. Динамічність і неоднозначність сучасних процесів у шлюбно-сімейній сфері, у тому числі трансформація інституту шлюбу, обумовлюють необхідність більшої уваги дослідників до цих процесів, вивчення їхніх причин і наслідків, соціальних і демографічних ризиків, що необхідно як для розуміння шляхів подальшого розвитку нашого суспільства, так і розробки науково обґрунтованої політики держави стосовно шлюбу і сім'ї.

1.2. Шлюбно-сімейні відносини в Україні у доіндустріальний період

Витоки сучасної шлюбно-сімейної поведінки кожного народу лежать у особливостях його історичного розвитку, еволюції його ментально-інституційної системи. Шлюб і сім'я як багатofункціональні інститути суспільства мають значну інституційну автономію, внутрішню логіку розвитку, водночас вплетену у тканину історичного розвитку всього соціуму. Розвиток суспільних відносин і відповідна зміна інституційного середовища, економічні умови відтворення населення, соціальна форма організації суспільства, поступові зміни в ментальності народу під впливом трансформації релігійних уявлень, соціальних та моральних норм і правил, взаємодія з ідейними і моральними стандартами інших народів — всі особливості історичного розвитку певного суспільства впливають на систему шлюбно-сімейних відносин, форми, принципи, умови укладання й існування шлюбу.

На довгому і складному історичному шляху українського народу відбувались поступові зміни його ментально-інституційної системи, у тому числі сім'ї як базового інституту соціуму, та шлю-

бу як одного з найважливіших складових її архітекτονіки. Ми не будемо торкатись питань виникнення інституту шлюбу, які, за всієї їхньої важливості і складності, виходять за рамки нашого дослідження²⁹. Зосередимось на витоках шлюбно-сімейних традицій українців, які, на думку більшості істориків та етнографів, можна віднести до XVI—XVII ст.³⁰

Еволюція шлюбу як одного з найважливіших складових архітекτονіки сім'ї — це органічна складова еволюції ментально-інституційної системи українського народу на довгому і складному історичному шляху його розвитку. Дослідження історичної еволюції шлюбу в Україні дає можливість не тільки зрозуміти історичний шлях українського народу, але і вивчити витoki сучасних особливостей його матримоніальної поведінки.

Ми не маємо даних стосовно кількості шлюбів в Україні XVII—XVIII ст., однак дослідження істориків та етнографів дають цікаву інформацію стосовно соціально-демографічних характеристик шлюбності населення: щодо вікової моделі, умов і правил укладання шлюбів, їх міцності тощо. В Україні, як і в більшості країн, протягом сторічч шлюбні відносини досить жорстко контролювала громада як представник інтересів суспільства в цілому, хоча форми шлюбу були різними і з часом змінювались. Тривалий час, майже до XIX ст., звичаєве право³¹ було основою регулювання відносин у шлюбно-сімейній сфері, і воно в загальних рисах увійшло у закони державного права. Згідно з нормами звичаєвого права, шлюб становив договір («зговір», «згоду») батьків нареченого і нареченої. Його, як правило, оформляли

---

29 Різні концепції виникнення та еволюції шлюбу та сім'ї викладені у монографії: Семенов Ю.И. Происхождение брака и семьи. Москва: Мысль, 1974. 309 с.

30 Пономарев А.П. Развитие семьи и брачно-семейных отношений на Украине. Киев: Наук. думка, 1989. С. 32.

31 Звичаєве право — сукупність неписаних норм, звичаїв, правил поведінки.

«шлюбними листами», в яких було викладено умови шлюбного союзу, розмір посагу нареченої і вкладу («вини») нареченого. Порядок оформлення шлюбного договору українців, які проживали у різних регіонах, мав різні форми. Найпоширенішим був договір батьків молодих, який у присутності свідків оформляли у вигляді контракту (письмового чи усного). Шлюб вважали настільки важливою подією, що суд навіть міг зняти покарання з засудженого, якщо з'являлась дівчина, охоча вийти за нього заміж³².

Умови укладання шлюбу були досить демократичними як для доіндустріального (аграрного) суспільства. Парубок і дівчина, як правило, знайомились задовго до шлюбу. Тільки заздалегідь домовившись з дівчиною парубок засилав сватів. Разом з тим, обов'язковою була згода батьків. Умовою шлюбу було благословення батьків, а якщо молоді брали шлюб без їхньої згоди, то молодих позбавляли батьківського благословення, а в деяких місцевостях — і спадщини. Народ засуджував самовільні шлюби. Однак звичайно батьки згодом визнавали самовільний шлюб, виділяли молодим майно та запрошували їх жити до себе; хоча бували випадки, коли шлюб так і залишався невизнаним.

Щодо поширеності примусових шлюбів (без згоди молодих), то вони відбувались досить рідко, хоча щодо їх можливості існують різні думки. Так, на думку відомої дослідниці історії української сім'ї О. Кравець, звичаєве право українського народу не передбачало обов'язкової згоди молодих на одруження, але здебільшого її брали до уваги. Вибір дружини і самий шлюб залежали переважно від волі батьків. Тільки в кінці XIX ст. молодь, особливо чоловіки, набули певної самостійності у виборі дружини³³. Водночас, А. Пономарьов, спираючись на архівні дані (на-

---

32 Пономарев А.П., 1989. С. 52—53.

33 Кравець О.М. Сімейний побут і звичаї українського народу. Київ: Наук. думка, 1966. С. 46—47.

приклад, на положення Книги міської Луцька 1606 р.) вважає, що взаємна згода нареченого і нареченої була обов'язковою умовою шлюбу як українців, так і багатьох інших народів України³⁴.

Законним вважався шлюб, який укладався за народними звичаями, тобто справлялось весілля за певними правилами. Починалось весілля сватанням, тобто посли від жениха (старости) уклали попередню угоду про шлюб з батьками нареченої. Невдовзі після сватання відбувались умовини (оглядини, домовини) — родичі нареченої приходили до жениха, щоб побачити його господарство. Через два тижні чи раніше справляли заручини, які повторювали сватання, але урочистіше, в присутності всіх родичів нареченого і нареченої. Заручинами обидві сторони скріплювали договір про шлюб, установлювали розмір витрат на весілля з обох сторін, домовлялись про подарунки тощо. За відмову після заручин від шлюбу сторона, яка відмовилась, мала сплатити іншій стороні за звичаєвим правом певний штраф. Саме весілля відбувалось, як правило, в неділю, і цього дня виконувались всі обряди та звичаї. Здебільшого в неділю відбувалось і вінчання.

Звичай регламентував вік взяття шлюбу, а також співвідношення віку нареченого та нареченої. У XVII—XIX ст. в Україні був поширений ранній шлюб. Відданицею вважали дівчину, якій минуло 16 років. У багатьох місцевостях України дівчина 20 років вважалася застарою. Намагання батьків якомога раніше оженити сина пояснювалось насамперед економічними міркуваннями: сім'я одержувала додаткові робочі руки. Доньку рано віддавали заміж, бо побоювались, що вона залишиться незаміжньою («засидиться в дівках»), що вважали неприйнятним. За звичаєм заміж віддавали спочатку старших дочок. Були випадки, коли першою одружувалася молодша з сестер, але це розцінювали як велику зневагу до старшої. Тому батьки, керуючись усталеними народни-

34 Пономарев А.П., 1989. С. 53.

ми поглядами, намагались одружувати дітей у відповідній віковій черговості, тобто молодші жили з батьками доти, доки заміж не виходили старші. Народний звичай унеможлиблював шлюб між родичами до сьомого і навіть восьмого коліна по прямій лінії і до четвертого по бічній лінії. Винятки траплялись зрідка³⁵.

До XVIII ст. шлюб являв собою звичайний договір (згоду) двох сторін, посередниками у якому виступали довірені особи, оформлений відповідними документами (шлюбними листами). Однак поступово важливою складовою шлюбу ставало церковне вінчання. За даними М. Чубатого, церковне вінчання стало поширюватись ще за часів княжої Русі-України, однак спочатку лише вищі верстви населення дружилися (вислів М. Чубатого) церковним шлюбом³⁶. Лише з середини XVIII ст. (в деяких західних областях — з початку XVI ст.) складовою укладання шлюбу для широких верств населення стало його церковне освячення — вінчання. Однак значення шлюбного договору і весілля не зменшилось, довгі роки шлюб з вінчанням, але без весілля, вважали недійсним. Якщо молоді побралися в церкві, але на весілля не було нагоди, вони місяцями не жили разом, аж доки не справляли традиційного весілля³⁷. Саме в цей період з'явився шлюб «на віру» — шлюб без церковного вінчання, але з хоча б невеликою церемонією весілля. З часом Священний Синод видав указ, згідно з яким молоді після вінчання вважались подружжям, і церковне вінчання остаточно було закріплене як обов'язкова складова весільного обряду. Однак шлюб «на віру» не зник, його брали особи, які за церковними канонами не могли вінчатись (розведені, вдові), молодята, які не одержали згоду батьків, а та-

---

35 Кравець О.М., 1966. С. 45.

36 Чубатий М. Історія Християнства на Русі-Україні. Т. І. Рим — Нью-Йорк, 1965. С. 748.

37 Ibid; Пономарев А.П., 1989. С. 53.

кож ті, хто не мав коштів на весілля. Отже, довгі роки громада контролювала норми і правила шлюбної поведінки, однак поступово церква стала основним суспільним інститутом, який регламентував шлюбні відносини, але контроль громади лишився важливим.

Хоча шлюб укладали на все життя, траплялись і випадки розпаду шлюбу (розлучення), які за даними О. Кравець були рідкісним явищем, і здійснювались за обопільною згодою самостійно сторонами, які розлучались. Вони відбувались на основі спеціального зобов'язання, причому до XVII ст. усного, а пізніше для здійснення розлучення стали складати так звані розлучні листи, спочатку в присутності свідків, а з посиленням впливу церкви — священника. Наприкінці XVIII ст. церква заборонила розторгнення шлюбу за народним звичаєм, але тільки за згодою церковного суду³⁸.

Вчені по різному характеризують типи шлюбу, поширені в Україні у XVIII—XIX ст. Так, українська дослідниця сім'ї О. Кравець виділяє два типи шлюбу: звичайний шлюб та «шлюб на віру», який траплявся переважно в Подільській, Київській, Волинській губерніях, а також у Галичині та на Чернігівщині³⁹. Про шлюб за зговором чи сватанням, який відбувався відкрито, зі взаємною згодою молодят та їхніх батьків, відповідно до шлюбно-сімейних традицій, звичаїв та ритуалів, пише А. Пономарьов. Також існував шлюб на віру, про який згадано вище, шлюб уводом та шлюб уходом. Шлюб уводом відбувався з викраденням нареченої, але з її згоди, часто без згоди батьків, а також у випадках, коли до неї сваталось кілька парубків. Шлюб уходом був досить поширений, і до нього вдавалися найбідніші, які не могли оплатити весілля, весільні подарунки тощо⁴⁰.

---

38 Кравець О.М., 1966. С. 52.

39 Ibid.

40 Пономарев А.П., 1989. С. 103—104.

Укладання шлюбу у XVI—XVIII ст. не означало створення окремого домогосподарства. За дослідженнями А. Перковського⁴¹, дворище (чи дим, двір) в Україні цього періоду об'єднувало кілька споріднених сімей, оскільки односімейне індивідуальне домогосподарство не змогло б витримати економічну напругу та постійні демографічні втрати, у т. ч. через війни другої половини XVII — початку XVIII ст. Еволюція багатосімейного селянського господарства і зменшення його розміру почали відбуватись у другій половині XVIII ст., і редукція двору до односімейного господарства на Правобережній Україні стала очевидним фактом у середині 1770-х років, а на території Лівобережної і Слобідської України цей процес розвинувся пізніше — у 1780—1790-ті рр. Тоді на цих територіях поширився звичай відділення одружених синів від батьківського господарства (сини, як правило, одружувались на 20-му році життя). Відділення нової сім'ї відбувалось одразу після одруження або наступного року.

Вже у середині XIX ст. найпоширенішою формою сім'ї в Україні була нуклеарна. За даними В. Тарновського, в цей період не тільки далекі родичі не зберігали господарської єдності, а й одружений син звичайно відділявся від батьків, будував власну хату і запроваджував осібне господарство. Два одружені брати майже ніколи не жили разом⁴².

Положення звичаєвого права XVII—XVIII ст. було відображено у законах Російської імперії стосовно шлюбу, умов його

41 Перковський А.Л. Еволюція сім'ї і господарства на Україні в XVII — першій половині XIX ст. *Демографічні дослідження*. Вип. 4. Київ: Наук. думка, 1979. С. 37—46.

42 Тарновский В.В. О делимости семейств в Малороссии. *Труды комиссии, высочайше утвержденной, при императорском университете св. Владимира, для описания губерний Киевского учебного округа*. Т. 3. Киев, 1853. (Цит. за: Перковський А.Л. Еволюція сім'ї і господарства на Україні в XVII — першій половині XIX ст. *Демографічні дослідження*. Вип. 4. Київ: Наук. думка, 1979. С. 44.)

укладання і припинення, сімейних прав і обов'язків тощо. Ці закони, положення яких у XIX ст. повністю регулювали шлюбно-сімейні стосунки населення країни, зокрема й України як складової імперії, діяли до жовтневого перевороту 1917 р.

Повне єднання держави і церкви, яке було одним із важливих принципів організації суспільства у той період, лягло в основу і шлюбного законодавства: у законах унормовано особливості укладання шлюбу різних верств населення, від членів імператорської фамілії до осіб, які перебували на військовій службі. Головний акцент зроблено на віросповіданні майбутнього подружжя: певні положення законів діяли стосовно шлюбу осіб православної віри, інші — щодо осіб решти християнських концесій, а також виокремлено положення щодо шлюбу нехристиян. Держава визнавала законним лише церковний шлюб, тобто взятий у церкві, за церковним обрядом, при двох свідках, а поза церквою — лише у місцях, де вінчання було неможливим. Головним доказом шлюбного союзу був запис у приходській (метричній) книзі. Християнам неправославної віросповідання, а також представникам інших релігійних груп, дозволялось брати шлюб між собою за законами своєї церкви, їхній шлюб реєстрували у відповідних (окремих) метричних книгах ⁴³.

З 1830 року закон дозволяв брати шлюб чоловікам з 18 років, а жінкам з 16, і лише в особливих випадках — до цього віку, але не раніше ніж за півроку до шлюбного віку. На території України існували різні народи, і у всіх них були власні звичаї і правила. Наприклад, шлюбно-сімейні традиції мусульманських народів півдня України, наприклад, татар, визначав шариат, традиції євреїв — норми іудаїзму, які дозволяли дуже низький мінімаль-

---

43 О правах и обязанностях семейственных. Полный свод законов Российской империи в 2-х кн. / Под ред. А.А. Добровольского. Кн. 2. Тома IX—XVI. Т. X, кн. I. С.-Петербург: Изд-ние ЗАКОНОВЪДЪНІЕ, 1911. С. 756—770.

ний шлюбний вік. Однак відповідно до законів Російської імперії було заборонено брати шлюб раніше вищевказаного законом віку й мусульманам (як тоді їх називали магометанами), і іудеям — підданим Російської імперії, що було спеціально викладено у підрозділі «Про шлюби нехристиян між собою», стаття 91⁴⁴. Виняток було зроблено лише для корінних мешканців Закавказзя, яким дозволяли брати шлюб з 15 років (чоловікам), з 13 (жінкам).

Шлюб укладали з взаємної згоди осіб, які одружувалися, закон навіть забороняв батькам чи опікунам примушувати до шлюбу. Разом з тим, було заборонено брати шлюб без згоди батьків або опікунів. Існували також положення законодавства стосовно Полтавської та Чернігівської губерній: якщо мати чи батько забороняли шлюб повнолітньої дочки (22 роки і старше), маючи опікунство над її власністю, вона могла звернутись до суду про цю причину і взяти шлюб з дозволу суду.

Існували й інші обмеження щодо шлюбу: це заборона вступу до шлюбу особам, старшим за 80 років; заборона брати четвертий шлюб; заборона шлюбу між близькими родичами. Закон визнавав недійсними шлюби: здійснені із застосуванням насильства, а також якщо особи були визнані божевільними (один чи обидва); шлюб між близькими родичами (за церковними правилами); якщо особа на той час уже перебувала у шлюбі; якщо молодята не досягли шлюбного віку або були старші 80 років; шлюби православних з нехристиянами (!).

Дуже детально регламентувались шлюби православних з особами інших християнських концесій. Ці шлюби дозволяла держава, але неправославні наречені повинні були дати підписку, що не будуть перешкоджати православній вірі свого обранця, не будуть схияти до переходу в свою віру, а народжені у шлюбі діти будуть охрещені у православ'ї. Шлюб між православним і като-

44 Ibid. С. 766.

ликом, укладений римо-католицьким священником, вважали недійсним доки не відбулось вінчання у православній церкві. Шлюб православного зі старообрядцем або сектантом дозволяли лише тоді, коли останній прийме церковну присягу, тобто відмовиться від своєї віри; і це положення існувало до 1906 р., лише відтоді старообрядці у випадку шлюбу з православним були прирівняні у правах з представниками інших християнських церков, тобто викладені вище правила поширювались і на них. Шлюби російських підданих православної та римо-католицької віри з нехристиянами були заборонені, і ця заборона існувала й на початку ХХ ст. (стаття 85) ⁴⁵.

Шлюб припинявся лише у разі смерті одного з подружжя, тоді вдівець (вдова) могли взяти новий шлюб. Можливості розірвання шлюбу були настільки обмежені, що це була майже заборона. Шлюб міг бути розірваний тільки духовним судом на прохання одного з подружжя у випадках:

- 1) доказу перелюбства або нездатності до шлюбного співжиття;
- 2) один із подружжя засуджений до покарання з позбавленням усіх прав, або засланий до Сибіру з позбавленням прав і майна;
- 3) безвісна відсутність одного з подружжя.

Крім того, зізнання одного з осіб, які бажали розлучитись, у подружній зраді не приймали, якщо не супроводжувалось доказами і не узгоджувалось з обставинами справи. Позов про розірвання шлюбу через нездатність одного з подружжя до шлюбного співжиття приймали тільки через три роки після укладання шлюбу. Дозволено було просити про розірвання шлюбу та вступ у новий шлюб, якщо один із подружжя був відсутній п'ять і більше років.

45 Ibid. С. 766.

Слід підкреслити, що дуже мала вірогідність розірвання шлюбу (розлучення) у той період була обумовлена не тільки «жорстким» законодавством, але і різким осудом церкви, громади, всього сімейного і соціального оточення. Вважалось, що розлучення є відхиленням від соціально прийнятних норм поведінки. Тому розірвати шлюб могли дозволити собі лише представники вищих соціальних верств населення, які були економічно і соціально захищені.

Держава і церква підтримували ортодоксальну, патріархальну модель стосунків подружжя. Відповідно до закону, подружжя зобов'язано було жити разом, у випадку зміни місця проживання чоловіка з якоїсь причини (переселення, нове місце «служби» тощо) дружина повинна була слідувати за ним. Чоловік зобов'язаний (і це прямо вказано у положеннях закону) любити свою дружину, жити з нею у згоді, прощати її недоліки, допомагати, забезпечувати дружину прожиття і утримування по можливості. Обов'язок дружини — коритися чоловіку як голові сім'ї, жити з ним у любові, шануванні, в необмеженій слухняності, догоджати та виконувати обов'язки господині.

Разом з тим, навіть після заміжжя жінка зберігала певну економічну самостійність: посаг дружини, а також власність (маєток), придбане на її ім'я під час шлюбу, вважали її окремою власністю. Хоча щодо мешканців Чернігівської і Полтавської губерній ця норма закону мала певні корективи: посаг дружини, хоча і вважалось її власністю, було у спільному володінні і користуванні подружжя.

Відомості щодо демостатистичних характеристик шлюбності населення України за період, коли вона входила до складу Російської імперії, тобто статистичні дані ми маємо з 1867 р. завдяки працям Демографічного Інституту Української академії наук, який діяв в Україні протягом 1918—1938 рр. Підготовлені

колективом цього інституту разом з Центральним статистичним управлінням УРСР «Матеріали щодо природного руху населення України», які були видані як перший том Праць демографічного інституту за редакцією академіка М. Птухи, а також як окреме видання ⁴⁶, містять інформацію щодо кількості шлюбів у дев'яти губерніях, які тоді входили до складу України (Волинь, Катеринославщина, Київщина, Поділля, Полтавщина, Таврія, Харківщина, Херсонщина, Чернігівщина), а також розподіл шлюбів за місяцями, сімейним станом та віком осіб, які брали шлюб. Інститут виконав велику роботу зі зведення статистичних даних, їх перевірки, виправленню помилок, коректності динамічних рядів часових порівнянь, наприклад, було враховано зміни кордонів губерній. Як зазначив академік М. Птуха у передмові до цього видання, особливо великий внесок у цю працю було зроблено Ю. Корчаком-Чепурківським та М. Трацевським.

Згідно з наявними статистичними даними, у другій половині XIX ст. щорічно на території України реєструвалось 160—200 тис. шлюбів, а на початку XX ст. до Першої світової війни (1914) — 200—250 тис. шлюбів. Кількість шлюбів поступово зростала, що було обумовлено збільшенням чисельності населення, з певними річними коливаннями, спричиненими історичними катаклізмами (зменшення кількості шлюбів у 1877 р. — російсько-турецькою війною, 1904—1905 рр. — російсько-японською війною, у 1914 р. — початком світової війни). За висновками П. Пустохода і М. Трацевського, російсько-турецька війна найпотужніше вплинула на зменшення шлюбності на Херсонщині, Катеринославщині та у Таврії, тобто у південних губерніях, загальноукраїн-

46 Матеріали щодо природного руху населення України. *Праці Демографічного інституту*. Т. I. / за ред. М. Птухи. Київ: Друкарня Української Академії Наук, 1924. 92 с.; Материалы по естественному движению населения Украины 1867—1914 гг. Харьков: Типо-литография им. Фрунзе. 130 с.

ські коефіцієнти через цю війну зменшились на 20—25 %, а через японську війну — приблизно на 15 %⁴⁷ (рис. 1.1).

Рівень шлюбності визначала шлюбна поведінка сільського населення, оскільки більшість мешканців України проживали у сільській місцевості (на момент перепису населення 1897 р. — 86,8 % населення). На міські поселення припадало трохи більше десятої частини шлюбів: частка шлюбів у містах у їх загальній кількості зроста за 1871—1910 рр. лише з 10,2 до 15,4 %.

Загальний коефіцієнт шлюбності (кількість шлюбів на 1000 мешканців) коливався у ці роки між 8—10 ‰ (мінімальне значення 7,1 ‰, максимальне — 11 ‰), а в середньому дорівнював 9,1 ‰. Відбувалось поступове зниження інтенсивності шлюбності, хоча і незначне (рис. 1.2).

У вивченні шлюбності населення за цей період значний внесок належить співробітникам Демографічного інституту П. Пустоходу і М. Трацевському. Їхня праця «Шлюбність на Україні», надрукована у Демографічному збірнику за редакцією академіка М. Птухи, містить аналіз інтенсивності шлюбності, міжнародні порівняння, а також детальний аналіз сезонних коливань шлюбності як в цілому в Україні, так і в окремих її губерніях, типах поселень, релігійних групах населення⁴⁸.

На думку цих дослідників, Україна у ті роки належала до групи країн з найвищою інтенсивністю шлюбності поряд з Європейською Росією, Сербією, Болгарією, Угорщиною та Японією. Серед цих країн найвищі показники шлюбності були у Сербії та Угорщині, вищі за українські показники — в Європейській Росії. Всі країни цієї групи є хліборобськими, з високою часткою сільського населення.

---

47 Пустоход П., Трацевський М. Шлюбність на Україні. Демографічний збірник / За ред. М.В. Птухи. Праці Демографічного інституту. Т. VII. Київ: Друкарня Всеукраїнської Академії наук, 1930. С. 84—195.

48 Ibid. С. 84—195.

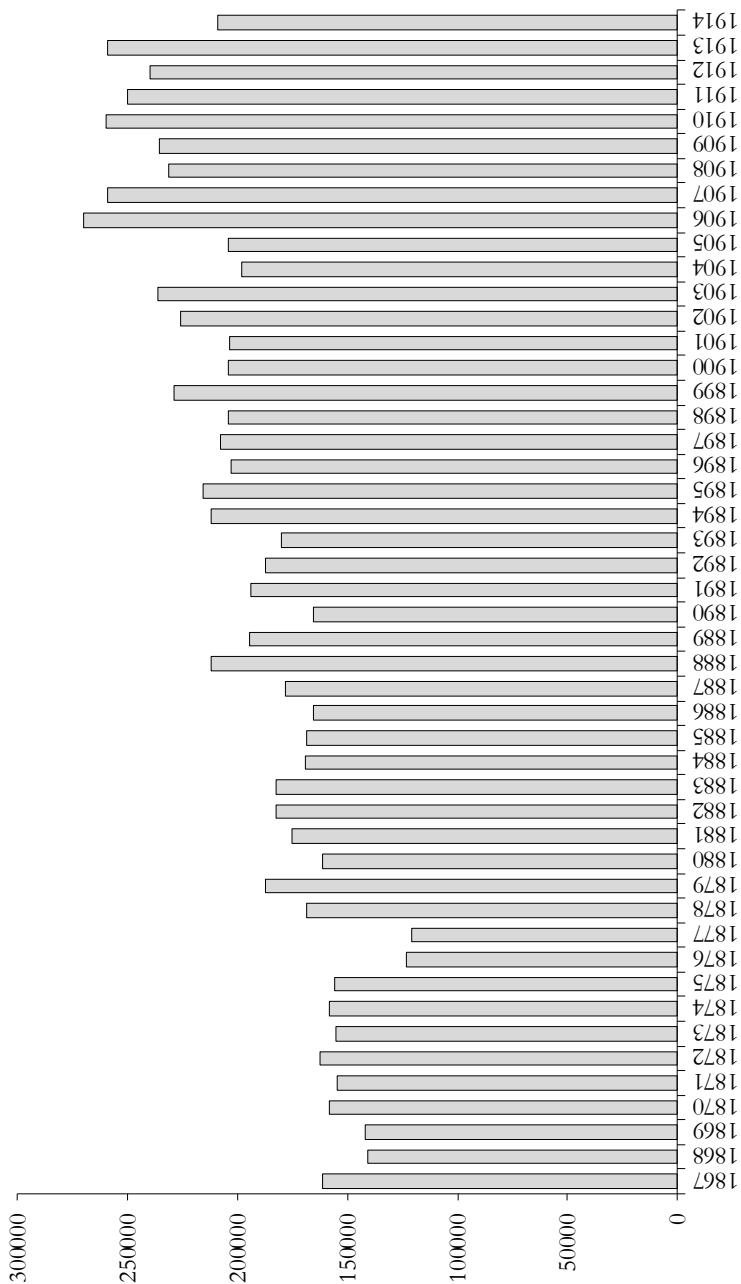

Рис. 1.1. Кількість шлюбів в Україні (у дев'яти її губерніях), 1867—1914 рр.

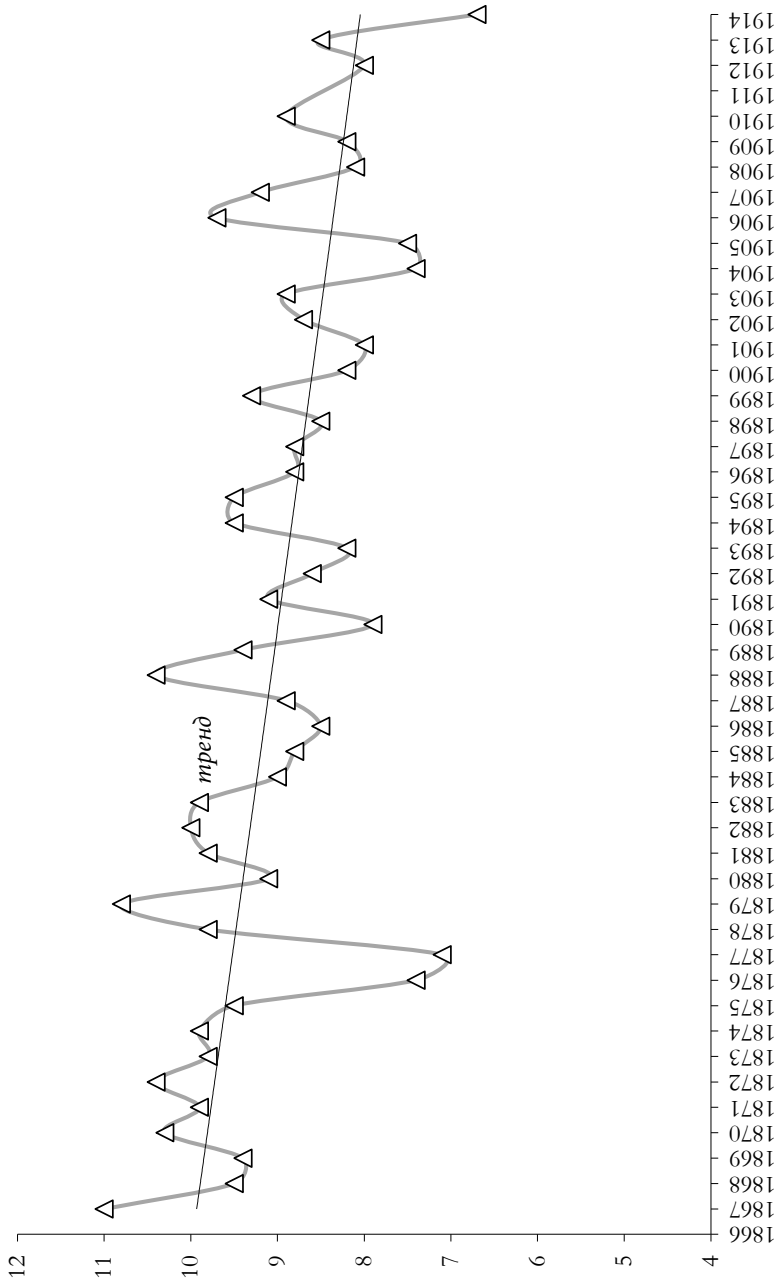

Рис. 1.2. Загальний коефіцієнт шлюбності (кількість шлюбів на 1000 мешканців) в Україні (у дев'яти її губерніях), 1867—1914 рр.

Характерна особливість країн з високою шлюбністю, зокрема України, це мала, порівняно з іншими країнами, сталість загальних чисел, чималі коливання коефіцієнтів шлюбності, причому в Україні вони більші, ніж загалом у Європейській Росії. Крім того, досліджуючи коефіцієнти шлюбності за п'ятирічними інтервалами, вчені дійшли висновку, що в більшості країн цієї групи відбувається поступовий спад шлюбності, в тому числі і в Україні (табл. 1.1)⁴⁹.

Таблиця 1.1

**Коефіцієнти шлюбності (на 1000 населення) у різних країнах,
1867—1910 рр.**

Країна	1867—1910	1871—1875	1876—1880	1881—1885	1886—1890	1891—1895	1896—1900	1901—1905	1906—1910
Україна	10,1	9,9	8,9	9,5	9,0	9,0	8,7	8,1	8,8
Європейська частина Росії	10,0	10,0	9,0	9,3	8,9	9,0	9,0	8,3	8,6
Сербія	11,1	11,4	11,3	11,1	10,8	10,1	9,9	9,9	9,7
Болгарія	—	—	—	9,0	8,7	8,2	8,3	9,9	9,3
Угорщина	—	10,8	9,7	10,2	8,9	9,0	8,5	8,7	9,0
Німеччина	8,8	9,4	7,8	7,7	7,9	8,0	8,4	8,0	8,0
Австрія	9,8	9,2	7,8	7,9	8,0	8,0	8,1	7,9	7,7
Франція	7,6	8,5	7,6	7,5	7,2	7,5	7,5	7,6	7,9
Італія	7,3	7,8	7,5	8,1	7,8	7,4	7,1	7,4	7,9
Бельгія	7,5	7,7	7,0	7,0	7,1	7,6	8,3	8,1	7,9
Англія і Уельс	8,1	8,5	7,7	7,6	7,4	7,6	8,1	7,8	7,7
Шотландія	6,9	7,5	6,9	6,9	6,5	6,8	7,3	7,0	6,8
Ірландія	5,2	4,9	4,6	4,3	4,3	4,7	5,0	5,2	5,1
Іспанія	6,8	—	6,6	6,3	6,6	8,1	7,6	8,0	7,1
Швеція	5,8	7,0	6,6	6,4	6,1	5,8	6,1	5,9	6,1
Японія	—	—	—	7,8	8,4	8,5	9,0	8,1	8,6

49 Ibid. С. 130—132.

Детальний аналіз розподілу шлюбів за місяцями дав дослідникам можливість стверджувати, що на нього впливають два головні чинники: господарчий і релігійний. Перший спричиняє максимум шлюбів у жовтні — після закінчення сільськогосподарських робіт, другий — мінімум у березні та грудні, тобто в період посту, коли не вінчають. Значним є вплив віросповідання: у римо-католиків крива шлюбів за місяцями частково відрізняється від такої кривої православного населення; у лютеран ця крива подібна до кривої римо-католиків, а юдеї, як і татари, мають інакший розподіл кількості шлюбів за місяцями ⁵⁰.

Дані щодо сімейного (дошлюбного) стану осіб, які брали шлюб, дають можливість вивчити поширеність повторного шлюбу в Україні тих часів. Як зазначено вище, розпад шлюбу шляхом розлучення в Російській імперії був рідкісним явищем і внаслідок законодавчих обмежень, і через осуд такої форми поведінки соціальним оточенням, її невідповідності моральним і соціальним нормам того часу. Чисельність розлучених була дуже незначною, хоча така демографічна група існувала: за даними перепису населення 1897 р. на території України розлученими були 0,08 % дорослих чоловіків (тобто віком 15 років і старше) і 0,19 % жінок такого ж віку. Найвищий відсоток розлучених було зафіксовано на Херсонщині — 0,15 % чоловіків і 0,36 % жінок (табл. 1.2).

Однак вірогідність овдовіння, досить висока з огляду на рівень смертності того часу, створювала передумови для повторної шлюбності. Л. Личков ⁵¹, описуючи сімейний склад населення Волинської, Київської і Подільської губерній за даними перепису 1897 р., відзначав, що більша частина дорослого населення цих губерній перебувала у шлюбі, і відсоток осіб у шлюбі

---

50 Ibid. С. 84, 103—105.

51 Личков Л.С. — російський статистик і публіцист (1855—1943).

Таблиця 1.2

**Розподіл за шлюбним станом населення України
(у дев'яти губерніях), 1897 р., %**

Територія	Парубки і дівчата		Особи у шлюбі		Удові		Розлучені		Невідомо	
	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
Волинь	31,9	23,7	63,0	65,4	5,0	10,6	0,07	0,18	0,1	0,1
Катеринославщина	29,4	21,2	65,6	68,8	4,9	9,7	0,07	0,12	0,1	0,1
Київщина	31,0	24,5	64,5	63,6	4,3	11,5	0,11	0,25	0,1	0,1
Поділля	29,9	21,9	65,9	65,4	4,0	12,3	0,09	0,22	0,1	0,2
Полтавщина	28,3	24,3	65,0	64,6	6,6	11,0	0,05	0,11	0,0	0,1
Таврія	34,0	20,7	61,5	68,3	4,3	10,8	0,07	0,14	0,1	0,1
Харківщина	26,4	19,6	67,2	69,3	6,3	10,9	0,05	0,07	0,1	0,1
Херсонщина	33,4	23,1	62,1	64,8	4,2	11,6	0,15	0,36	0,1	0,1
Чернігівщина	27,7	24,2	66,4	63,7	5,8	11,9	0,03	0,08	0,1	0,1
Разом	30,5	22,7	64,5	65,9	4,9	11,2	0,08	0,19	0,1	0,1

серед чоловіків і жінок був приблизно однаковий, але відсоток вдових серед жінок був значно вищим, ніж у чоловіків⁵².

У «Матеріалах щодо природного руху населення України» особи, які брали шлюб, розподілені на дві групи: особи, які раніше ніколи не були у шлюбі (парубки та дівчата) та удові. Розлучені особи, через їх малу кількість, було поєднано з удивими. Аналогічно діяв і М. Трацевський, досліджуючи плідність жінок України за шлюбним станом⁵³. Цікаво, що у «Матеріалах...», підготовлених Демографічним інститутом, за дошлюбним станом

52 Личков Л. Юго-Западный край по данным переписи 1897 года. Оттиск из журнала «Киевская старина». Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1905. С. 10.

53 Трацевський М., 1926. С. 112.

розподілені не окремо чоловіки і жінки, як у сучасній статистичній звітності, а парубки та удові чоловіки розподілені на групи відповідно до дошлюбного стану нареченої (дівиця, вдова), що забезпечує більше можливостей для наукового аналізу.

За нашими розрахунками, у 1886—1910 рр. (за цей період є статистичні дані) для приблизно 15 % чоловіків та 10 % жінок, які брали шлюб, це був шлюб повторний. Чоловіки-удівці у більшості випадків одружувались із дівчатами (55 % повторних шлюбів чоловіків), а жінки-вдови — найчастіше з удівцями (70 %) (табл. 1.3). Отже, шлюбна поведінка чоловіків і жінок у випадку повторного шлюбу мала значні відмінності.

Таблиця 1.3

Частка перших і повторних шлюбів та розподіл повторних шлюбів за дошлюбним станом партнера у чоловіків та жінок України, 1886—1910 рр %

Рік	Чоловіки		Жінки		Повторні шлюби чоловіків		Повторні шлюби жінок	
	перший шлюб	повторний шлюб	перший шлюб	повторний шлюб	з дівчиною	з удовою	з парубком	з удівцем
1886	0,83	0,17	0,89	0,11	0,50	0,50	0,27	0,73
1887	0,85	0,15	0,89	0,11	0,48	0,52	0,26	0,74
1888	0,86	0,14	0,91	0,09	0,53	0,47	0,28	0,72
1889	0,85	0,15	0,90	0,10	0,54	0,46	0,30	0,70
1890	0,83	0,17	0,89	0,11	0,54	0,46	0,27	0,73
1891	0,85	0,15	0,90	0,10	0,55	0,45	0,27	0,73
1892	0,83	0,17	0,89	0,11	0,54	0,46	0,27	0,73
1893	0,81	0,19	0,88	0,12	0,54	0,46	0,28	0,72
1894	0,85	0,15	0,90	0,10	0,54	0,46	0,29	0,71
1895	0,85	0,15	0,90	0,10	0,53	0,47	0,27	0,73

Закінчення табл. 1.3

Рік	Чоловіки		Жінки		Повторні шлюби чоловіків		Повторні шлюби жінок	
	перший шлюб	повторний шлюб	перший шлюб	повторний шлюб	з дівчиною	з удовою	з парубком	з удівцем
1896	0,84	0,16	0,90	0,10	0,55	0,45	0,30	0,70
1897	0,85	0,15	0,90	0,10	0,55	0,45	0,30	0,70
1898	0,85	0,15	0,91	0,09	0,54	0,46	0,28	0,72
1899	0,86	0,14	0,91	0,09	0,55	0,45	0,28	0,72
1900	0,85	0,15	0,91	0,09	0,54	0,46	0,27	0,73
1901	0,85	0,15	0,91	0,09	0,55	0,45	0,27	0,73
1902	0,86	0,14	0,91	0,09	0,56	0,44	0,27	0,73
1903	0,87	0,13	0,92	0,08	0,57	0,43	0,32	0,68
1904	0,85	0,15	0,91	0,09	0,57	0,43	0,28	0,72
1905	0,85	0,15	0,91	0,09	0,58	0,42	0,28	0,72
1906	0,85	0,15	0,90	0,10	0,57	0,43	0,35	0,65
1907	0,85	0,15	0,90	0,10	0,57	0,43	0,34	0,66
1908	0,86	0,14	0,91	0,09	0,57	0,43	0,33	0,67
1909	0,86	0,14	0,92	0,08	0,59	0,41	0,32	0,68
1910	0,86	0,14	0,91	0,09	0,56	0,44	0,30	0,70

Джерело: авторські розрахунки за: Матеріали по естественному движению населения Украины 1867—1914 гг. Харьков: Типо-литография им. Фрунзе, С. 10—16.

Про більшу можливість повторного шлюбу для чоловіків у випадку овдовіння, порівняно з жінками, свідчать і спеціальні коефіцієнти шлюбності, розраховані П. Пустоходом і М. Трацевським за даними перепису населення 1897 р. За їхніми розрахунками, на 1000 чоловіків удівців у 1896—1897 рр. припадало 89,7 шлюбів, а на 1000 удів — тільки 26,1, тобто у 3,4 рази менше⁵⁴.

54 Пустоход П., Трацевський М., 1930. С. 154.

Щодо вікових характеристик шлюбності, то у кожному другому шлюбі наречена була не старше 20 років, і в кожному п'ятому — наречений цього віку, тобто були поширені ранні шлюби, особливо серед жінок (табл. 1.4).

За нашими розрахунками, середній вік заміжжя жінок у 1886—1910 рр. дорівнював 21,5—22 роки, медіанний вік — 20,8, одруження чоловіків — відповідно 25,5 і 24,3 років, і хоча спостерігались певні річні коливання, вікова модель шлюбності у цей період залишалась незмінною (табл. 1.5).

На рубежі XIX—XX ст. шлюбна поведінка населення України в цілому залишалась традиційною, хоча під впливом нових економічних (капіталістичних) відносин і поступової, хоч і ще дуже повільної, урбанізації почалися деякі зміни. Так, О. Кравець пише про поширення у цей період серед чоловіків-селян, що залишали село, шукаючи заробіток на стороні (так зване відходництво), практики створення нових сімей у місті, хоча у селі залишалась стара сім'я, часто з дітьми ⁵⁵.

Отже, шлюбні традиції українців у XVII—XIX ст. характеризувались значною сталістю, майже не змінювались. Норми звичаєвого права стосовно віку, моделі, умов шлюбу було відображено в законах держави, повністю взаємоузгоджено. З кінця XVIII ст. шлюбно-сімейні відносини фактично повністю контролювала церква, і це підтримувалось державою, було закріплено у шлюбному законодавстві.

Модель шлюбної поведінки українців: висока інтенсивність шлюбності, широке поширення ранніх шлюбів, сезонні коливання шлюбності відповідно до сільськогосподарського та релігійного циклів, поширення моделі «шлюбу на все життя», тобто припинення шлюбу лише у випадку овдовіння, — була значною мірою типовою для населення доіндустріального суспільства.

55 Кравець О.М., 1966. С. 26—28.

Таблиця 1.4

Розподіл осіб, які взяли шлюб, за віком в Україні у 1886—1910 рр., %

Рік	Чоловіки									Жінки						
	20 і молодші	21—25	26—30	31—35	36—40	41—45	46—50	50 і старші	20 і молодші	21—25	26—30	31—35	36—40	41—45	46—50	50 і старші
1886	223	419	204	55	35	25	18	20	529	334	67	27	18	12	8	6
1887	217	433	208	53	33	23	16	19	537	335	65	24	16	11	7	5
1888	232	439	196	48	30	21	15	19	529	345	64	23	15	10	7	5
1889	225	422	213	51	32	22	16	19	526	340	68	26	16	11	7	6
1890	207	408	222	60	37	26	19	21	513	339	74	29	18	13	8	6
1891	219	429	213	52	31	22	16	19	534	337	66	24	15	10	7	6
1892	217	415	210	59	36	25	17	21	521	335	72	28	17	12	8	6
1893	210	400	221	65	38	27	18	21	507	340	76	32	19	12	8	6
1894	234	410	215	56	30	22	15	19	526	338	70	26	16	11	8	6
1895	228	407	219	58	32	22	15	19	522	340	70	27	16	11	7	6
1896	214	409	218	63	35	24	16	21	493	337	88	35	19	12	8	7
1897	225	406	217	60	35	22	16	19	519	334	73	30	19	11	8	6
1898	232	409	217	55	31	20	15	20	526	339	68	27	15	11	8	6
1899	237	410	216	53	30	20	14	19	531	338	66	26	15	10	7	6
1900	224	407	222	56	33	22	16	20	518	341	72	27	16	11	8	7
1901	213	411	229	57	34	22	14	20	510	352	71	26	16	11	7	7
1902	217	419	225	55	30	21	14	19	516	353	68	25	14	10	7	7
1903	226	421	220	53	30	19	13	18	513	353	72	25	14	9	7	6
1904	212	416	209	60	37	27	17	22	506	347	75	27	17	12	8	8
1905	241	422	188	60	33	23	15	18	492	351	87	28	16	11	8	7
1906	206	398	244	63	33	22	15	18	484	361	79	30	18	12	8	7
1907	215	393	233	61	36	26	16	19	494	347	82	29	18	13	9	8
1908	200	423	215	63	36	26	17	20	498	344	79	30	18	13	10	8
1909	211	444	215	54	28	19	13	18	525	342	72	25	14	9	7	6
1910	235	412	210	55	31	22	15	20	514	343	72	27	16	12	9	8

Джерело: авторські розрахунки за: Матеріали по естественному движению населения Украины 1867—1914 гг. Харьков: Типо-литография им. Фрунзе. С. 10—16.

Таблиця 1.5

Середній і медіанний вік взяття шлюбу в Україні, 1886—1910 рр.

Рік	Середній вік		Медіанний вік	
	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки
1886	25,5	21,8	24,3	20,7
1887	25,4	21,7	24,3	20,7
1888	25,1	21,7	24,1	20,7
1889	25,3	21,8	24,3	20,8
1890	25,8	22,0	24,6	20,9
1891	25,4	21,7	24,3	20,7
1892	25,6	21,9	24,4	20,8
1893	25,9	22,1	24,6	20,9
1894	25,3	21,8	24,3	20,8
1895	25,4	21,8	24,3	20,8
1896	25,7	22,3	24,5	21,1
1897	25,5	21,9	24,4	20,8
1898	25,3	21,8	24,3	20,8
1899	25,2	21,7	24,2	20,7
1900	25,5	21,9	24,4	20,8
1901	25,6	21,9	24,5	20,9
1902	25,4	21,8	24,4	20,8
1903	25,2	21,8	24,3	20,9
1904	25,8	22,1	24,5	20,9
1905	25,2	22,1	24,1	21,1
1906	25,7	22,2	24,7	21,2
1907	25,8	22,2	24,6	21,1
1908	25,8	22,2	24,5	21,0
1909	25,2	21,7	24,3	20,8
1910	25,3	22,0	24,2	20,9

Джерело: авторські розрахунки за: Матеріали по естественному движению населения Украины 1867—1914 гг. С. 10—16.

І ця модель шлюбності зберіглась у першому десятилітті ХХ ст., хоча суспільство, яке вже рухалось шляхом індустріалізації, потребувало її оновлення. Шлюбно-сімейні відносини, як і раніше, майже повністю контролювала церква за підтримки держави. Шлюбне законодавство, побудоване на принципах релігійної моралі, фактично залишалось незмінним до «великого революційного перелому» другого десятиліття ХХ ст.

1.3. Штучна модернізація шлюбу і сім'ї у 1920—1930-ті роки

Українське населення увійшло у ХХ ст. із традиційною моделлю шлюбно-сімейної поведінки, притаманною населенню аграрного (доіндустріального) суспільства: висока інтенсивність шлюбності з поширенням ранніх шлюбів, орієнтація на багатодітність (високий рівень народжуваності без внутрішньосімейних обмежень), поширення моделі «шлюбу на все життя» без розлучень, традиційна ієрархія гендерних стосунків у родині. На початку ХХ ст. інститути шлюбу і сім'ї в Російській імперії, до складу якої входила тоді Україна, як і вся система суспільних відносин, потребували оновлення, модернізації. Побудова шлюбно-сімейного законодавства на принципах релігійної моралі не відповідала потребам суспільства, було пережитком феодального минулого. Однак більшовики, захопивши владу, почали штучну «революційну перебудову» всього соціуму. Переворот 1917 р. заклав глибокі зміни всіх сфер життєдіяльності населення, які відбувались ціною втрати колосальної кількості людських життів. Роки впровадження радянської влади на території України — період масових людських втрат, спричинених воєнними діями, політичними репресіями, голодом. Щодо інститутів сім'ї та шлюбу більшовики вийшли далеко за межі необхідної модернізації,

спровокувавши процеси, об'єктивних передумов для яких у ті роки ще не було.

Розвиток шлюбу та сім'ї у 1920-ті рр. відбувався, з одного боку, під впливом нового соціально-економічного середовища і політики держави стосовно цих інститутів, що продукувало нову систему морально-етичних норм і соціальних стандартів, з іншого — під впливом історично стійких цінностей і норм сімейного способу життя українського народу. Це період «революційного оновлення», тобто форсованої модернізації інститутів шлюбу і сім'ї внаслідок повної лібералізації шлюбно-сімейного законодавства в умовах форсованої індустріалізації, докорінної перебудови основних суспільних інститутів на нових «комуністичних» засадах, та пропаганди нових морально-етичних норм і «соціалістичної» системи цінностей: інтереси революції і соціалістичної держави оголошувались найвищим пріоритетом.

Побудова нової штучної моделі соціуму, яку намагались здійснити більшовики після захоплення влади, спочатку передбачала ліквідацію не тільки таких суспільних інститутів як власність і держава, але і сім'я та шлюб. Поширювались теорії «вільного кохання», «розкріпачення статевих взаємин», а сімейні цінності, шлюб і сім'я дискредитувались як патріархальні пережитки минулого. Ці ідеї широко пропагували партійні діячі того періоду, в першу чергу О. Коллонтай, яка писала: «Сім'я приречена на руйнацію»⁵⁶. М. Бухарін вважав, що у комуністичному суспільстві разом зі зникненням приватної власності зникне і сім'я⁵⁷.

Однак реалії життя змусили відмовитись від авантюристичного штучного курсу на ліквідацію сім'ї, і підтримати ідеї форму-

---

56 Коллонтай А.М. Семья и коммунистическое государство. Москва — С.-Петербург, 1918.

57 Бухарин Н.И. Теория исторического материализма. Москва — Петроград, 1923. С. 174.

вання нової соціалістичної сім'ї, яка, на відміну від сім'ї традиційної, відповідала б потребам соціалістичної держави і розглядалась винятково як постачальник трудових ресурсів, ігноруючи специфічні потреби сім'ї та її членів. Сім'я, як і суспільство в цілому, стали заручниками соціального експерименту, який передбачав модифікацію всіх соціальних інститутів відповідно до потреб і ідеологічних установок «будівництва комунізму».

Згідно з ідеологічним курсом на формування нової соціалістичної сім'ї змінювалось законодавство. Декрети «Про громадянський шлюб, дітей та про ведення книг актів громадянського стану», «Про розторгнення шлюбу», «Про штучне переривання вагітності», а також перший Сімейний кодекс (1918) усунули всі обмеження щодо взяття шлюбу, планування кількості дітей, ввели максимально спрощену процедуру розлучення, скасували всиновлення і спадкування. Церква повністю була усунута від регламентації шлюбно-сімейних відносин. Сімейний кодекс 1926 р. скасував обов'язкову реєстрацію шлюбу і зрівняв у правах фактичний і зареєстрований шлюб; юридичний статус фактичного (незареєстрованого) шлюбу проіснував до 1944 р.

Штучна прискорена модернізація шлюбно-сімейних відносин внесла зміни у перебіг відповідних соціально-демографічних процесів в Україні, надала їм неоднозначного характеру, і хоча певною мірою розхитала сімейні традиції, не зруйнувала інститути сім'ї і шлюбу, які є базовими для кожного суспільства. Сімейної форма організації життєдіяльності населення, сформована протягом сторічч, стала невід'ємною частиною ментальності українського народу. Однак необмежена свобода розлучення на той час, коли більшість сімей були однодоходними, тобто мали одного годувальника, часто залишало жінку-домогосподарку (тоді домогосподарками були більшість жінок) без майна і засобів існування. У той період не існувало соціальних і економічних компенсаторів, які

забезпечують сучасній жінці можливість залишатись економічно незалежною і самодостатньою і після розірвання шлюбу. Масове «вивільнення» жінок з домашнього господарства дало державі змогу форсувати їх залучення до суспільного виробництва, яке в період екстенсивної індустріалізації потребувало додаткової робочої сили. Треба визнати, що зайнятість жінок у промисловому виробництві обумовила поступове підвищення їх освітнього і кваліфікаційного рівня, заклала економічні основи гендерної рівності, однак цей процес відбувався болісно, часто носив примусовий характер.

Перебіг шлюбно-сімейних процесів в Україні в 1920-ті роки ґрунтовно проаналізований видатними українськими демографами Ю. Корчаком-Чепурківським, М. Птухою, А. Хоменко, П. Пустоходом, М. Трацевським. Їхні праці засвідчують, що розвиток шлюбу і сім'ї в цей період відбувався під впливом нового соціально-економічного середовища і політики держави стосовно цих інститутів, водночас були значною мірою збережені традиційні, сформовані історично сімейні цінності й практики, норми сімейного життя українського народу.

Вивчаючи шлюбно-сімейні процеси в цей період, А. Хоменко писав, що «Україна належить до територій з високими показниками шлюбності, які не мають явної тенденції до зменшення»⁵⁸. У 1924—1929 рр. щорічно реєстрували понад 300 тисяч шлюбів, і загальний коефіцієнт шлюбності (кількість шлюбів у розрахунку на 1000 населення) коливався у межах 10—12 ‰ (для порівняння, у роки перед першою світовою війною він дорівнював 8,0—8,8 ‰) (рис. 1.3).

Особливо високі показники спостерігались у міських поселеннях, де у 1924—1925 рр. вони дорівнювали 13—14 ‰⁵⁹. П. Пустоход і М. Трацевський, стверджуючи, що «тепер шлюбність по всій

---

58 Хоменко А.П. Семья и воспроизводство населения. Избранные произведения. Москва: Статистика, 1980. С. 23.

59 Ibid. С. 22.

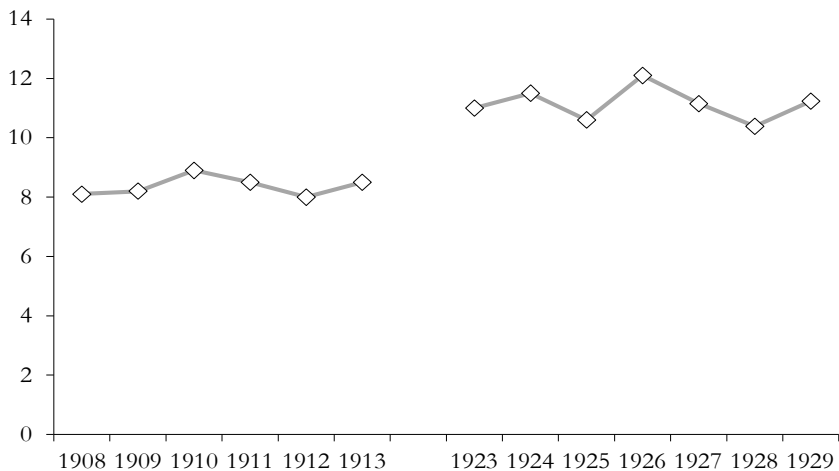

Рис. 1.3. Кількість шлюбів у розрахунку на 1000 населення в Україні у 1908—1913 і 1923—1929 рр.*

*дані за 1896—1897 рр. наведено щодо території дев'яти губерній України того часу, за 1923—1929 рр. — території України у межах кордонів 1920-х рр.

Джерело: Пустоход П., Трацевський М. Шлюбність на Україні. // Демографічний збірник / За ред. М.В. Птухи. Праці Демографічного інституту. Т. VII. Київ: Друкарня Всеукраїнської Академії наук, 1930. С. 188—189; Корчак-Чепурковський Ю.А. Избранные демографические исследования. Москва: Статистика, 1970. С. 113.

Україні набагато вища, ніж перед імпералістичною війною», звертали увагу на надзвичайне збільшення шлюбності у великих містах України (Дніпропетровськ, Київ, Одеса, Харків): у 1923 р. порівняно з 1897 р. загальний коефіцієнт шлюбності у всіх цих містах збільшився у 2,5 рази, найменше підвищення відбулось у Дніпропетровську — на 85 %, найбільше у Києві — втричі, а у Харкові цей показник у 1923 р. досяг нечуваного рівня — 21,2 ‰⁶⁰.

Ю. Корчак-Чепурківський на основі побудованих таблиць шлюбності жінок в Україні 1925—1928 рр. (це була перша така розробка на теренах колишнього СРСР), дійшов висновку, що тільки

60 Пустоход П., Трацевський М., 1930. С. 146—147.

2,4 % жінок протягом життя не беруть шлюб (у Баварії того часу 12,5 % жінок, Данії — 14,5 %). Особливістю шлюбності українських жінок є її висока інтенсивність у всіх вікових групах, а особливо у молодих. До 20 років уклала шлюб третина всіх дівчиць⁶¹.

Про підвищення рівня шлюбності свідчать і спеціальні коефіцієнти шлюбності, розраховані П. Пустоходом і М. Трацевським за даними переписів населення 1897 р. і 1926 р. Як бачимо з табл. 1.6, значно підвищився рівень шлюбності шлюбоспроможної людності (за висловом П. Пустохода і М. Трацевського), насамперед чоловіків, а також жінок у містах України. Але, проводячи це порівняння, треба пам'ятати, що після війни і революції адміністративно-територіальний поділ України істотно змінився, і дані за 1896—1897 рр. наведені щодо дев'яти губерній України того часу, а дані за 1926—1927 рр. — для території у 1920-ті рр.

Наслідком трансформації шлюбної поведінки, відповідних змін у законодавстві стало поширення в Україні того часу незареєстрованого, фактичного шлюбу. Однак А. Хоменко у результаті дослідження дійшов висновку, що основною формою шлюбу залишався шлюб зареєстрований, а фактичні шлюби становили не більше 1/12 загальної кількості шлюбів⁶², однак для того часу (друге десятиліття ХХ ст.) цей показник був достатньо високим.

Нові моральні та соціальні стандарти, легкість як укладання шлюбу, так і його розторгнення, спричинили нестабільності шлюбу, зростання кількості розлучень, які ще на початку ХХ ст. серед українців були рідкісним явищем. У 1924 р. в Україні було зареєстровано більше сорока з половиною тисяч розлучень, а за 1924—1929 рр. їх кількість зросла у 1,9 разів, у тому числі у міських поселеннях — у понад 2 рази (рис. 1.4).

---

61 Корчак-Чепурковский Ю.А. Таблица брачности. Избранные демографические исследования. Москва: Статистика, 1970. С. 132—134.

62 Хоменко А.П., 1980. С. 20—21.

Таблиця 1.6

**Спеціальні коефіцієнти шлюбності населення України,
1896—1897 і 1926—1927 рр.**

	Кількість шлюбів на 1000 осіб, які не перебувають у шлюбі, віком 15 років і старше		
	Всі поселення	Міські поселення	Сільська місцевість
1896—1897			
Чоловіки	83,2	47,9	92,6
Жінки	87,4	55,7	94,8
Обидві статі	85,2	51,5	93,7
1926—1927			
Чоловіки	111,6	95,9	116,3
Жінки	86,0	76,6	88,7
Обидві статі	97,1	85,2	100,7

Джерело: Пустоход П., Трацевський М. Шлюбність на Україні // Демографічний збірник / За ред. М.В. Птухи. Праці Демографічного інституту. Т. VII. Київ: Друкарня Всеукраїнської Академії наук, 1930. С. 152.

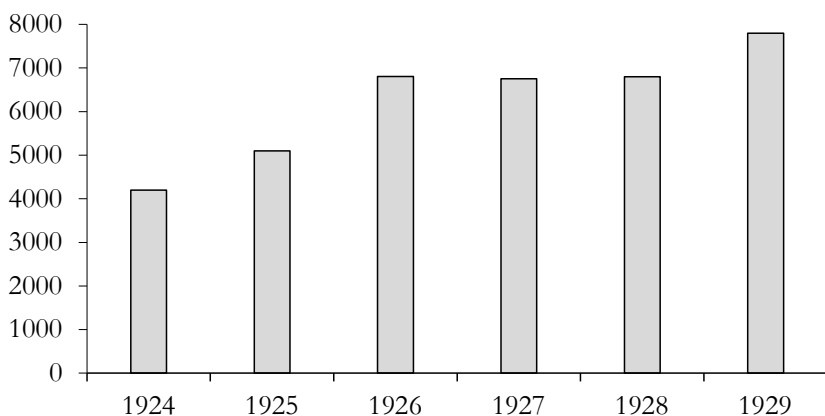

Рис. 1.4. Кількість розлучень в Україні у 1924—1929 рр.

Джерело: архівні дані.

Загальний коефіцієнт розлучуваності (кількість розлучень у розрахунку на 1000 населення) зріс з 1,2 ‰ у 1923 р. до 2,4 ‰ у 1929 р.; на той час це був один із найвищих показників у світі. Так, у 1925 р. цей показник в Україні був у 3,5 рази вищим, ніж у Франції, й у 6 разів вищим, ніж у Швеції (табл. 1.7).

Високий рівень розлучуваності став одним із факторів, який сприяв підвищенню інтенсивності шлюбності, особливо у великих містах. Інтенсивність шлюбності розлучених чоловіків демографи того часу вважали гідною подиву: вона у понад 7 разів перевищувала шлюбність парубків, а у містах навіть у 9,5 разів.

Таблиця 1.7

Рівень розлучуваності населення в Україні та інших країнах Європи у 1924 і 1925 рр.

Країна	на 1000 населення припадає розлучень		на 1000 шлюбів припадає розлучень	
	1924	1925	1924	1925
УРСР	1,49	1,76	129	166
РСФСР (47 губ.)	1,00	1,50	92	132
БРСР	0,63	1,30	58	128
Австрія	0,84	0,84	104	105
Німеччина	0,62	0,59	86	83
Угорщина	0,76	0,68	83	76
Франція	0,53	0,50	59	57
Чехословаччина	0,38	0,36	42	39
Швеція	0,27	0,29	44	47
Бельгія	0,38	0,32	42	39
Шотландія	0,09	—	14	—
Англія і Уельс	0,06	—	7	—

Джерело: Пустоход П., Трацевський М. Шлюбність на Україні // Демографічний збірник / За ред. М.В. Птухи. Праці Демографічного інституту. Т. VII. Київ: Друкарня Всеукраїнської Академії наук, 1930. С. 139.

Очевидно, чоловіки здебільшого розлучались, щоб невдовзі знову оженились (табл. 1.8) ⁶³.

Спостерігалась висока питома вага розлучень після короткого за тривалістю шлюбу, що значною мірою було наслідком «занадто легкого» ставлення до шлюбу і нового шлюбного законодавства. 1925 року у містах кожне четверте розлучення фіксувало розірвання шлюбу тривалістю менше року, у селах — кожне третє. За розрахунками Ю. Корчака-Чепурківського, того року середня тривалість розірваних шлюбів у містах дорівнювала 5,39 року, в селах — 3,8, і цей показник швидко зменшувався. Дослідник наводить як приклад м. Київ, де середня тривалість розірваних шлюбів у 1920 р. дорівнювала 8,45 року, 1921 — 7,8, 1923 — 6,5, 1925 — 6,27 ⁶⁴.

Таблиця 1.8

**Спеціальні коефіцієнти шлюбності чоловіків і жінок України
за дошлюбним станом у 1926—1927 рр., ‰**

	<i>Всі поселення</i>	<i>Міські поселення</i>	<i>Сільська місцевість</i>
Чоловіки			
Парубки	104,9	84,0	111,8
Удівці	87,5	109,5	84,1
Розлучені	770,2	798,2	760,4
Жінки			
Дівчата	119,6	104,2	124,0
Удови	18,5	17,8	18,6
Розлучені	265,4	225,1	285,3

Джерело: Пустоход П., Трацевський М. Шлюбність на Україні. //Демографічний збірник / За ред. М.В. Птухи. *Праці Демографічного інституту.* Т. VII. Київ: Друкарня Всеукраїнської Академії наук, 1930. С. 155.

63 Пустоход П., Трацевський М., 1930. С. 156.

64 Корчак-Чепурковский Ю.А. Браки и разводы на Украине в 1925 г. Избранные демографические исследования. Москва: Статистика, 1970. С. 114—115.

Про нестабільність шлюбних відносин свідчить і зростання коефіцієнту несталості шлюбу (співвідношення кількості розлучень і шлюбів). У 1925—1928 рр. на 100 зареєстрованих шлюбів припадало 16—17 розлучень, у 1929 р. — майже 22 розлучення. У сільській місцевості традиції міцності шлюбу ще не були зруйновані, а у містах співвідношення шлюбів і розлучень дорівнювало 4 до 1 (табл. 1.9).

Різке підвищення рівня розлучуваності в умовах існування старої традиційної моделі економічних відносин у сім'ї (чоловік-годувальник і жінка-домогосподарка, яка не має самостійного джерела існування) призвело до загострення проблем як стосовно умов життя жінок, так і стосовно дітей, батьки яких розлучились. За даними Ю. Корчака-Чепурківського, дві п'ятих розлучень відбувались за ініціативою чоловіка, чверть — дружини і третина — за ініціативою обох сторін⁶⁵, тобто ініціаторами розлучення у більшості випадків були чоловіки. На 100 розлучень шлюбних пар, у яких були діти, припадало 174 дитини. У більшості випадків (61 %) діти залишались із матір'ю, у 22 % — з батьком, а у 16 % — діти були поділені між батьками⁶⁶.

Отже, у післяреволюційні 1920-ті роки модель шлюбності населення України зазнала корінних змін, стала більш модернізованою. Разом з тим, зберіглось і багато традиційних її рис. Попри те, що церква була офіційно відсторонена від реєстрації шлюбу, сезонні коливання шлюбності не зазнали значних змін: мінімальна кількість шлюбів, як і раніше, спостерігалась у березні чи квітні (у період Великого посту), а також у грудні⁶⁷. Не зникли і гендерні відмінності у інтенсивності повторної шлюбності: спеціальний

---

65 Ibid. С. 115—117.

66 Природний рух населення України у 1925 році. Видання ЦСУ УРСР. Харків, 1927. С. 154.

67 Пустоход П., Трацевський М., 1930. С. 87.

Таблиця 1.9

Коефіцієнт несталості шлюбу в Україні у 1924—1929 рр., %

Рік	Всі поселення	Міські поселення	Сільська місцевість
1924	12,9	17,7	11,6
1925	16,5	22,1	15,0
1926	16,0	24,1	14,1
1927	16,8	25,3	14,5
1928	17,8	26,6	15,2
1929	21,9	32,2	18,9

Джерело: авторські розрахунки за даними офіційних статистичних видань і архівними матеріалами.

коефіцієнт шлюбності розлучених жінок у 1926—1927 рр. був хоча і високим, однак майже утричі нижчим, ніж у розведених чоловіків; а у вдових жінок — у 4,7 рази нижче, ніж у чоловіків, хоча у 1896—1897 рр. різниця цих показників щодо вдових дорівнювала 3,4 рази (табл. 1.7). Тобто можливість повторного шлюбу у випадку розлучення чи овдовіння у чоловіків залишалась набагато вищою, ніж у жінок. Як і раніше, була поширена рання шлюбність, хоча у порівнянні з 1906—1910 рр. відбулись певні зрушення у розподілі шлюбів за віком молодих у сторону старших вікових груп (наприклад, і у чоловіків і у жінок збільшилась частка шлюбів, укладених у 30—39 років), що було обумовлено зростанням повторної шлюбності.

За нашими розрахунками, середній вік вступу до шлюбу жінок в Україні у 1924 р. дорівнював 22,9 років, чоловіків — 25,7⁶⁸, однак ці показники не можна коректно порівняти з розрахованими для дореволюційного періоду, оскільки наявні первинні дані стосовно розподілу шлюбів за віком згруповані по п'ятирічних групах, а даних щодо однолітніх вікових груп ми не маємо.

68 Розраховано за даними, наведеними у статті П. Пустохода і М. Трацевського.

Загалом форсована штучна модернізація шлюбно-сімейних відносин відповідно до ідеологічного курсу «будівництва комунізму» за відсутності необхідних економічних і соціальних передумов змінила перебіг відповідних соціально-демографічних процесів, надала їм неоднозначного, часом деструктивного характеру, призвела до загострення соціально-демографічних проблем. Однак цей штучно прискорений трансформаційний процес був перерваний катастрофічними подіями 1930-х років — Голодомором 1932—1933 рр., який мав трагічні наслідки для української людності, зокрема для української сім'ї: мільйони людей загинули, було зруйновано тисячі шлюбів і тисячі сімей.

У 1932—1933 рр. катастрофічний голод охопив міста і села України, але найбільше постраждало українське селянство, яке завжди було носієм традицій українського народу, а в перші десятиріччя «побудови соціалізму» найменше піддалось впливу ідей «побудови нової соціалістичної сім'ї» та руйнування традиційних сімейних цінностей. Слід зазначити, що сільське населення завжди відрізняється від міського більш традиційною поведінкою, що забезпечує певну стабільність розвитку: міське населення більше схильне до пошуку нових форм шлюбно-сімейної поведінки, її трансформації у нових історичних умовах, а сільське, дотримуючись традицій і звичаїв, забезпечує певну сталість і послідовність. Ця консервативність сільських мешканців була особливо цінною на етапі різких змін, у 1920-ті роки, коли покоління, які у перші роки ХХ ст. починали своє сімейне життя на принципах релігійної моралі, продовжили свою життєдіяльність в умовах зовсім іншого соціально-економічного середовища та «модернізованого» шлюбно-сімейного законодавства, що спричинило загострення низки соціально-економічних проблем. Трагічні події 1930-х років — Голодомор 1932—1933 рр., масові переселення з України сімей селян, зарахованих до буржуазії, — дали змогу сталінському режиму знищити українське

селянство і як клас дрібних власників, що мав потенційну змогу досягти економічної незалежності, і як національно-етнічну спільноту, менталітет якої ще зберіг традиції вільної хліборобської праці та сімейної організації життєдіяльності особистості. Здійснюючи насильницьку колективізацію, сталінський режим депортував з України тільки за 1930–1933 роки як куркулів 364,0 тис. осіб, тобто понад 76 тис. селянських сімей, що становили найпродуктивнішу частину трудового потенціалу українського села⁶⁹.

Голодомор 1932—1933 рр. спотворив перебіг усіх природних процесів відтворення населення: мільйони навіки втрачених життів, підірване здоров'я нації, зруйновані статеві та вікові пропорції населення. Потрясіння цього періоду утворили «демографічну розривність в населенні України»⁷⁰, що свідчить про повну дестабілізацію процесів життєдіяльності населення, людського розвитку, у тому числі шлюбно-сімейних процесів. За оцінками фахівців Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, сукупні демографічні втрати України внаслідок Голодомору становлять 4,5 млн, у тому числі 3,9 млн прямих (через надсмертність) і 0,6 млн непрямих втрат (через зниження народжуваності). Прямі втрати міського населення становлять 287,6 тис., втрати сільського населення досягають 3,7 млн⁷¹. Було зруйновано природні процеси відтворення населення: колосальне зростання смертності поєдналось з обвальним падінням шлюбності й народжуваності.

---

69 Рудницький О.П., Левчук Н.М., Воловина О., Шевчук П.Є., Ковбасюк А.Б. Демографія штучно викликаной людської катастрофи: масовий голод 1932–1933 рр. в Україні// Демографія та соціальна економіка. 2015. 3(25). С. 46. <https://doi.org/10.15407/dse2015.03>

70 Пирожков С.І. Население Украины в прошлом и настоящем. Выбранные научные работы. Т. I. С. 639.

71 Рудницький О.П., Левчук Н.М., Воловина О., Шевчук П.Є., Ковбасюк А.Б., 2015. С. 51-52.

1932 року кількість зареєстрованих в Україні шлюбів порівняно з 1929 р. зменшилась на 40 %, у тому числі у сільській місцевості — на 50 % (рис. 1.5). Відбулось різке зниження загального коефіцієнта шлюбності (кількість шлюбів у розрахунку на 1000 населення): у сільській місцевості за 1929—1932 рр. майже удвічі, у містах — на 26 % (рис. 1.6). Це свідчення того, що Голодомор спричинив не лише зменшення чисельності населення у сільській місцевості, відбулась руйнація його нормальної життєдіяльності, природних процесів відтворення, як відбувається унаслідок воєн і соціальних катастроф. Хоча у подальші роки кількість шлюбів дещо зросла, після компенсаційного підйому 1934—1936 рр. шлюбність почала зменшуватись, і високий шлюбний потенціал сільського населення України було втрачено назавжди.

Сталінський режим використовував соціальні катастрофи для модернізації суспільства відповідно до своєї ідеологічної доктрини — індустріалізації та соціалістичної перебудови, у тому числі, як стверджує С. Захаров, соціальні катастрофи прискорювали демографічну модернізацію. С. Пирожков і А. Перковський, узагальнюючи наслідки соціальних катастроф 1920—1930 рр., дійшли висновку, що без стихійних і керованих демографічних катастроф неможливе виникнення того, що називають соціалістичним способом виробництва⁷².

Відзначимо, що незважаючи на різке падіння рівня шлюбності у 1932—1933 рр., у ті жахливі роки чоловіки і жінки все-таки одружувались, створювали нові сім'ї. Це є свідченням тієї природної стійкості народу, завдяки якій він зберігає свою національну ідентичність навіть під час соціальних катастроф. Архівні матеріали дають нам змогу проаналізувати структуру шлюбів за

---

72 Пирожков С.І., Перковський А.Л. Екстремальні ситуації і демографічні катастрофи в Україні (1920—1930 рр.). Вибрані наукові праці. Т. І. С. 718—719, 728.

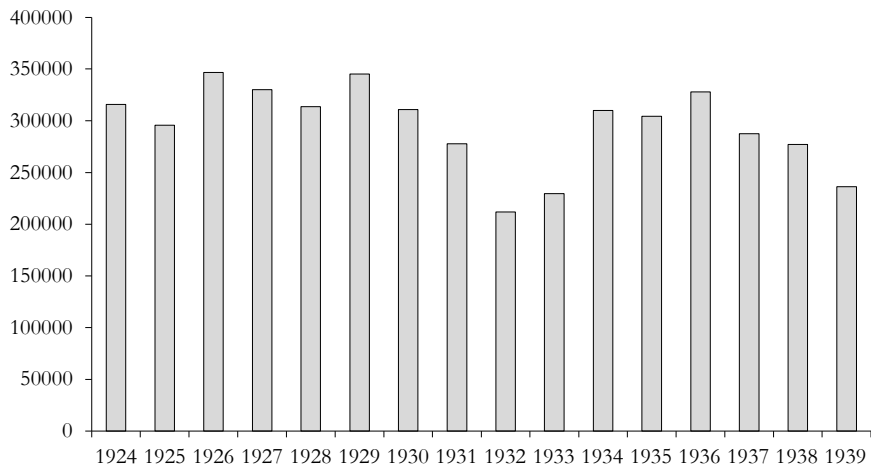

Рис. 1.5. Кількість шлюбів, зареєстрованих в Україні у 1924—1939 рр.

Джерело: дані офіційних статистичних видань і архівних матеріалів.

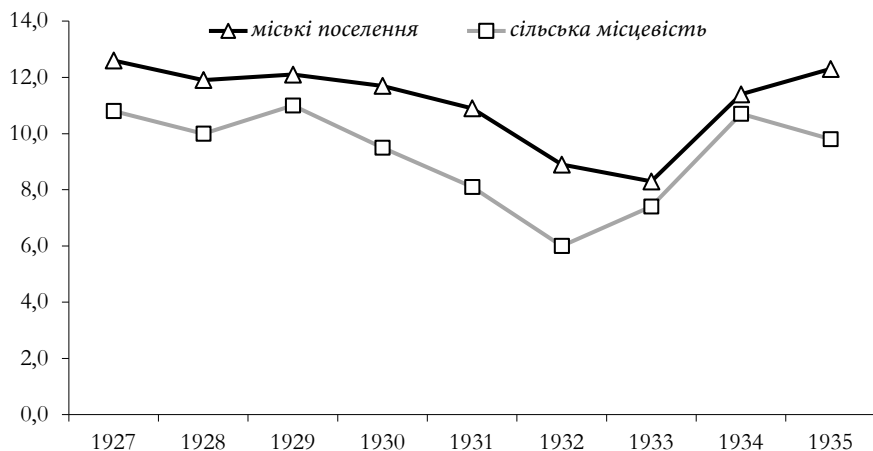

Рис. 1.6. Кількість шлюбів у розрахунку на 1000 населення у міських поселеннях і сільській місцевості України у 1927—1935 рр.

Джерело: авторські розрахунки за даними офіційних статистичних видань і архівними матеріалами.

віком наречених у 1932—1934 рр. і розрахувати вікові коефіцієнти шлюбності (співвідношення кількості шлюбів, зареєстрованих чоловіками і жінками певного віку, до чисельності відповідних груп населення). Як бачимо за розрахунками (табл. 1.10), майже половина укладених шлюбів припадало на жінок і чоловіків віком 20—24 роки. У значній частині шлюбів вік нареченого становив 25—29 років, у жінок — 18—19 років, тобто жінки традиційно починали подружнє життя раніше. Якщо порівняти розподіл шлюбів за віком наречених у 1930-ті роки з 1924 р., то частка ранніх шлюбів (до 20 років) поступово зменшувалась. Відповідно поступово підвищувався середній вік молодих: за нашими розрахунками, середній вік нареченої дорівнював у 1924 р. 22,9 років, 1932 р. — 22,7, однак у 1933 р. — 23,6, 1934 р. — 23,7.

Таблиця 1.10

**Розподіл осіб, які взяли шлюб, за віком в Україні у 1924 р.
та 1932, 1933 та 1934 рр., %**

Вікова група	1924		1932		1933		1934	
	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки
До 20	130	322	91	329	82	267	58	215
20—24	486	457	486	465	471	471	486	522
25—29	209	127	257	114	256	136	274	142
30—39	111	66	108	56	124	82	117	79
40—49	38	20	32	18	38	23	38	24
50—59	18	7	14	7	15	8	16	8
60 і старше	8	1	7	2	8	3	7	2
Невідомо			7	9	5	10	4	8

Джерело: 1924 р. — Пустоход П., Трацевський М. Шлюбність на Україні // Демографічний збірник / За ред. М.В. Птухи. Праці Демографічного інституту. Т. VII. Київ: Друкарня Всеукраїнської Академії наук, 1930. С. 140; 1932—1934 рр. — авторські розрахунки за архівними даними.

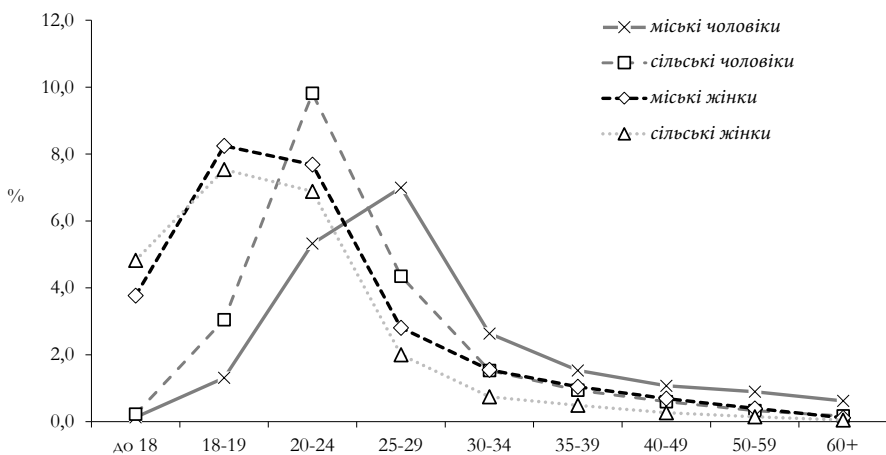

Рис. 1.7. Вікові коефіцієнти шлюбності чоловіків і жінок міських поселень і сільської місцевості України, 1932—1934 рр.

Джерело: авторські розрахунки за даними офіційних статистичних видань і архівними матеріалами.

Вікові коефіцієнти шлюбності, розраховані для чоловіків і жінок у містах і сільській місцевості, дають можливість порівняти шлюбну поведінку населення різних типів поселень. Аналіз свідчить, що в українських жінок найбільш «шлюбоактивним» був вік 18—19 років, у чоловіків у містах — 25—29 років, у селах — 20—24 років (рис. 1.7).

Соціальні катастрофи, Голодомор 1932—1933 рр. та масові репресії другої половини 1930-х років, — деформували природні процеси відтворення населення України, однак традиційна орієнтація на шлюб і сім'ю була збережена. За даними перепису населення 1939 р., на момент перепису лише 1,3 % населення країни проживало самотньо, поза сім'єю; 9,6 % — це члени сімей, які тимчасово мешкали окремо від родини, а більшість населення (89,1 %) жили у складі сім'ї. Сім'ї у більшості випадків були невеликі за розміром:

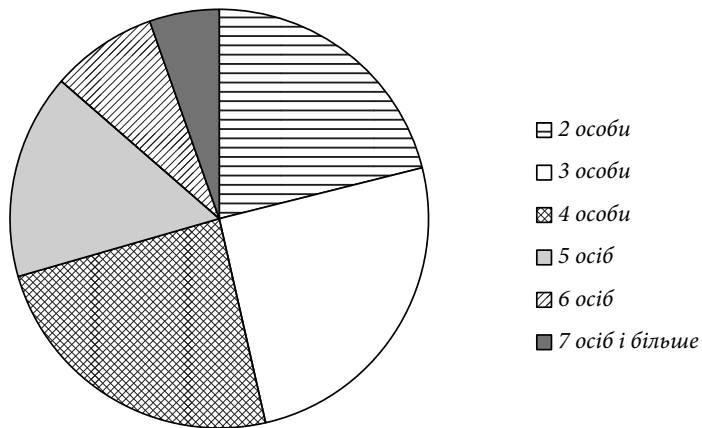

Рис. 1.8. Розподіл сімей за розміром в Україні за даними перепису населення 1939 р., %

у 70 % з 7184,8 тис. українських сімей було не більше чотирьох осіб (рис. 1.8), тобто відбувався процес нуклеаризації сім'ї. За нашими розрахунками, середній розмір сім'ї у той час становив 3,84 особи.

Дані перепису населення 1939 р. також засвідчують, що більшість чоловіків і жінок України віком 30 років і старше на момент перепису перебували у шлюбі. У порівнянні з попереднім переписом населення 1926 р., дещо зменшилось охоплення шлюбом жінок у всіх вікових групах, за винятком наймолодших (табл. 1.11). Однак відсутність даних про дошлюбний стан осіб, які одружились у цей період, а також повного розподілу населення за шлюбним станом, перешкоджає реальній оцінці впливу соціальних катастроф 1930-х років на шлюбну структуру населення.

Отже можна зробити висновок, що з 1920-х років почались значні зміни шлюбу і сім'ї в Україні на засадах демографічної модернізації. Перший етап демографічної модернізації — штучно прискорені демографічні трансформації у 1920-х роках, обумовлені

Кількість осіб, які перебувають у шлюбі, у розрахунку на 1000 осіб відповідної статі та віку в Україні за даними переписів населення 1926 і 1939 рр.

Рік	На 1000 осіб даного віку перебувають у шлюбі						
	У віці 15 років і більше	У тому числі у віці, років					50 і більше
		15—16	17—19	20—29	30—39	40—49	
Чоловіки							
1926	646	0,4	59	622	942	949	791
1939	675	0,9	27	567	925	955	857
Жінки							
1926	585	6	170	746	841	742	476
1939	584	7	143	690	806	734	416

Джерело: авторські розрахунки за даними переписів населення 1926 і 1939 рр.

докорінною соціально-економічною і політичною перебудовою суспільства, лібералізацією сімейного законодавства. В ці роки політика держави стосовно особистого життя людини, моделі її шлюбно-сімейної поведінки була досить демократичною, хоча зміни, що відбувались, «випереджали свій час», оскільки не відповідали економічним умовам життя населення. Це спровокувало ряд деструктивних процесів, загостило соціально-демографічні проблеми, але і сприяло «виходу» жінок за межі сімейного домогосподарства, їх активному залученню до економічного і політичного життя. Починаючи з 1930-х років держава взяла курс на тотальний контроль над усіма сторонами життя людини, у тому числі й у сфері приватного, сімейного життя. Можна стверджувати, що почався другий етап демографічних змін — модернізація в умовах соціальних катастроф, війни, тотального контролю влади над життям сім'ї та окремої

особистості. Мірою того як змінювалась загальна атмосфера у країні, державна сімейна політика стала більш жорсткою, тоталітарною, націленою на створення «міцної соціалістичної сім'ї» за допомогою посиленого партійного і державного контролю над особистим життям людини, над усіма сферами життєдіяльності сім'ї. Заборона абортів, запровадження санкцій у разі розлучення, кримінальна відповідальність за несплату аліментів згідно з постановою 1936 р., а потім істотне обмеження свободи розлучень указом 1944 р. — ці заходи, хоча і були спрямовані на зміцнення шлюбу і сім'ї, мали репресивний характер, намагались вирішити складні соціально-демографічні проблеми способом примітивної заборони. Хоча вдалось досягти зменшення кількості розлучень (наприклад, 1940 року в Україні відбулось удвічі менше розлучень, ніж 1929), але умови реалізації специфічних функцій інститутів шлюбу і сім'ї не покращились, гострота протиріч у функціонуванні цих інститутів в умовах тоталітарної держави не зменшилась. Цей період (1930-ті — 1950-ті рр.) можна вважати періодом непослідовної демографічної модернізації у шлюбно-сімейній сфері, оскільки фактично відбувалась спроба влади частково повернути традиційний шлюб і сім'ю, однак під повним партійним і державним контролем для виконання завдань «побудови комунізму».

Спроба уніфікації населення, розриву історичного досвіду поколінь через механізми демографічних катастроф залишила глибокий слід у ментальності українського народу, зокрема у системі шлюбно-сімейних відносин. Негативні наслідки розвитку шлюбу і сім'ї, які сформувались у 1920—1930-ті рр., передовсім нестабільність шлюбу і висока ймовірність розлучення, навіть якщо подружжя має спільних дітей, зниження цінності шлюбу і сім'ї в житті особистості, — стали традиційними для населення України протягом багатьох подальших десятиліть.

1.4. Шлюби і розлучення в Україні у 1950—1980-х роках

Рівень шлюбності. На демографічний розвиток України потужно вплинула Друга світова війна, яка стала тяжким випробуванням для українського народу. Величезні людські втрати — як військових, так і мирного населення — підірвали демографічний потенціал країни. Статистично виміряти втрати населення вкрай складно, оскільки Радянський Союз, на відміну від інших країн, що брали участь у воєнних діях, не здійснив післявоєнний перепис населення. За розрахунками О.Гладуна, Україна втратила 8,1 млн своїх громадян⁷³.

Велика війна перервала природне відтворення населення України, дестабілізувала всі демографічні процеси, у тому числі шлюбно-сімейні. Людські втрати, насамперед чоловіків у найпродуктивнішому віці, не тільки спотворили статеві-віковий склад населення, змінили його кількісні параметри, але і змінили його матримоніальну поведінку під впливом повного дисбалансу шлюбного ринку, значної нехватки чоловіків — потенційних наречених.

Українські демографи, які вивчали демографічні процеси у 1940—1950 рр., зазначали, що одразу після закінчення війни в Україні спостерігався компенсаційний підйом шлюбності, що є закономірним для повоєнного часу. Це було обумовлено укладанням шлюбів, відкладених через війну; юридичним оформленням шлюбів, що без реєстрації фактично існували в роки війни; повторною шлюбністю осіб, які овдовіли, а також тих, чий шлюб розпався через довгу розлуку⁷⁴. Цей компенсаційний підйом тривав

---

73 Гладун О.М. Нариси з демографічної історії України ХХ століття. НАН України, Ін-т демограф. та соціальн. дослідж. ім. М.В. Птухи. Київ, 2018. С. 157.

74 Демографическое развитие Украинской ССР Киев: Наук. думка, 1977. С. 105.

протягом 1946—1951 рр., однак з 1952 р. почався спад шлюбності, оскільки шлюбний контингент чоловіків був вичерпаний, хоча існував надлишок жінок, які були потенційними нареченими.

Існують різні оцінки щодо поширення безшлюбності серед жінок унаслідок значних втрат чоловіків шлюбного віку в роки війни. За розрахунками Ю. Корчака-Чепурківського та Л. Чуйко, біля 25 % українських жінок не змогли вийти заміж через відсутність шлюбного партнера⁷⁵.

За дослідженнями С. Захарова щодо шлюбності російських жінок 1920-х років народження, майже 90 % цієї когорти вийшли заміж, але у більш пізньому віці, і за чоловіків, молодших за себе⁷⁶.

Аналіз шлюбної структури жінок України 1920—1924 і 1925—1929 років народження, тобто тих вікових когорт, у яких найактивніший шлюбний вік припав на роки війни і повоєнні роки, свідчить, що майже кожна четверта з них на момент переписів населення 1959 і 1970 рр. не перебувала у шлюбі (табл. 1.12). Особливо велика частка жінок цієї когорти залишалась «поза межами шлюбу» у сільській місцевості, і в першу чергу жінок 1920-1924 років народження.

Однак ми не маємо повної, розгорнутої інформації щодо шлюбного складу цієї вікової когорти: у матеріалах переписів 1959 і 1970 рр. є лише дані стосовно кількості осіб, які перебувають у шлюбі, без характеристик тих, хто на момент переписів не у шлюбі. Тому ми не можемо визначити, яка частка цих жінок є дівчатами, які ніколи не були у шлюбі, яка — вдови, чоловіки яких загинули у роки війни чи померли після неї. Є серед них і розлучені, хоча їх кількість у ті роки була порівняно незначною.

75 Корчак-Чепурковский Ю.А., Чуйко Л.В. Об измерении понижающего влияния несоответствия между численностью мужчин и женщин в бракоспособном возрасте на уровень брачности. *Вопросы демографии*. 1968. С. 73-78.

76 Захаров С. Брачный возраст на фоне социальных катастроф XX века. *Демоскоп*. 2006. № 261—262. URL: <http://demoscope.ru/weekly/2006/0261/tema03.php>

Таблиця 1.12

Частка жінок 1920—1929 років народження, які перебували у шлюбі на момент переписів населення 1959 і 1970 рр. в Україні, %

Рік народження	Всі поселення		Міські поселення		Сільська місцевість	
	1959	1970	1959	1970	1959	1970
1920—1924	71,0	69,1	75,6	72,6	66,9	65,5
1925—1929	76,2	76,7	79,5	79,2	72,8	73,7

Джерело: авторські розрахунки за даними переписів населення.

Ми можемо лише констатувати, що на момент наступного перепису населення 1979 р., матеріали якого вже дають повну інформацію про шлюбний склад населення, 30—40 % цієї когорти жінок не мали чоловіка (не були у шлюбі), однак переважна більшість з них перебували у післяшлюбному стані: 14—26 % цих жінок були вдовами, 8—10 % — розлученими, і лише 6 % ніколи не були у шлюбі. На момент перепису 1989 р. значно збільшилась кількість удів серед цієї когорти жінок, однак знов майже 6 % з них зазначили, що ніколи не були заміжними (табл. 1.13).

Отже ми впевнені, що втрати шлюбного потенціалу населення України внаслідок війни були дуже значними, шлюбний ринок країни був повністю дестабілізований. Однак точно статистично виміряти кількість жінок, які не змогли створити сім'ю через ці трагічні події, ми не маємо можливості. Як зазначено вище, Радянський Союз не провів після війни перепис населення, що значно утруднило оцінку не тільки загальних втрат населення, але і втрат шлюбного потенціалу, масштабу гендерних диспропорцій. Перший післявоєнний перепис населення, здійснений лише 1959 р., не надавав розгорнутої інформації щодо шлюбного складу населення. Тому ми можемо лише впевнено стверджувати, що у когортах жінок 1920—1929 років народження ніколи не

Таблиця 1.13

Розподіл жінок 1920—1929 років народження за шлюбним станом на момент переписів населення 1979 і 1989 рр. в Україні, %

Рік народження	Всі особи	З них				
		перебувають у шлюбі	ніколи не були у шлюбі	вдові	розлучені	не вказали
1979						
1920—1924	100,0	58,9	6,3	26,3	8,4	0,1
1925—1929	100,0	69,4	6,0	14,3	10,2	0,1
1989						
1920—1924	100,0	55,1	6,1	30,4	8,3	0,2
1925—1929	100,0	42,0	6,5	45,0	6,3	0,2

Джерело: авторські розрахунки за даними переписів населення.

були у шлюбі не менше 6—6,5 %, що більше, ніж у інших вікових когортах, і «сплеск» безшлюбності саме у цій когорті є наслідком воєнних втрат. Особливо велика частка жінок цієї когорти залишились «поза межами шлюбу» у сільській місцевості: за даними перепису 1979 р. — 9 %, що на 40 % перевищує показник жінок 1910—1919 років народження, і на 25 % — жінок 1930—1939 р. н.

Після певного спаду рівня шлюбності в першій половині 1950-х років, з 1956 р. спостерігається його підвищення як в абсолютному вимірі, так і у відносному (у розрахунку на 1000 населення), який тривав до 1962 р. (рис. 1.9). Це підвищення співпадає у часі з демобілізацією з лав радянської армії у зв'язку зі скороченням збройних сил, а також з поверненням на батьківщину депортованих і політично репресованих. У ці роки спостерігається дуже високий рівень загального коефіцієнта шлюбності: 1957 — 12,6 %,

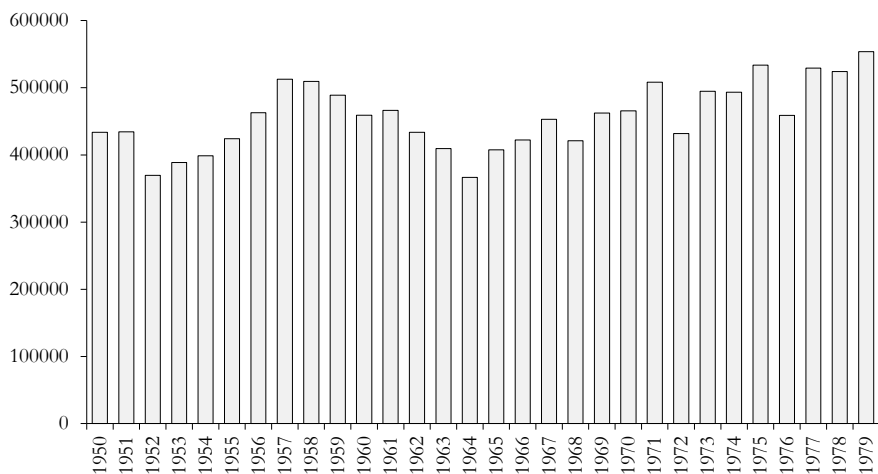

Рис. 1.9. Кількість шлюбів, зареєстрованих в Україні у 1950—1979 рр.

1958 — 12,3 %; у подальші роки цей своєрідний «рекорд» ніколи не буде досягнуто.

Слід зазначити, що вже у міжпереписний період 1959—1970 рр. процес укладання шлюбів нормалізувався порівняно з повоєнним періодом, хоча річні коливання рівня шлюбності населення протягом ще багатьох років певною мірою були обумовлені відлунням війни. Так, зниження рівня шлюбності у 1962—1965 рр. українські демографи пояснюють «демографічною луною», адже у шлюбний вік вступили малочисельні контингенти народжених у роки війни. Потім рівень шлюбності поступово підвищувався, що пов'язано зі вступом у шлюбний вік численніших поколінь, народжених у роки компенсаційного підйому народжуваності ⁷⁷.

Інформацію про річні коливання рівня шлюбності українського населення дають загальні коефіцієнти шлюбності жінок

77 Демографическое развитие Украинской ССР. 1977. С. 105, 110.

дітородного віку, розраховані Л. Чуйко ⁷⁸ (рис. 1.10). Графічна крива цього показника чітко віддзеркалює спад шлюбності у «післякомпенсаційні» роки, а також у період, коли активного шлюбного віку досягли народжені у роки війни (1962—1966 рр.).

У наступний міжпереписний період 1970—1979 рр. шлюбність характеризується тенденцією до стабілізації режиму, пом'якшення динамічних коливань ⁷⁹. Поступово послаблюється вплив вторинних демографічних хвиль, обумовлених війною 1941—1945 рр., і зростає вплив змін у матримоніальній поведінці населення: вікових характеристик шлюбності та поширеності повторної шлюбності. Протягом 1979 р. було зареєстровано найбільшу кількість шлюбів за всю історію України — 553788, у тому числі у містах — 357072, у сільській місцевості — 196716.

Рівень шлюбності населення України залишався високим всю другу половину ХХ ст., щорічно в країні реєстрували 450—500 тис. шлюбів, і суттєве зниження рівня шлюбності почалось лише у роки незалежності, що обумовлено цілим комплексом факторів. Цікавим є те, що вже з 1960 р. крива шлюбності має досить чітко виражену хвильоподібну форму: спостерігається досить різке зменшення кількості шлюбів у високосні роки, які за традицією вважаються несприятливими для укладання шлюбу, і компенсаційний підйом у перед- і післявисокосні (рис. 1.11).

Загальний коефіцієнт шлюбності, тобто кількість шлюбів на 1000 населення, весь цей період залишався високим, і хоча він вже ніколи не досягав максимуму 1957—1959 років, у 1970—1980-ті роки в кожний з передвисокосних років (років максимального компенсаційного підйому шлюбності) він дорівнював 10—11 ‰, що є дуже високим показником (рис. 1.12).

---

78 Чуйко Л.В. Браки и разводы. Москва: Статистика, 1975. С. 44.

79 Демографическое развитие Украинской ССР (1970—1979 гг.). Киев: Наук. думка, 1987. С. 175.

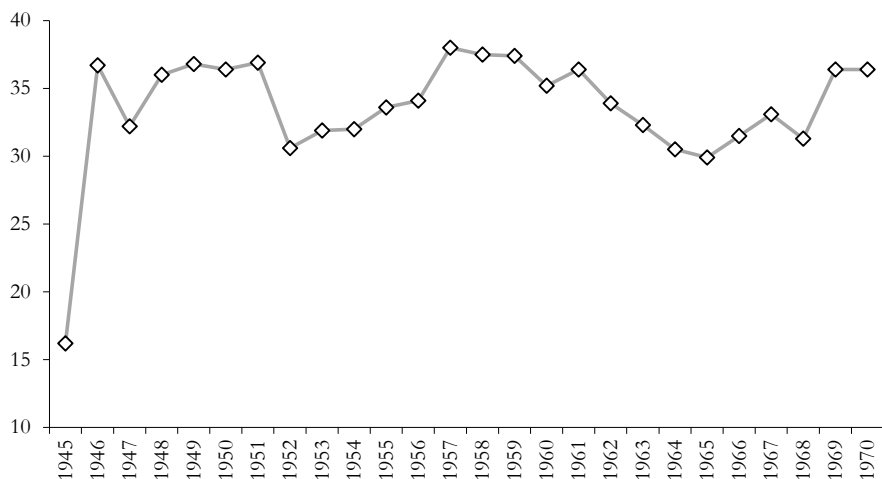

Рис. 1.10. Загальний коефіцієнт шлюбності жінок дітородного віку (15—49 років) в Україні у 1945—1970 рр., ‰

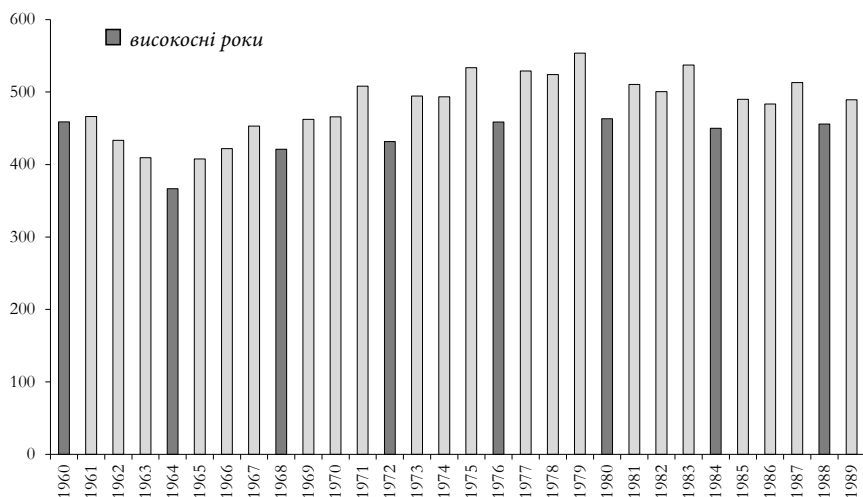

Рис. 1.11. Кількість шлюбів, зареєстрованих в Україні у 1960—1989 рр. (високосні роки позначено темно-сірим)

Рис. 1.12. Загальний коефіцієнт шлюбності (кількість шлюбів на 1000 населення) в Україні у 1950—1989 рр., %

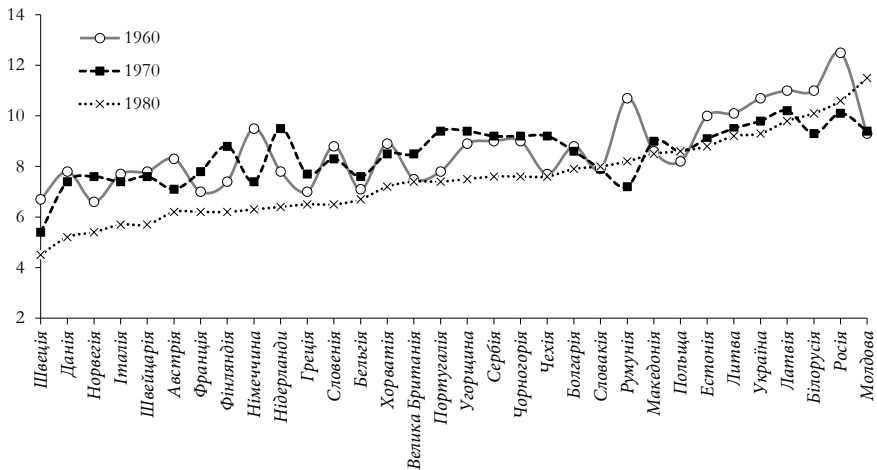

Рис. 1.13. Загальний коефіцієнт шлюбності (кількість шлюбів на 1000 населення) в країнах Європи у 1960, 1970 і 1980 роках, % (дані ранжовано за 1980 р.)

Україна традиційно залишалась у групі європейських країн з найвищими показниками шлюбності. Так, у 1960 р. лише у Росії, Латвії і Білорусії було зареєстровано більше шлюбів на 1000 населення, ніж у нашій країні, у 1970 р. — у Росії та Латвії, у 1980 р. — у Латвії, Білорусії, Росії та Молдові (рис. 1.13).

Наслідком високого рівня шлюбності населення є малопоширеність безшлюбної самотності в країні, про що свідчить шлюбний склад населення старших щодо шлюбної активності вікових груп⁸⁰ (табл. 1.14).

Так, за даними переписів населення 1979 і 1989 рр., частка чоловіків і жінок 40—69 років, які ніколи не були у шлюбі, в Україні була найнижчою серед республік СРСР, розташованих у Європі, за винятком Молдови, та у певних вікових групах — жінок Росії. Більш поширена, ніж в Україні, безшлюбна самотність у ті роки й у більшості країн Європи. Прикладом у табл. 1.13. є дані щодо країн-сусідів України, де відбувались переписи населення приблизно у ті самі роки: Болгарії, Польщі, Фінляндії. Серед цих країн лише серед чоловіків Болгарії відповідного віку нижча частка тих, хто ніколи не був у шлюбі.

Варто звернути увагу, що найвищим рівнем безшлюбної самотності серед жінок України, а також Росії та Білорусії, відрізняється когорта 1920—1929 рр. народження, і найвище значення цього показника у Білорусії — 7,4—7,6 % на момент переписів населення 1979 і 1989 рр.

Вікові параметри шлюбності. Вік взяття шлюбу — одна з головних характеристик режиму шлюбності та її типу. Традиція ранньої шлюбності, поширена в Україні у ХІХ ст., значною мірою зберіглась і протягом ХХ ст., хоча процес урбанізації (і відповідне збільшення частки міського населення) та зрушення в економіці,

---

80 Більш ніж 90 % перших шлюбів як у ті роки, так і в наш час, реєструється у віці до 40 років.

Таблиця 1.14

Питома вага осіб, які ніколи не були у шлюбі, серед осіб 40—69 років в європейських країнах — колишніх республіках СРСР та ряді інших європейських країн, %

Вікова група	Україна				Росія				Білорусія			
	1979 р.		1989 р.		1979 р.		1989 р.		1979 р.		1989 р.	
	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки
40-44	2,4	4,1	3,5	3,4	3,2	3,4	4,7	4,5	2,9	4,5	4,8	3,7
45-49	1,4	5,3	2,7	3,2	1,9	4,0	3,7	3,5	1,7	5,9	3,6	3,3
50-59	1,1	6,2	1,6	4,3	1,2	5,7	2,2	3,8	1,2	7,6	2,0	4,7
60-69	0,7	4,1	1,0	6,3	0,7	4,7	1,2	6,2	1,1	5,4	1,2	7,4
	Молдова				Латвія				Литва			
	1979 р.		1989 р.		1979 р.		1989 р.		1979 р.		1989 р.	
40-44	1,0	4,2	1,7	3,6	6,1	5,7	7,6	5,6	5,6	6,5	6,6	5,3
45-49	0,7	4,1	1,2	3,3	4,6	6,4	6,6	5,2	4,1	7,4	5,6	5,1
50-59	0,5	3,1	0,7	3,5	3,6	7,3	4,5	5,6	3,6	9	3,9	6,2
60-69	0,3	1,6	0,5	3,0	3,7	7,9	3,2	7,1	3,9	8,9	3,1	8,5
	Естонія				Болгарія				Польща			
	1979 р.		1989 р.		1985 р.		1988 р.		1988 р.		1985 р.	
40-44	7,7	7,0	8,7	6,7	5,7	2,3	8,3	6,0	8,3	6,0	14,5	10,3
45-49	6,3	7,6	7,6	6,7	4,0	1,8	7,2	5,0	7,2	5,0	13,6	9,7
50-59	5,2	9,1	5,9	6,6	2,7	1,9	5,2	4,9	5,2	4,9	12,6	10,3
60-69	5,4	9,9	4,4	8,5	1,9	2,0	3,4	6,7	3,4	6,7	9,2	11,5

Примітка: наведені дані щодо країн Європи, які проводили переписи населення у роки, найближчі до років проведення переписів в Україні.

які обумовили підвищення освітнього рівня населення та ускладнення його професійної структури, не могли не вплинути на вікові параметри шлюбності. Дати їм наукову оцінку дає можливість аналіз розподілу шлюбів за віком нареченого і нареченої, аналіз вікових коефіцієнтів шлюбності, а також розрахунок структурних середніх віку вступу до шлюбу: середнього, медіанного і модального віку шлюбу чоловіків і жінок.

Протягом всієї другої половині ХХ ст. найбільш «шлюбоактивними» можна вважати чоловіків і жінок віком 20—24 роки, оскільки найбільшою є частка шлюбів, де наречений і наречена саме цього віку (табл. 1.15).

Разом з тим вікова модель шлюбності не лишалась незмінною: з кінця 1960-х рр. в Україні відбувався зсув шлюбності у бік молодших вікових груп: поступово зростала частка шлюбів, де обом нареченим було менше 25 років, а у жінок — менше 20 років. Відомий дослідник української сім'ї Л. Чуйко, аналізуючи шлюбність населення України у 1970-ті роки, пише про «посилення тенденції до зростання інтенсивності шлюбності у молодому віці, що намітилась у 60-ті роки», «зниження шлюбного віку», «загальну тенденцію ранньої шлюбності»⁸¹. Ці тенденції посилились у 1980-ті роки.

Особливо інтенсивно цей процес відбувався у жінок: якщо частка шлюбів, де нареченому менше 20 років, майже не змінилась протягом досліджуваного періоду (1947—1989 рр.), хоча істотно збільшилась частка тих шлюбів, де нареченому 20—24 роки, то у жінок набула поширення рання шлюбність — у 1970—1980-ті роки поступово збільшувалась частка шлюбів з нареченою, якій не було і 20 років, і у 1988—1989 рр. це майже кожен третій шлюб, тобто наречені «помолодшали» порівняно з повоєнними та 1950-ми роками.

---

81 Демографическое развитие Украинской ССР, 1977. С. 176; Чуйко Л.В., 1975. С.64.

Таблиця 1.15

**Вікова структура осіб, які взяли шлюб,
в Україні у 1947—1989 рр., %**

Вік	1947	1948	1950	1953	1960	1965	1969	1973	1977	1986	1988	1989
Чоловіки												
До 20	6,5	7,2	5,0	4,5	5,1	4,1	5,6	4,1	5,1	4,4	5,0	5,5
20—24	34,7	38,1	36,6	33,4	50,0	33,7	44,3	57,0	55,0	52,0	50,0	50,6
25—29	33,3	30,6	27,7	38,5	21,2	34,6	24,4	16,5	18,4	20,1	20,2	19,7
30—34	12,7	11,3	8,5	8,2	8,0	6,7	10,1	7,5	5,0	7,9	8,3	8,2
35—39	6,0	6,1	8,0	4,5	3,3	4,6	3,5	4,2	4,5	4,6	4,9	4,6
40—49	3,9	4,3	9,3	6,6	3,9	4,0	4,6	4,4	4,7	5,0	4,8	4,7
50—59	1,3	1,4	3,3	4,1*	3,9	4,9	3,6	2,8	3,6	3,1	3,5	3,6
60 і старше	0,8	0,8	1,3	—	4,6	7,5	3,8	3,4	3,7	2,9	3,2	3,2
Невідомо	0,7	0,3	0,2	0,1	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0	—	0,0	0,0
Жінки												
До 20	16,4	15,7	10,7	11,9	18,6	20,5	26,1	28,1	30,7	29,0	30,5	32,9
20—24	49,1	49,6	42,6	42,5	48,9	34,7	41,1	43,9	40,2	37,6	35,5	34,5
25—29	20,2	21,0	22,7	25,0	11,4	19,8	11,3	9,6	11,0	13,5	13,0	12,2
30—34	6,8	6,5	7,9	9,3	6,7	5,4	7,5	5,4	3,7	6,7	6,9	6,7
35—39	3,4	3,6	6,7	4,3	4,0	4,4	3,1	3,5	3,7	3,9	4,3	4,0
40—49	2,0	2,3	6,6	4,5	4,1	5,0	4,9	4,3	4,2	4,5	4,3	4,3
50—59	0,7	0,7	1,9	2,2*	3,9	5,0	4,2	3,5	4,4	2,8	3,1	3,2
60 і старше	0,3	0,2	0,5	—	2,4	5,2	1,7	1,6	2,0	2,1	2,3	2,3
Невідомо	0,9	0,5	0,5	—	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0	—	0,0	0,0

* 50 і старше.

Джерело: авторські розрахунки за даними Державної служби статистики України та архів ними даними.

Про зниження віку взяття шлюбу у 1970—1980-ті роки свідчить і динаміка середніх показників віку укладання шлюбу. За нашими розрахунками, до середини 1960-х рр. середній вік вступу до шлюбу чоловіків і жінок мав тенденцію до підвищення, однак надалі цей показник поступово знижувався, в першу чергу у жінок. Якщо у середині 1960-х рр. половину шлюбів укладали чоловіки у віці трохи старше 26 років (медіанний вік взяття шлюбу), то у 1989 р. — 24,4 роки, у жінок цей показник відповідно знизився з 24 до 22,5 років. Модальний вік шлюбу також дещо змінився: у середині 1960-х найбільшою була кількість шлюбів з нареченим 25 років і нареченою 22,5 років, а у 1989 р. — 23 і 20,3 роки (рис. 1.14).

Зниження середніх показників віку реєстрації шлюбу у 1970—1980-х рр. «гальмувало» поширення повторної шлюбності, вплив якої на шлюбний ринок України поступово зростав.

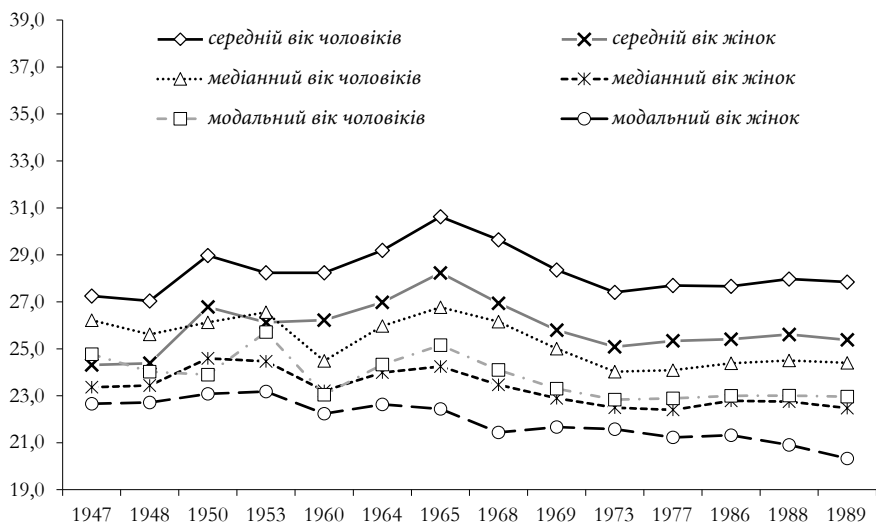

Рис. 1.14. Середній, медіанний і модальний вік взяття шлюбу в Україні у 1947—1989 рр.

Якщо до середини 1960-х рр. повторних шлюбів було менше 10 % у загальній кількості шлюбів, зареєстрованих протягом року, то у наступні роки їх питома вага зростала, і у 1980-ті роки майже у кожному четвертому шлюбі, що укладався, для одного з партнерів (чи для обох) це був повторний шлюб (табл. 1.16). Ці зміни були обумовлені зростанням розлучуваності населення, про що детальніше сказано нижче.

Повніше оцінити зміни вікової моделі шлюбності дає можливість аналіз вікових характеристик перших шлюбів. Наочно демонструють «омолодження» параметрів шлюбності криві коефіцієнтів середнього, медіанного і модального віку першого шлюбу

Таблиця 1.16

Частки перших і повторних шлюбів у чоловіків і жінок в Україні у 1947—1989 рр., %

Рік	Чоловіки		Жінки	
	Перший шлюб	Повторний шлюб	Перший шлюб	Повторний шлюб
1947	93,4	6,6	90,1	9,9
1948	93,9	6,1	91,3	8,7
1950	94,2	5,8	93,0	7,0
1960	90,7	9,3	92,0	8,0
1965	87,0	13,0	88,5	11,5
1968	81,6	18,4	84,5	15,5
1969	83,7	16,3	85,6	14,4
1973	83,3	16,7	86,5	13,5
1977	81,6	18,4	84,5	15,5
1979	81,7	18,3	83,7	16,3
1986	74,5	25,5	75,4	24,6
1988	73,4	26,6	74,7	25,3
1989	74,1	25,9	75,7	24,3

Джерело: авторські розрахунки за даними Державної служби статистики України та архівними даними.

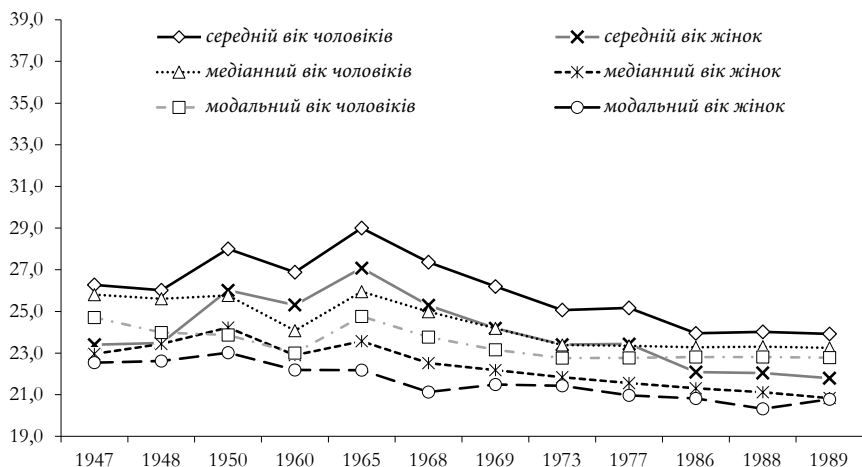

Рис. 1.15. Середній, медіанний і модальний вік взяття першого шлюбу в Україні у 1947—1989 рр.

чоловіків і жінок України (рис. 1.15), тобто коефіцієнтів, «очищених» від впливу повторної шлюбності. Як видно на рис. 1.15, після 1965 р. ці показники суттєво знизились як у чоловіків, та і у жінок.

Аналіз розподілу за віком осіб, які беруть перший шлюб, свідчить про зсув шлюбності у бік молодих вікових груп. У 1970-ті рр. у 70 % перших шлюбів наречений був віком до 25 років, а у 80 % перших шлюбів — наречена; у 1980-ті рр. ці показники підвищились відповідно до 72—73 % і 83—84 %. Набула поширення рання шлюбність — до 20 і навіть до 18 років, насамперед у жінок. Наприкінці 1980-х рр. у 40 % перших шлюбів наречена була віком до 20 років, а у кожному десятому шлюбі (у 1989 р. — 11,6 %) — до 18 років⁸². Для порівняння, до 1960 р. менш ніж у 3,5 % перших шлюбів наречена була настільки юною.

82 Відповідно до сімейного кодексу в ті роки шлюбний вік жінок дорівнював 16 років.

Про підвищення інтенсивності ранньої шлюбності свідчать зміни вікових коефіцієнтів шлюбності чоловіків і жінок віком до 20 років. За нашими розрахунками, кількість шлюбів з нареченим (нареченою) віком до 20 років у розрахунку на 1000 чоловіків (жінок) 15—19 років (коефіцієнт ранньої шлюбності) зменшилась з 1960 до 1965 р., однак потім постійно зростала. У чоловіків коефіцієнт ранньої шлюбності зростав з певними коливаннями, однак за 1965—1989 рр. збільшився з 9,4 до 14,6 ‰, тобто на 55 %, а у жінок за цей же період — з 57,7 до 91,3 ‰, тобто на 58 %. На рис. 1.16. чітко простежуються не тільки зміни цього коефіцієнта, але і традиційні значні гендерні відмінності щодо поширення ранньої шлюбності у цей період.

Ще більші гендерні відмінності спостерігаються щодо шлюбної активності осіб віком до 18 років, хоча інтенсивність шлюбності чоловіків і жінок цього віку у 1970—1980-ті рр. невпинно зростала.

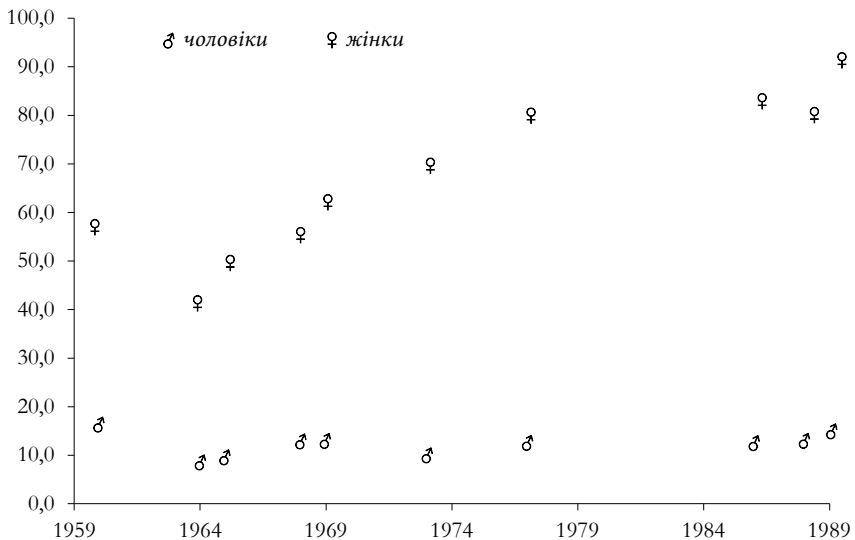

Рис. 1.16. Коефіцієнти шлюбності чоловіків і жінок 15—19 років в Україні у 1960—1989 рр., ‰

Якщо у 1960—1965 рр. реєструвалось 0,3 шлюбу на 1000 чоловіків віком 16—17 років, то у 1986—1988 рр. — 3,5 шлюбів, у 1989 р. — 4,8; у жінок цей показник збільшився з 29,2 ‰ у 1965 р. до 49,9 ‰ у 1986—1988 рр. і 59,2 ‰ у 1989 р. Отже, у цьому юному віці інтенсивність шлюбності жінок була вдесятеро вищою, ніж чоловіків.

Основним фактором, що впливав на зниження віку вступу до шлюбу у 1970—1980-ті роки, демографи вважають акселерацію (М. Сонін, Л. Чуйко)⁸³. Унаслідок прискореного фізіологічного дозрівання юнаків і дівчат знижувався вік сексуального дебюту, і, відповідно, вік початку подружнього життя, хоча збільшення періоду навчання та професійної підготовки повинно було «гальмувати» цей процес. Крім того, не можна заперечувати і вплив покращення економічних умов життєдіяльності населення у 1970-ті роки у порівнянні з попереднім періодом⁸⁴, і досить високий рівень соціальної захищеності населення, через що молодь могла «не боятися» брати шлюб і народжувати дітей у досить ранньому віці. За висловом Р. Інгелгарта (*R. Inglehart*): «... системи соціального забезпечення соціалістичних країн частково компенсували відносно низький рівень життя населення... Комуністичні режими країн Східної Європи забезпечували відносно безпечне існування протягом основної частини післявоєнного періоду... медичне обслуговування, освіта... все це було низької якості, але поширювалось на всіх»⁸⁵.

Слід звернути увагу на те, що у 1960—1970-ті роки зниження віку вступу до шлюбу було загальносвітовою тенденцією (стосовно розвинених країн), відбувалось у значній більшо-

83 Сонін М.Я. Проблеми поліпшення умов формування сім'ї. *Демографічні дослідження*. Вип. 4. Київ: Наук. думка, 1979. С. 76—78; Чуйко Л.В., 1975. С. 64.

84 Ibid. С. 64—65.

85 Новая постиндустриальная волна на Западе: [антология / под ред. В.Л. Иноземцева]. Москва: Academia, 1999. С. 284.

сті країн Європи та розвинених країнах світу⁸⁶. Однак після 1975 р., а в деяких країнах після 1980 р., спостерігається зворотна тенденція — вік вступу до шлюбу підвищується, скорочується рання шлюбність⁸⁷. Поширення загальнодоступних сучасних методів контрацепції та трансформація моральних норм призводить до відокремлення сексуальної і шлюбної поведінки: початок сексуального життя вже не збігається у часі зі вступом до шлюбу; шлюб відкладається до завершення процесу навчання, здобуття професії, досягнення економічної стабільності і незалежності⁸⁸.

Однак в Україні, яка на той час була частиною СРСР, ці зміни почалися набагато пізніше, а у 1970—1980-ті рр. початок сексуального життя, як правило, означав якщо не одночасний, то швидкий вступ до шлюбу. Крім того, в умовах низької сексуальної культури населення та відсутності доступу до багатьох методів контрацепції початок сексуальних стосунків у юному віці досить часто призводив до небажаної вагітності, що «підштовхувало» партнерів до раннього шлюбу. Підвищення віку вступу до шлюбу в нашій країні відбулось лише в період ринкових трансформацій: зміна суспільного устрою сприяла трансформації моделі шлюбності, у тому числі її вікових параметрів. Одним із факторів цих змін стали нові економічні умови життєдіяльності молоді: молоді

---

86 Средний возраст женщин при вступлении в первый брак. Демоскоп. Приложения. URL: <http://demoscope.ru/weekly/app/app4019.php>

87 The New Demographic Regime. Population Challenges and Policy Responses / Ed. by M. Macura, A.L. MacDonald, W. Haug. UN, New York and Geneva, 2005. P. 65.

88 Вишневский А.Г., Захаров С.В., Иванова Е.И. Новый смысл брака. *Демографическая модернизация России* / Под ред. А. Вишневого. Москва: Новое издательство, 2006. С. 72—76; Слюсар Л.І. Зв'язок шлюбності і народжуваності: сучасна специфіка. Населення України. Народжуваність в Україні у контексті суспільно-трансформаційних процесів. Київ: АДЕФ-Україна, 2008. С. 167.

люди вже повинні були розраховувати на свої можливості, а не покладатись на підтримку держави і батьків.

Розлучуваність населення. Однією з головних характеристик шлюбно-сімейної ситуації є рівень розлучуваності населення. Як відомо, кількість розлучень залежить не тільки від моделі шлюбної поведінки населення, панівних поглядів щодо міцності шлюбу та можливості його розірвання, але і значною мірою від шлюбного законодавства, тобто законодавчих норм щодо умов розірвання шлюбу. Значення цих законодавчих норм зростає в умовах тоталітарної держави, де контроль над особистим життям є посиленним.

Друга половина ХХ ст., а саме кінець 1960-х — 1970-ті роки — це період тих змін у демографічному розвитку населення країн Європи, які одержали назву другого демографічного переходу, і одним із його основних проявів була дестабілізація шлюбу, зростання рівня розлучуваності населення⁸⁹. Однак в Україні, населення якої пережило жорстку модернізацію шлюбно-сімейних відносин (як і інших сторін суспільного життя) ще у 1920-ті роки, високий рівень розлучуваності населення спостерігався й у довоєнний період. Однак, як вказано у п. 1.3, з кінця 1930-х рр. держава взяла курс на «зміцнення сім'ї» шляхом обмеження свободи особистості, у тому числі стосовно можливості розірвання шлюбу. Першим кроком стало обмеження свободи розлучень згідно з постановою 1936 р. (спільна Постанова ЦВК СРСР № 65 та РНК № 1134 від 27 червня 1936 р. «Про заборону абортів, збільшення матеріальної допомоги породілим, встановлення державної допомоги багатосімейним, розширення мережі родильних будинків, дитячих ясел і дитячих садків, посилення кримінальної відповідальності за неплатежі аліментів та про декотрі зміни в законодавстві про розлучення»), наступним кроком — суттєві

---

89 The New Demographic Regime. Population Challenges and Policy Responses, 2005. P. 11—12.

обмеження згідно з указом 1944 р. (Указ Президії Верховної Ради СРСР від 8 липня 1944 р. «Про збільшення державної допомоги вагітним жінкам, багатодітним і самотнім матерям, посилення охорони материнства і дитинства, про встановлення почесного звання «Мати-героїня» та введення ордену «Материнська слава» і медалі «Медаль материнства»). Ці заходи суттєво покращили статистичні показники: якщо у 1940 р. було зареєстровано 38893 розлучення (0,9 на 1000 населення), то в 1950 р. — 9746 розлучень (0,3 на 1000 населення).

Однак вже у 1950-х роках, попри значні законодавчі обмеження, кількість розлучень, хоча і дуже повільно, але зростала; дещо прискорилось це зростання після 1953 р.: 1951 р. було зареєстровано 11,6 тис. розлучень (0,3 ‰), 1953 — 14,8 тис. (0,4 ‰), 1955 — 21,1 тис. (0,5 ‰), 1957 — 32,5 тис. (0,8 ‰), 1959 — 49,8 тис. (1,2 ‰), 1961 — 54,3 тис. (1,3 ‰), 1963 — 58,3 тис. (1,3 ‰) (рис. 1.17).

Різке збільшення кількості розлучень відбулось після прийняття у грудні 1965 р. урядової постанови, що значно спрощувала процедуру розлучення (Указ Президії Верховної Ради СРСР від 10 грудня 1965 р. «Про декотрі зміни порядку розгляду в судах справ про розторгнення шлюбу»). Якщо 1965 р. в Україні було зареєстровано 77781 розлучень, то вже 1966 р. — 140877, тобто майже удвічі більше. Радянські вчені пояснювали цей «стрибок» юридичним оформленням фактично давно розірваних шлюбів⁹⁰, і з цим важко не погодитись. Хоча у подальші кілька років кількість розлучень дещо знизилась, вже 1973 р. їх було зареєстровано навіть більше, ніж 1966 р., і надалі кількість розлучень зростала, хоча і з певними коливаннями.

Зростання рівня розлучуваності населення після 1965 р. демонструє графічна крива загального коефіцієнта розлучуваності (рис. 1.18).

---

90 Чуйко Л.В., 1975. С. 130—131.

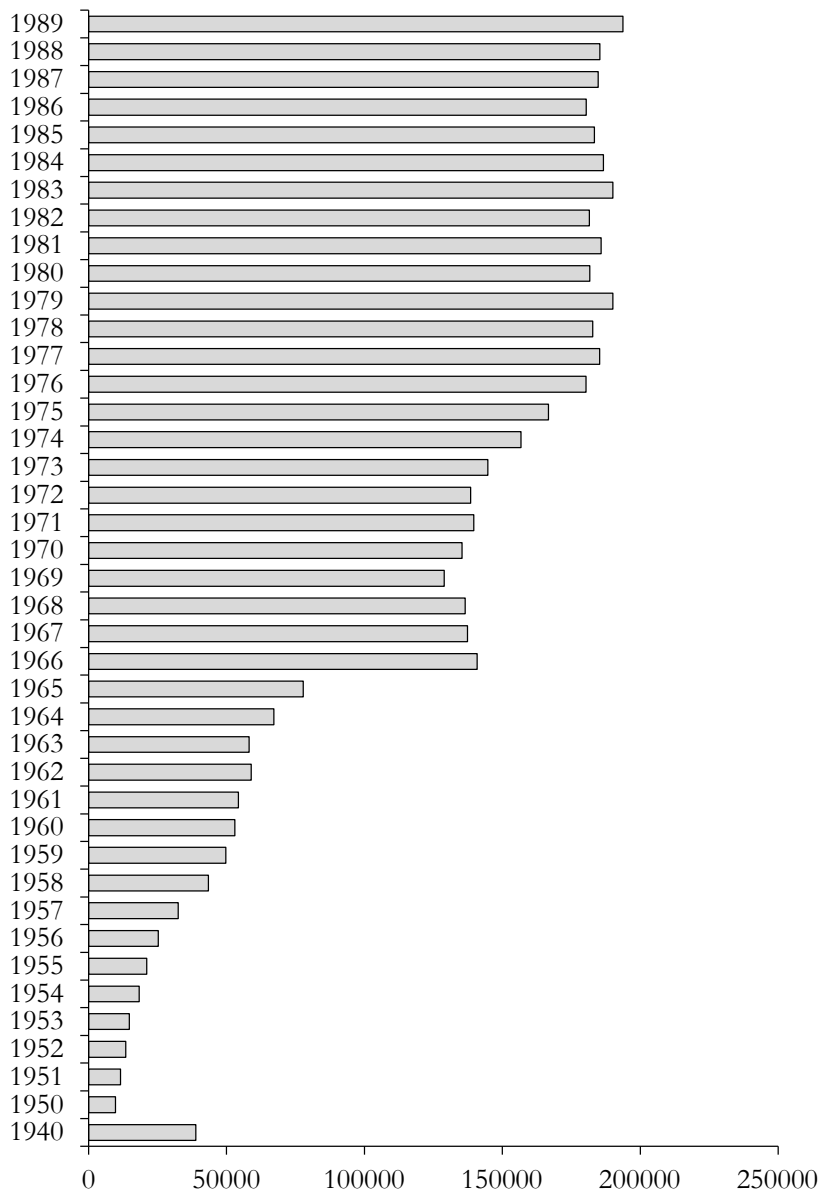

Рис. 1.17. Кількість розлучень, зареєстрованих в Україні у 1940—1989 рр.

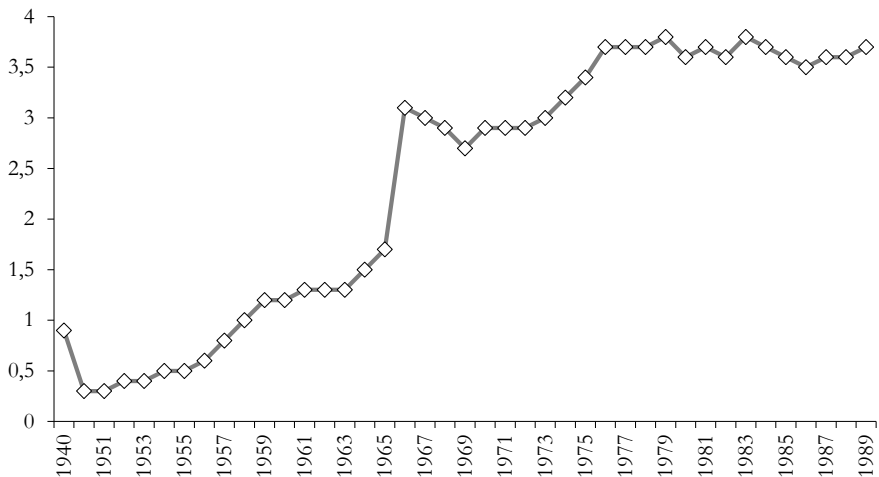

Рис. 1.18. Загальний коефіцієнт розлучуваності (кількість розлучень на 1000 населення) в Україні у 1940—1989 рр., %

Уже після 1975 р. рівень загального коефіцієнта розлучуваності перетнув межу 3,5 % і тримався на цьому високому рівні всі роки до здобуття Україною незалежності.

Стрімке підвищення рівня розлучуваності після 1965 р. наглядно демонструє і динаміка розрахованих нами загальних коефіцієнтів розлучуваності для населення шлюбного віку та репродуктивного віку (рис. 1.19). У 1966 р. у порівнянні з 1959 р. ці коефіцієнти зросли більш ніж у 2,5 рази, і з середини 1970-х років їх зростання продовжилось, однак вже відбувалось поступово: 1989 р. у порівнянні з 1966 р. загальний коефіцієнт розлучуваності населення шлюбного віку зріс на 13 %, репродуктивного віку — на 30 %.

Підвищення рівня розлучуваності населення відбувалось і в міських поселеннях, і в сільській місцевості. Сільське населення традиційно відрізняється більшою міцністю шлюбу, і значна різниця у показниках розлучуваності населення міських поселень і сільської місцевості спостерігалась і в 1970-ті, і в 1980-ті рр. (рис. 1.20).

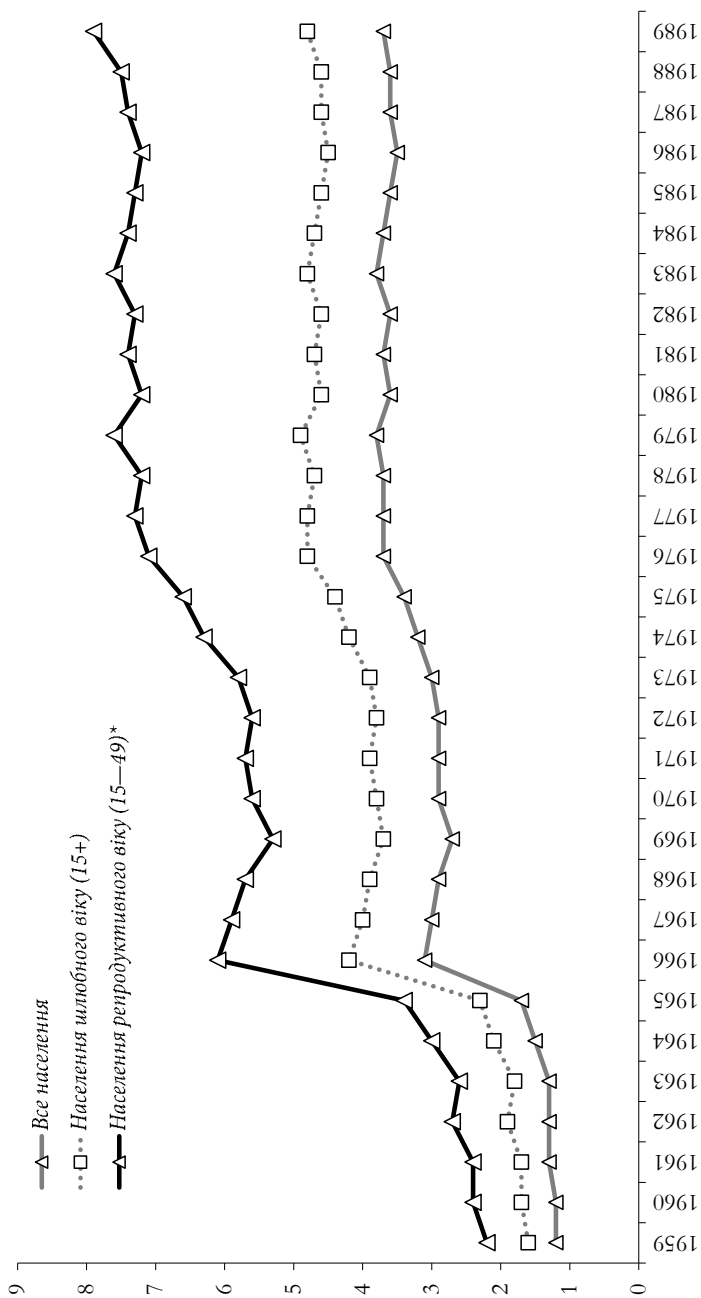

Рис. 1.19. Загальні коефіцієнти розлучуваності (кількість розлучень на 1000 населення) в Україні у 1959—1989 рр., ‰

*При розрахунках цього показника до цієї вікової групи умовно були віднесені всі розлучення.

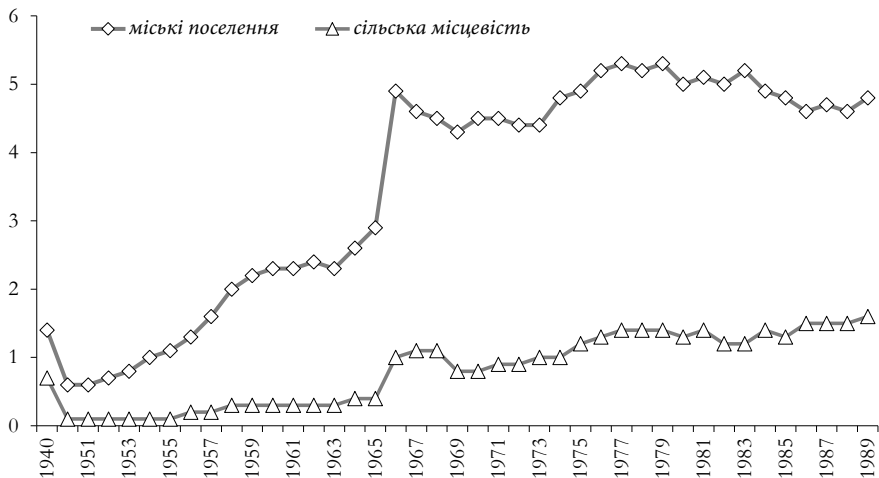

Рис. 1.20. Загальний коефіцієнт розлучуваності (кількість розлучень на 1000 населення) у міських поселеннях і сільській місцевості України, 1940—1989 рр., %

Разом з тим поступово відбувалось певне зближення показників унаслідок інтенсивнішого зростання розлучуваності в селах: 1966 р., після лібералізації шлюбного законодавства, загальний коефіцієнт розлучуваності в міських поселеннях був у 4,9 разів вищим, ніж у сільській місцевості (4,9 ‰ у містах і 1,0 ‰ у селах), 1970 р. — вище у 5,6 разів (відповідно 4,5 і 0,8 ‰), 1980 р. — у 3,8 рази (5,0 і 1,3 ‰), 1989 р. — у 3 рази (4,8 і 1,6 ‰). Протягом 1966—1989 рр. кількість розлучень у містах збільшилась на 40 %, у селах — на 20 %, хоча чисельність населення шлюбного віку за цей період у містах збільшилась на 50 %, у селах — скоротилась на 15 %.

Для характеристики рівня розлучуваності традиційно застосовують коефіцієнт несталості шлюбів, тобто співвідношення кількості зареєстрованих у певному році розлучень до кількості

zareestrovanih shlyubiv⁹¹. В Україні рівень коефіцієнта несталості шлюбу поступово зростав з 2,2 % у 1950 р. до 19,1 % у 1965 р., а 1966 р. показник «стрибнув» до 33,4 %, і надалі підвищувався з певними коливаннями, що є віддзеркаленням коливань рівня шлюбності: у високосні роки, коли реєструється мало шлюбів, цей коефіцієнт підвищується. 1989 року цей показник дорівнював 39,6 %, у тому числі у міських поселеннях — 47,5 %, у сільській місцевості — 19,4 % (рис. 1.21).

За розподілом розлучень за тривалістю розірваних шлюбів простежується тенденція до зростання кількості розлучень з невеликою тривалістю шлюбу — до 5 років, а також шлюбів із тривалістю понад 20 років (табл. 1.18): якщо у другій половині 1960-х рр. на шлюби тривалістю до 5 років припадало трохи більше четвертої частини всіх розлучень (біля 28 %), то в кінці 1980-х рр. — майже дві третини. Це можна пояснити значним поширенням на

Таблиця 1.18

Розподіл розлучень за тривалістю розірваних шлюбів в Україні, 1965—1989 рр., %

Тривалість шлюбів	1965	1970	1975	1980	1985	1989
До 1	1,4	3,8	5,1	3,9	2,6	4,5
1—4	26,8	28,8	32,3	33,4	33,9	33,2
5—9	36,3	26,9	26,6	27,3	28,2	25,9
10—19	29,4	30,2	24,4	21,8	23,4	24,0
20 і більше	6,0	10,0	11,5	13,6	11,9	12,4
Невідомо	0,1	0,3	0,1	0,0	0,0	0,0
Разом	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Джерело: авторські розрахунки за даними Державної служби статистики України.

91 Деякі демографи (наприклад, А.Г. Волков) висловлюють певні застереження щодо використання цього показника: Волков А.Г. Семья — объект демографии. Москва: Мысль, 1986. С. 132.

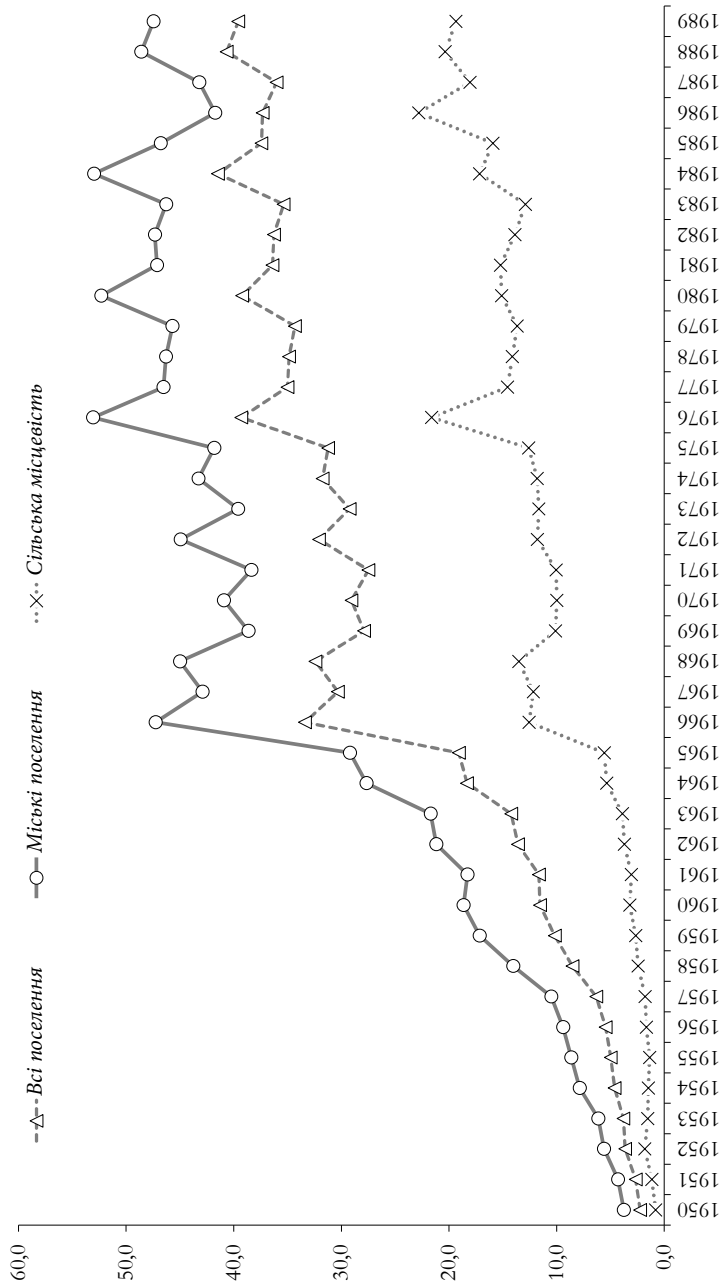

Рис. 1.21. Коефіцієнт несталості шлюбу (кількість розлучень / кількість шлюбів) в Україні, 1950—1989 рр., %

той час ранніх шлюбів, у випадку яких досить часто молоді люди ще не були достатньо соціально зрілими для подружнього життя.

Соціально-демографічний феномен «стрибка» рівня розлучуваності після 1965 р. є свідченням проблем радянської сім'ї — щодо розподілу сімейних обов'язків, подвійної зайнятості жінки, системи лідерства, внутрішньосімейного мікроклімату тощо — які були «приховані» за жорсткими нормами законодавства часів сталінського режиму. Традиційна патріархальна сім'я з її системою подружніх стосунків вже давно відійшла в минуле, а «сім'я для держави»⁹², на яку була націлена радянська ідеологічна система та відповідне законодавство, не тільки не впоралась із проблемами внутрішнього сімейного життя, які продукувало ХХ ст., але і поглибило їх.

Дослідження причин розірвання шлюбів, яке на прикладі подружніх пар міста Києва у 1968 р. виконала Л. Чуйко (було досліджено 3423 судових справ щодо розірвання шлюбів у ЗАГСх міста Києва), показало гостроту проблем української сім'ї, що віддзеркалювали проблеми всього українського суспільства того часу⁹³. За одержаними даними, у 61 % випадків ініціаторами розлучення були дружини, і у більшості випадків причиною розлучення стало зловживання алкоголем чоловіка (47 % жінок назвали саме це головною причиною розірвання шлюбу). Дані судових справ щодо розірвання шлюбів показали, що у випадках алкоголізму чоловіка супутніми мотивами розлучень стали жорстокість, скандали, побиття, погрози вбивства, подружні зради, відмова матеріально підтримувати сім'ю тощо. Зі збільшенням тривалості шлюбу частка розлучень через алкоголізм чоловіка зростала. На другому місці серед названих жінками причин розлучення

---

92 Вираз запропоновано: Демографическая модернизация России: 1900—2000 / Под ред А. Вишневого. Москва: Новое издательство, 2006. С. 85.

93 Чуйко Л.В., 1975. С. 139—170.

стали несумісність характерів, тобто відсутність взаєморозуміння і взаємоповаги (її зазначили 21 % жінок), на третьому — подружня зрада, наявність другої сім'ї (9 % жінок). Серед чоловіків — ініціаторів розлучення найпоширенішим мотивом названо несумісність характерів (зазначили 44 % чоловіків), а також подружня зрада, наявність другої сім'ї (16 % чоловіків). Більшість подружніх пар, що розлучались, мали спільних дітей: це 64 % пар, що розлучались за ініціативою чоловіка і 74,9 % пар, де ініціатором розлучення була дружина.

Отже нетерпимість і непоступливість у подружніх стосунках членів родини, які були націлені в першу чергу на трудову діяльність у суспільному виробництві, оскільки праця у домашньому господарстві не цінувалась суспільством, та зловживання алкоголем значної частини населення (насамперед чоловіками) мала більш руйнівний вплив на міцність шлюбу, ніж лібералізація сексуальних норм у країнах західної Європи. Рівень розлучуваності населення України та інших республік європейської частині СРСР — нині незалежних держав — у 1970—1980-х рр. був найвищим у Європі. Як демонструє рис. 1.22, у 1970 і 1980 рр. за кількістю розлучень на 1000 населення випереджали Україну лише Росія, Латвія і Естонія.

Розрив шлюбу, навіть якщо подружжя має спільних дітей, став звичним явищем, «легко» сприймався як соціальним оточенням, так і суспільством в цілому. Нестійкість подружніх відносин стала традиційною для українського населення, і ця характерна риса української сім'ї зберігається і в наш час.

В цілому слід зазначити, що закінчення часів сталінського режиму та початок «хрущовської відлиги» започаткували створення більш цивілізованих умов життєдіяльності населення, його відтворення, у тому числі у шлюбно-сімейній сфері. Модернізація шлюбу і сім'ї почала відбуватись у нових умовах і набула нових рис.

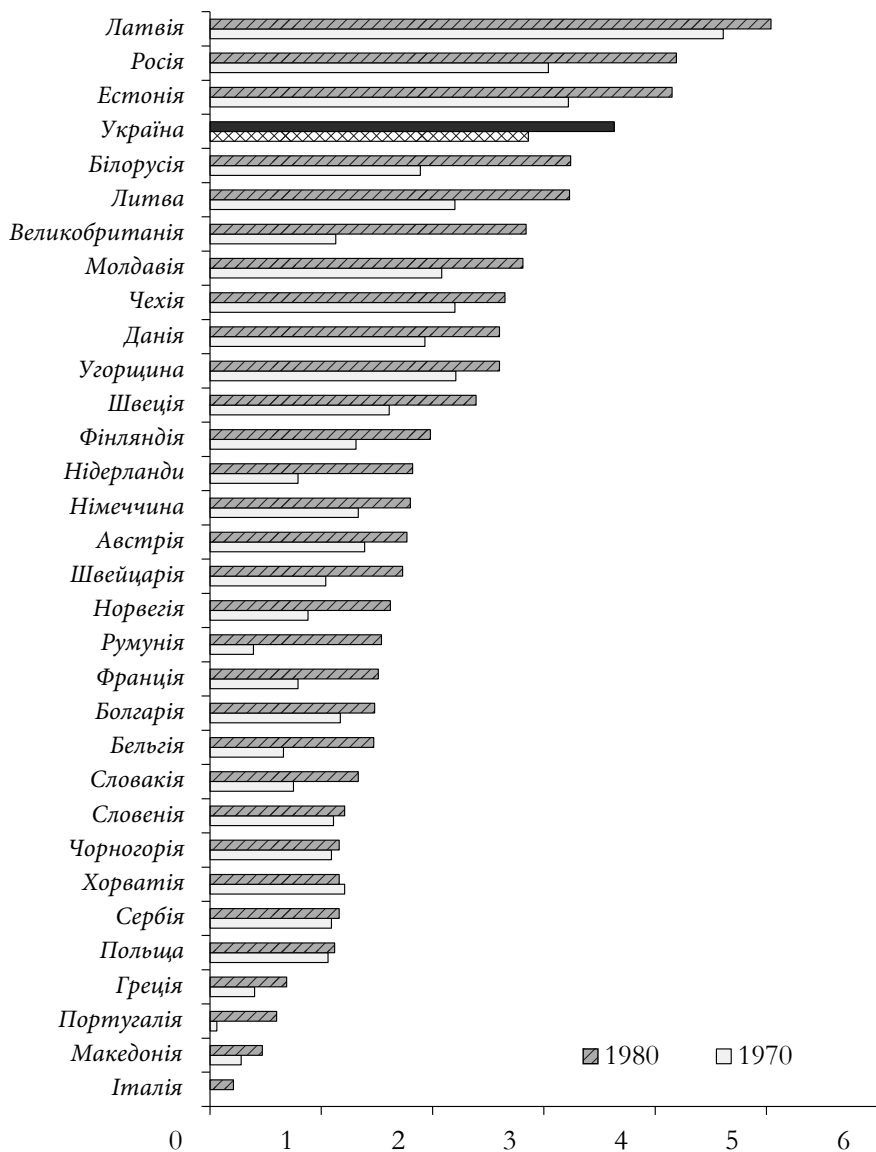

Рис. 1.22. Загальний коефіцієнт розлучуваності (кількість розлучень на 1000 населення) в країнах Європи у 1970 і 1980 рр., % (дані ранжовано за 1980 р.)

Держава відійшла від жорстких, репресивних методів контролю над особистим життям людини. Першим, принциповим кроком у цих змінах була відміна заборони на аборти та кримінальної відповідальності за їх здійснення (01.11.1955), тобто надання свободи жінці щодо планування дітонародження, другим — прийняття у грудні 1965 р. урядової постанови щодо спрощення процедури розлучення. Початок масового будівництва житла для проживання сімей в окремих квартирах (так званих «хрущовок») у 1960-ті рр. створив, нарешті, матеріальні умови для природної інтимності сімейного світу, окремого простору для кожної сім'ї. Внаслідок цих змін у житті населення, впродовж 1960—1980-х рр. шлюб і сім'я зазнали нових трансформацій на цьому етапі модернізації і набула тих рис, які успадкувала незалежна Україна: високий рівень шлюбності населення з поширенням ранніх шлюбів, високий рівень розлучуваності і відповідне поширення неповних сімей з дітьми, масова одинокість.

Розділ 2

ШЛЮБНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

У 1991 році розпочалась нова сторінка історії України, що вплинуло і на її демографічний розвиток. Радикальна зміна моделі соціуму, яка відбулась після здобуття країною незалежності, його соціально-економічна трансформація на ринкових засадах, якісно змінила умови життя населення, умови життєдіяльності й розвитку української сім'ї. Зняття соціальних і ідеологічних обмежень, які продукувала радянська система, нова форма суспільних відносин «відкрили двері» для тих демографічних трансформацій, які одержали назву «другого демографічного переходу» (*Second Demographic Transition, SDT*); були зруйновані завади дії визначених засновниками теорії другого демографічного переходу фундаментальних факторів трансформації сім'ї — індивідуалізації, плюралізму, емансипації, свободи індивіда. В нових для країни ринкових умовах було знято «радянські» обмеження щодо вибору стилю життя, форми шлюбу і сім'ї, однак постали нові ризики і проблеми.

У перше десятиріччя незалежності загострились проблеми й протиріччя соціально-економічного розвитку, обумовлені складністю перехідного періоду. Це спричинило гостру трансформаційну кризу, що поєднала соціально-економічну і демографічну кризи. Різде зниження життєвого рівня населення, його розчарування результатами реформ, неготовність до ризиків ринкової економіки, безпрецедентна соціальна і економічна поляризація

стали катализатором прискорення негативних тенденцій у демографічному розвитку України, які спостерігались протягом попередніх десятиліть. В умовах 1990-х років ці негативні тенденції переросли у гостру демографічну кризу, яка характеризувалась погіршенням якісних і кількісних характеристик населення, глибинною деформацією механізму його відтворення⁹⁴. Депопуляція (тобто процес зменшення чисельності населення внаслідок перевищення рівня смертності над рівнем народжуваності) супроводжувалась погіршенням якості населення: насамперед його здоров'я і життєздатності. Неприятливі тенденції спостерігались і у шлюбно-сімейних процесах.

З поступовою економічною стабілізацією життя в країні, особливо після 2000 року, «трансформаційний шок» поступово минув, населення України адаптувалось до нових, хоч часом і складних, ринкових умов життєдіяльності та розвитку. Відбувалась поступова нормалізація демографічних процесів: з 2003 року підвищувалась народжуваність, намітилась тенденція до зниження рівня смертності і підвищення середньої тривалості життя, зменшувались масштаби депопуляції. У шлюбно-сімейній сфері населення віднайшло гнучкіші форми шлюбно-сімейної поведінки, адаптовані до умов і викликів XXI сторіччя.

З 2014 року поступовий, хоч і складний, демографічний розвиток України зазнав потужного негативного впливу воєнно-політичної і соціально-економічної дестабілізації, спричиненої війною і втратою частини території країни. Сучасна специфіка розвитку шлюбу в Україні обумовлена поєднанням постіндустріальної трансформації інститутів шлюбу і сім'ї, впливу сучасних складних умов життєдіяльності населення та частково збереже-

---

94 Про сутність і причини демографічної кризи див.: Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії. Київ, 2001. 560 с.

них національних традицій, «трансформованих» радянськими типом модернізації.

2.1. Динаміка показників шлюбності та її вікові характеристики

Динаміка показників шлюбності та шлюбний склад населення.

Населення України здавна характеризується високим рівнем шлюбності. Хоча загальноєвропейські закономірності розвитку шлюбних відносин — зниження рівня зареєстрованої шлюбності та підвищення віку вступу до шлюбу — спостерігаються і в нашій країні, ця традиція значною мірою збережена. Попри певну модернізацію моделі шлюбної поведінки, Україна належить до країн Європи з високими показниками шлюбності, свідченням чого є досить високий за європейськими мірками загальний коефіцієнт шлюбності (рис. 2.1) та особливості шлюбної структури її населення. Хоча в останні кілька років загальний коефіцієнт шлюбності дещо знизився, його рівень все ж значно вищий, ніж середній показник по країнам Євросоюзу.

Зберіглась і традиція вважати високосний рік несприятливим для створення нової сім'ї, через що крива шлюбності має хвилеподібну форму: кількість шлюбів різко зменшується у високосні роки, а у перед- та після високосні роки відбувається компенсаційний підйом (рис. 2.2).

Після здобуття Україною незалежності, у 1990-х роках, відбувалось зниження рівня шлюбності населення, що розглядалось демографами (Чуйко Л.В.) як один із проявів демографічної кризи⁹⁵. Значною мірою воно було обумовлено різким погіршення умов

---

95 Чуйко Л.В. Шлюбно-сімейна структура населення: особливості прояву демографічної кризи. Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії. Київ, 2001, С. 248—249.

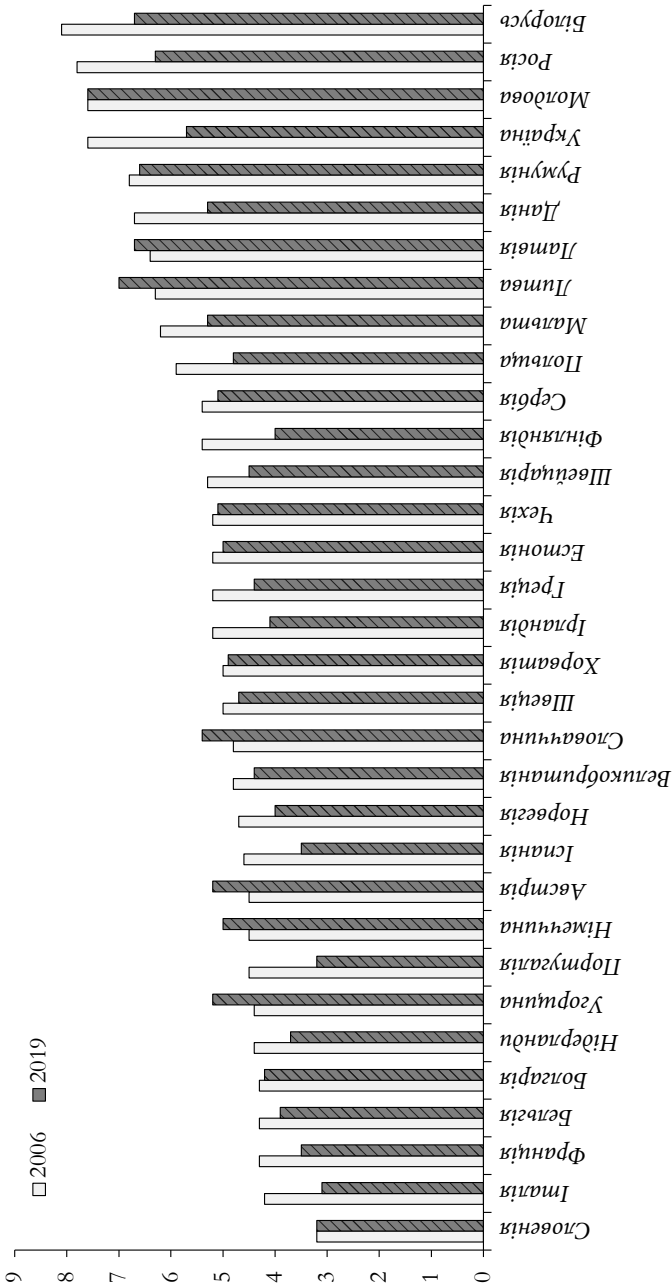

Рис. 2.1. Загальний коефіцієнт шлюбності (кількість шлюбів на 1000 населення) в Україні та інших європейських країнах у 2006 і 2019 роках, % (ранжовано за даними 2006 р.)

Джерело: дані Eurostat. Режим доступу: <https://ec.europa.eu/eurostat/data/database>

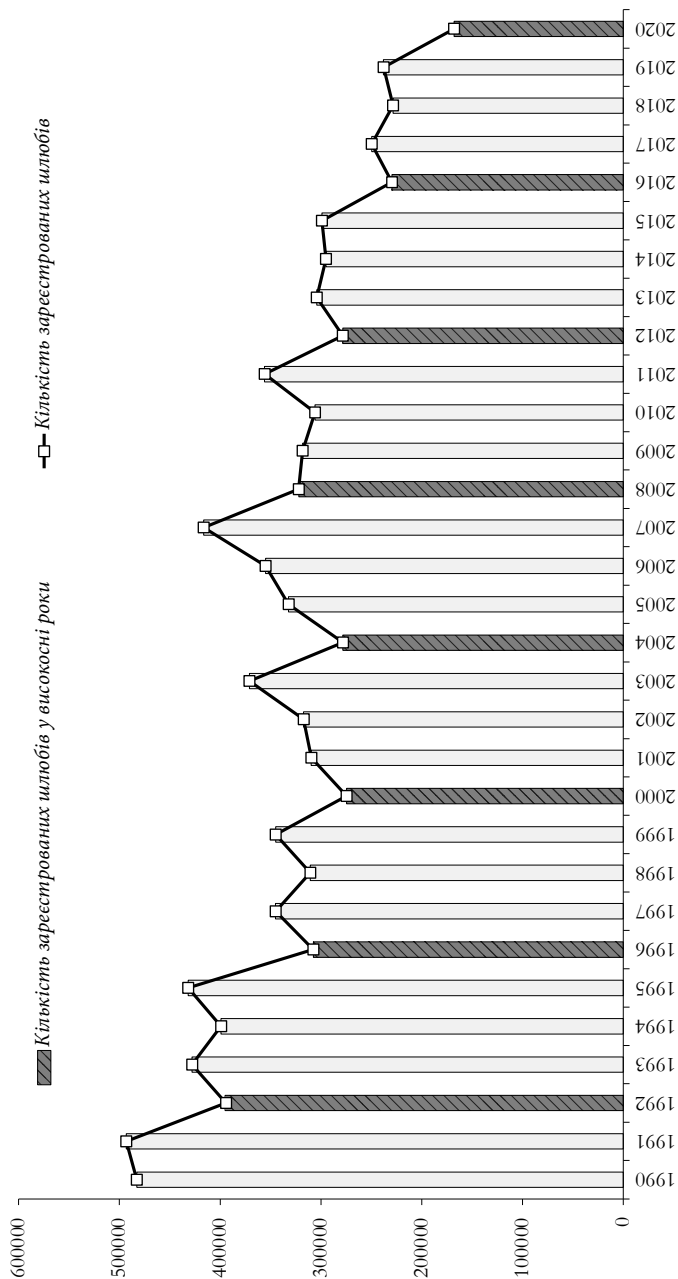

Рис. 2.2. Кількість шлюбів, зареєстрованих в Україні у 1990—2020 рр.

життєдіяльності населення на перших етапах соціально-економічної перебудови суспільства. Водночас вже тоді почались зміни у матримоніальній поведінці населення: поступовий відхід від традиційних для радянського періоду практик «поєднання» початку сексуального життя з ранньою шлюбністю та неприйняття безшлюбності, особливо для жінок після досягнення певного віку, що сприяло зниженню рівня шлюбності. Шлюбні стратегії ставали вільнішими і різноманітнішими. Мінімальна кількість шлюбів була зареєстрована у 2000 р. — 27 4523 (5,6 на 1000 населення), і це найнижчий показник в Україні протягом 1945—2014 рр., адже через анексію частини території країни 2014 р. чисельність шлюбоздатного населення зменшилась.

Зниження рівня шлюбності у 1990-ті роки доводить і аналіз спеціальних (чистих) коефіцієнтів шлюбності, розрахованих як зіставлення кількості шлюбів із чисельністю шлюбоздатного населення, інформацію про яке отримують із матеріалів переписів населення. Ці показники допомагають точніше визначити інтенсивність шлюбності та її зміни. Розраховані нами за матеріалами переписів населення 1989 і 2001 рр., чисті коефіцієнти шлюбності чоловіків і жінок різного шлюбного стану засвідчили зниження рівня шлюбності як щодо першого, так і щодо другого одруження (табл. 2.1).

Попри зниження показників зареєстрованої шлюбності у 1990-ті роки, перепис 2001 р. засвідчив високий ступінь «охоплення шлюбом» населення країни: за даними переписів раунду 2000 року частка чоловіків і жінок, які у віці 35—39 і 45—49 років ніколи не були у шлюбі (це вік, коли формування шлюбних пар вже фактично завершено), в Україні була майже найнижчою в Європі, менша частка населення залишилась «поза шлюбом» лише у Албанії, схожа ситуація — у Білорусі, щодо жінок 45—49 років — у Болгарії та Чехії (табл. 2.2).

Таблиця 2.1

Чисті (спеціальні) коефіцієнти шлюбності чоловіків і жінок в Україні у 1988—1989 та 2001—2002 рр., ‰

	Чисті коефіцієнти шлюбності				
	Всі шлюби	Першого одруження	Повторного одруження		
			загальні	для вдових	для розлучених*
1988—1989					
Чоловік	96,9	99,3	90,7	29,1	130,8
Жінка	52,9	119,6	19,6	4,6	56,3
2001—2002					
Чоловік	49,1	52,4	41,4	11,1	58,9
Жінка	31,1	66,5	11,9	2,6	29,1

* Для розрахунку показників повторної шлюбності за 2001—2002 рр. не враховано розподіл розлучених на осіб, що розлучилися і що розійшлися

Джерело: авторські розрахунки за даними переписів населення.

Таблиця 2.2

Питома вага чоловіків і жінок, які не перебувають і ніколи не перебували у шлюбі, у країнах Європи, за даними переписів населення раунду 2000 р., ‰

Країна	Рік перепису	35—39 років		45—49 років	
		чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
Албанія	2001	5,5	4,6	2,3	2,7
Австрія	2001	22,1	14,3	11,2	8,4
Білорусь	1999	8,9	5,0	5,4	3,7
Болгарія	2001	13,5	6,2	8,2	3,4
Естонія	2000	13,6	11,4	8,8	8,0
Італія	2001	26,2	17,3	12,2	9,1
Ірландія	2002	28,2	21,6	16,3	11,8
Латвія	2000	16,5	13,3	10,8	9,3
Литва	2001	11,8	9,0	7,8	6,3

Закінчення табл. 2.2

Країна	Рік перепису	35—39 років		45—49 років	
		чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
Нідерланди	2002	31,2	21,4	15,2	10,1
Німеччина	2001	29,5	17,5	13,5	7,8
Норвегія	2001	23,1	14,3	12,4	7,6
Польща	2002	16,9	8,5	10,6	6,0
Португалія	2001	14,7	10,5	6,7	6,7
Румунія	2002	17,5	9,5	10,5	5,8
Росія	2002	10,0	6,8	5,4	4,6
Словакія	2001	17,0	9,3	10,0	7,1
Словенія	2002	24,4	12,6	14,3	7,6
Україна	2001	8,0	4,7	4,1	3,4
Фінляндія	2000	38,9	28,4	22,4	14,9
Франція	1999	34,6	26,2	15,0	11,6
Хорватія	2001	22,4	10,5	12,5	6,5
Чехія	2001	15,0	6,0	8,9	3,6
Швеція	2003	51,1	40,2	31,2	22,9
Швейцарія	2000	25,8	17,8	12,9	10,7

Джерело: авторські розрахунки за: *Demographic Yearbook Special Census Topics*.

З 2001 року в Україні поступово, з традиційними коливаннями щодо високосних років, підвищувався рівень шлюбності як в абсолютному вимірі (кількість шлюбів), так і збільшувались загальні коефіцієнти шлюбності — і у розрахунку на все населення, і у розрахунку на населення шлюбного⁹⁶ та репродуктивного віку, і це «відчутне» підвищення спостерігалось до 2008 року (рис. 2.3).

2001 року в країні було зареєстровано 6,4 шлюбів на 1000 осіб, 2005 — 7,5, а 2007 — 9,0, і це був майже найвищий показник у

⁹⁶ Для розрахунків шлюбний вік визначено відповідно до Сімейного кодексу України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>

Європі, «обігнала» Україну лише Білорусь. Високі показники цих років можна пояснити як збільшенням чисельності шлюбноактивних контингентів молоді за рахунок поколінь 1983—1986 років народження, так і високою шлюбною активністю населення, яке адаптувалось до ризиків ринкового середовища.

Однак після традиційного зниження рівня шлюбності у 2008 році як високосному, у 2009 і 2010 роках не відбувся її компенсаційний підйом, навпаки, спостерігалось навіть певне зниження, що є атиповим для України. Це могло бути частково обумовлено компенсацією занадто інтенсивного «сплеску» 2007 р., який «вибрав» значну кількість шлюбноздатного населення. Лише 2011 року відбулося збільшення кількості шлюбів, що є традиційним для передвисокосного року. Однак у подальші роки кількість зареєстрованих шлюбів поступово зменшувалась унаслідок змін у матримоніальній поведінці населення: поширення незареєстрованого шлюбною партнерства, відкладання вступу у зареєстрований шлюб до старшого віку. Впливало на процес і скорочення чисельності населення найбільш шлюбноактивного віку — молоді віком до 35 років (за рахунок вікової групи 18—29).

Від 2008 року, попри значні річні коливання, намітилась тенденція до зниження відносних показників, зокрема загальноного коефіцієнта шлюбності, яка значно посилилась після 2015 р. На рис. 2.4 чітко видно тренд до зниження рівня шлюбності у 2008—2019 рр. як у міських поселеннях, так і в сільській місцевості України. Традиційно кількість шлюбів на 1000 населення у сільських поселеннях менша, ніж у містах, що обумовлено постарінням сільського населення (рис. 2.4).

Після 2013 р. у статистичній звітності, зокрема щодо кількості шлюбів, дані вказано без урахування території АР Крим та частини Донецької та Луганської областей, що обумовлено їх окупацією. Так, протягом 2014—2015 рр. в Україні було зареєстровано

РОЗДІЛ 2. Шлюбність населення незалежної України

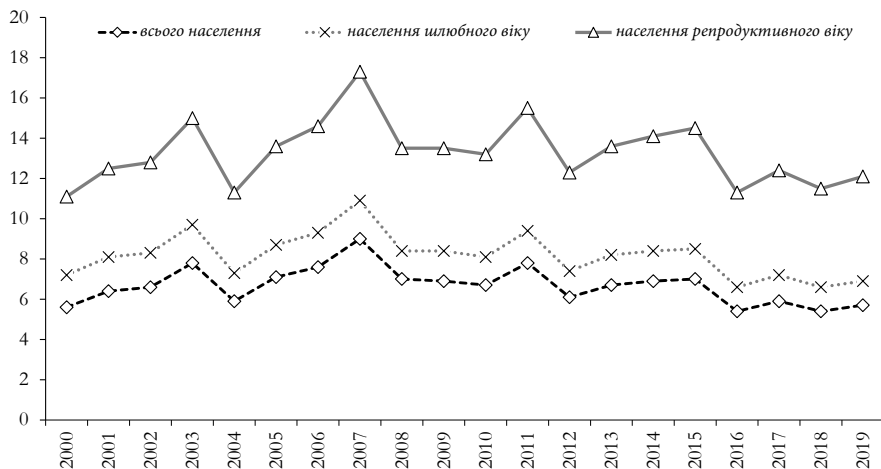

Рис. 2.3. Загальні та загальні спеціальні коефіцієнти шлюбності населення України у 2000—2019 рр., %

Джерело: дані Державної служби статистики України і авторські розрахунки за цими даними.

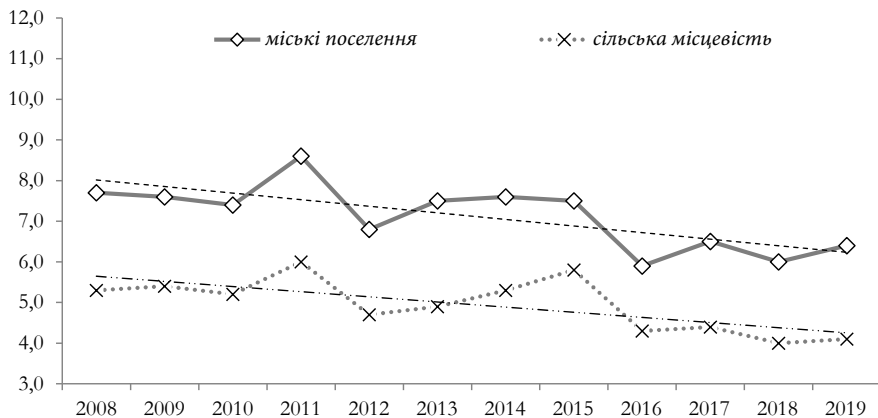

Рис. 2.4. Загальний коефіцієнт шлюбності (кількість шлюбів на 1000 населення) у міських поселеннях і сільській місцевості України, 2008—2019 рр., %

менше шлюбів, ніж у попередній рік: 2013 — 304,2 тис. шлюбів, 2014 — 295,0 тис., 2015 р. — 299,0 тис. Однак аналіз динаміки показників регіонів свідчить, що в усіх областях України, окрім Донецької та Луганської, де безпосередньо тривав збройний конфлікт, у 2014 і 2015 роках збільшилась кількість зареєстрованих шлюбів (рис. 2.5).

Порівняльний аналіз без урахування території АР Крим свідчить, що 2013 р. було зареєстровано 290,9 тис. шлюбів, 2014 — 295,0, 2015 — 299,0 тис. шлюбів (рис. 2.6). Отже, в умовах збройного конфлікту і політичної нестабільності українці не відмовились від шлюбу, тобто воєнна загроза, мобілізація спонукала пари, які з певних причин не реєстрували шлюб, офіційно оформити свої стосунки.

Після високосного 2016 р. (229,5 тис. зареєстрованих шлюбів), їх кількість 2017 року зростає до 249,5 тис., 2018 зменшилась до 228,4 тис., а 2019 було зареєстровано вже на 9,5 тис. шлюбів більше — 237,9 тис. У 2020 році було зареєстровано лише 168,0 тис. шлюбів, оскільки поєднались особливості високосного року з карантинними обмеженнями, обумовленими епідемією коронавірусу. Отже, останніми роками кількість зареєстрованих шлюбів поступово зменшується. Розрахунок відносних показників є ускладненим, оскільки важко визначити, як змінилась чисельність населення країни після 2014 р., яка кількість населення залишилась на окупованих територіях, а яка переїхала до регіонів, контрольованих Урядом України. Цю проблему повинен був вирішити перепис населення 2020 р., який, на жаль, не відбувся. Вирішуючи це складне питання, Державна служба статистики України застосовує спеціальні методики, і за її даними загальний коефіцієнт шлюбності 2014 року дорівнював 6,9 ‰, 2015 — 7,8, 2016 (високосний) — 5,9, 2017 — 6,5, 2018 — 6,0, 2019 — 6,3 ‰. За нашими розрахунками, цей показник є дещо нижчим: 2014 — 6,9,

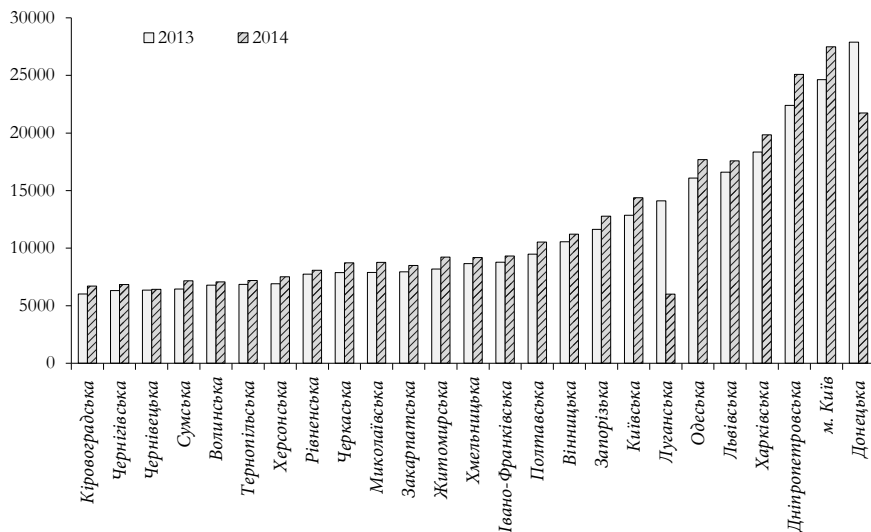

Рис. 2.5. Кількість шлюбів, зареєстрованих в областях України у 2013 і 2014 роках

Джерело: дані Державної служби статистики України

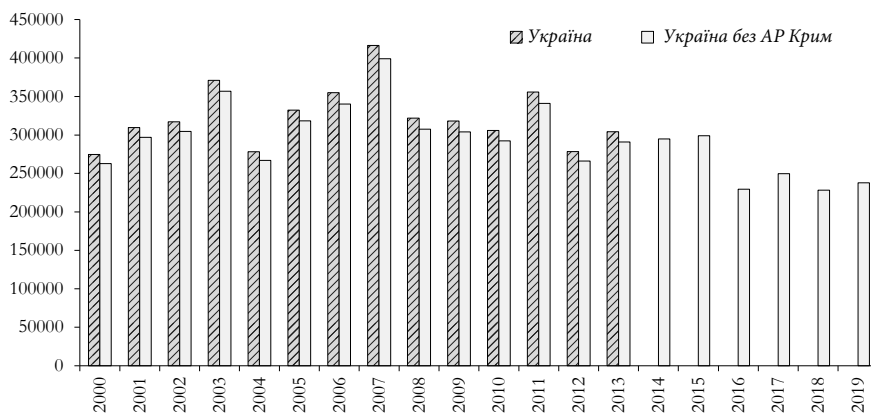

Рис. 2.6. Кількість шлюбів, зареєстрованих в Україні у 2000—2019 рр., з АР Крим і без АР Крим

Джерело: дані Державної служби статистики України.

2015 — 7,0, 2016 — 5,4, 2017 — 5,9, 2018 — 5,4, 2019 — 5,7 %, що відповідає і даним Євростату. Однак за всіма розрахунками рівень шлюбності знизився і його загальний показник наближається до середньоєвропейського рівня.

Повніше оцінити зміни у рівні шлюбності населення України можна було б на матеріалах перепису населення, проаналізувавши його шлюбний склад і розрахувавши чисті коефіцієнти шлюбності. Однак за відсутності перепису та у міжпереписний період ми можемо використовувати дані вибіркового соціально-демографічних досліджень. Дослідження 2008—2017 рр. засвідчили, що, попри певне зниження рівня шлюбності, безшлюбна самотність все ж малопоширена у нашій країні. За даними вибіркового соціально-демографічних обстежень населення репродуктивного віку «Сім'я і діти» (2008) і «Сім'я і сімейні відносини» (2009), понад 90 % осіб віком старше 30 років у ці роки мали досвід шлюбних стосунків, тобто перебували у шлюбі на момент обстеження чи раніше. Лише 3,1—3,4 % респондентів віком 35—49 років не мали досвіду шлюбного життя, тобто не перебували у шлюбі на момент опитування і не були у ньому раніше, а у 40—49 років, коли ймовірність першого шлюбу вже досить низька, — біля 2,5 %. Високий рівень охоплення шлюбом у ці роки був характерним як для міського, так і для сільського населення (табл. 2.3).

Більшість осіб репродуктивного віку, які на момент опитувань не перебували у шлюбі, планували його у майбутньому, однак серед тих, хто ніколи у шлюбі не був, таких визначено 75 %, серед розлучених — 38 %, серед овдовілих — 14 %, тобто зацікавленість у повторному шлюбі була низькою⁹⁷.

Дослідження подальших років засвідчили, що охоплення шлюбом населення все ще залишається досить високим. За даними

---

97 Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні. Київ: АДЕФ-Україна, 2008. С. 91—92.

**Частка осіб віком 30 років і старше, які не перебувають
і ніколи не перебували у шлюбі, %**

Вік	Всі поселення		Міські поселення		Сільська місцевість	
	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
Разом у віці:						
30 і старше	5,3	4,6	5,4	5,5	5,1	2,3
35 і старше	3,2	3,7	2,9	4,6	3,9	1,5
У т. ч.:						
30—34	11,5	7,3	12,8	8,4	8,8	4,7
35—39	5,7	5,8	6,2	7,4	4,8	1,7
40—49	2,1	2,8	1,4	3,3	3,5	1,4

Джерело: вибіркове соціально-демографічне дослідження «Сім'я і діти», 2008.

опитування «Молодь України 2017» у віковій групі 30—34 роки більше 80 % молоді вже мали досвід подружнього життя (рис. 2.7).

Для аналізу тенденцій у міжпереписний період можна використати сумарний коефіцієнт шлюбності *TNR* (кількість шлюбів на одного чоловіка і одну жінку умовного покоління), який зараз є досить популярним серед демографів, хоча ще повною мірою не застосований в Україні. За нашими розрахунками, сумарний коефіцієнт шлюбності досяг максимуму 2007 року, а у подальші роки мав тенденцію до зниження. Однак спостережені значні річні коливання: після зниження показників у 2008—2010 рр., підвищення у 2011—2015 рр. (за винятком високосного 2012 р.), і зниження потім (рис. 2.8).

Глибоке вивчення матримоніальної поведінки населення сьогодні неможливе без аналізу повторної шлюбності⁹⁸. В Україні повторна шлюбність досить поширена: кожен четвертий шлюб,

98 Тольц М.С. Некоторые обобщающие характеристики брачности, прекращения и длительности браков. *Демографическое развитие семьи /* Под ред. А.Г. Волкова. Москва: Статистика, 1970. С. 39—58.

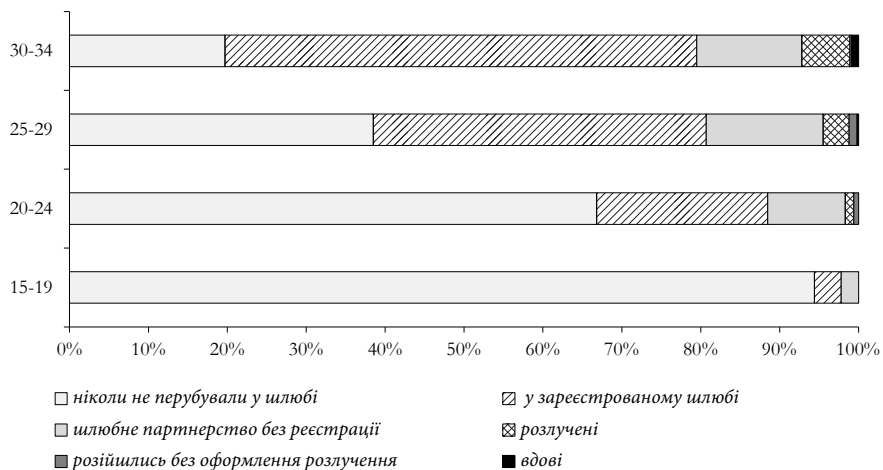

Рис. 2.7. Розподіл молоді різних вікових груп за шлюбним станом, %

Джерело: опитування «Молодь України 2017».

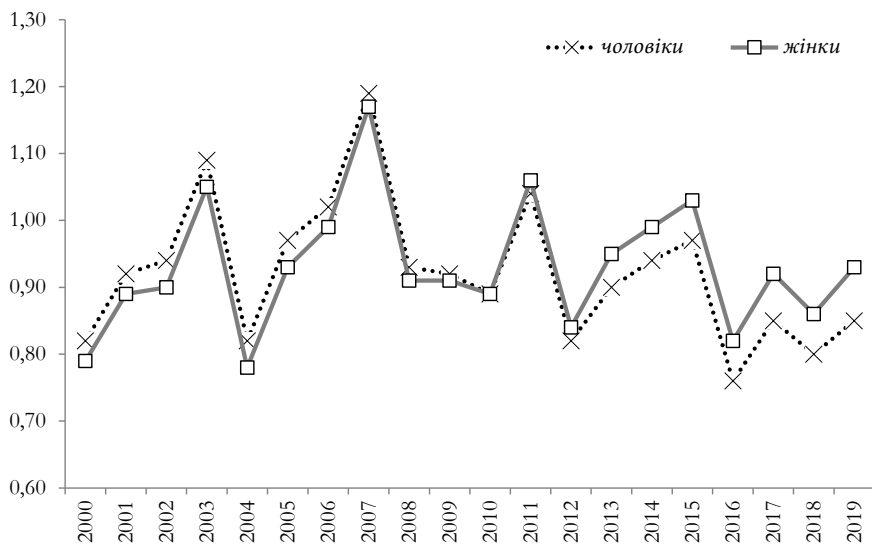

Рис. 2.8. Сумарний коефіцієнт шлюбності в Україні, 2000—2019 рр.

zareestrovaniy u kraїni za roki nezalezhnosti, buv povtornim, i postupovo iї chastka zrostaє: 2019 roku dlia 30,4 % žiнок i 28,3 % cholovikiv, yakі zareestrovuvai shliub protygom roku, vin buv povtornim (tabl. 2.4). Poširenishi povtorni shliubi, prinajmni zareestrovani, u mijskikh poselenнях, niž u siljskii mišcevoŝti. I u ponad 90 % vipadkiv poperednii shliub rozpavŝa cherez rozlučennia.

Povtornimi є biłjšišt shliubiv, zareestrovanih cholovikami i žiňkami starše 35 rokiv. Odnak poširenii voni i серед 25—29- i 30—34-ričnikh, osoblivo u žiнок, ŝo є naŝliđkom visokogo riňnia rozlučuvanoŝti. Protygom 2015—2019 rr. maiže kožen drugii shliub žiнок 30—34 rokiv buv povtornim (tabl. 2.5).

Analiz diťorodnih oriєntačii oŝib, yakі perebuvaють u shliubi riźnoii chergovoŝti, zasviđchiv vpliv povtornoi shliubnoŝti na narodžuvaniŝt: vona є i faktorom pokraščennia shliubnogo skladu naselennia, i kompensatorom znižennia diťorodnogo potenciialu naselennia vnaŝliđok rozlučuvanoŝti i rannjogo ovdovinnia⁹⁹.

Viťovi charakteristiki shliubnoŝti. Vazhливою charakteristikoю shliubnoŝti є viť vziaťtia shliubu. Pidiščennia viťovih pokaznikiv układannia shliubu є odniiu z osoblivoŝtei sučasnogo demografiičnogo rozvitku. Viťova model shliubnoŝti postupovo zmiňuєťsia, oŝkilьki vstup do shliubu v biłjšoŝti vipadkiv vdiťkładaєťsia do zaveršennia periudu zdobutťtia osviti i spetsialnoŝti, nabutťtia sočialnoi zriłoŝti ta ekoňomičnoi nezalezhnosti.

V Ukraїni, yak i v iňshikh kraїnah Єvropi, shliub postupovo «doroslіšaє»: середnii viť vstupu do shliubu žiнок pidiščivŝa z 25,3 u 1989 ročii do 26,5 u 2000 i 30,1 u 2019 r., u cholovikiv vidiťvodni pokazniki середnjogo viťku zrosli z 26,8 do 29,4 i 32,8 rokiv. Zmiňuютьsia viťovi pokazniki shliubnoŝti yak u mijskikh poselenнях, tak i u siljskii mišcevoŝti (tabl. 2.6).

---

99 Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні. Київ: АДЕФ-Україна, 2008. С. 113—115.

Таблиця 2.4

**Частка повторних шлюбів у загальній кількості шлюбів,
зареєстрованих в Україні протягом року, %**

Рік	Всі поселення		Міські поселення		Сільська місцевість	
	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
1990	24,5	22,8	27,9	25,7	15,4	15,3
1991	23,8	22,2	27,2	25,0	15,3	15,2
1992	25,3	23,5	29,2	26,8	15,7	15,4
1993	25,6	24,0	29,7	27,5	15,5	15,3
1994	25,7	24,2	29,8	27,8	15,8	15,6
1995	25,4	24,0	29,0	27,2	16,2	16,0
1996	26,2	24,9	30,3	28,6	16,5	16,4
1997	26,1	25,3	29,9	28,7	17,0	17,1
1998	26,6	25,7	30,6	29,2	17,0	17,4
1999	25,5	24,6	29,1	27,7	16,8	17,1
2000	26,7	25,6	30,4	28,7	17,7	17,9
2001	26,2	25,1	29,3	27,7	18,0	18,3
2002	25,5	24,3	28,4	26,7	17,6	17,9
2003	24,9	23,6	27,4	25,6	17,3	17,6
2004	25,6	24,3	28,2	26,3	17,7	18,0
2005	25,4	24,3	27,7	26,0	17,9	18,8
2006	24,2	23,2	26,3	24,7	17,5	18,2
2007	23,6	22,7	25,6	24,2	17,1	18,0
2008	24,8	24,2	26,8	25,8	18,2	19,1
2009	24,7	23,9	26,9	25,4	18,2	19,3
2010	24,2	23,4	26,3	25,0	17,7	18,5
2011	23,8	23,1	25,7	24,6	17,9	18,6
2012	24,7	24,4	26,7	26,0	18,4	19,1
2013	25,3	25,1	27,1	26,6	19,3	19,9
2014	25,8	25,9	27,6	27,5	19,7	20,8
2015	24,9	25,5	26,6	26,9	19,9	21,4
2016	25,9	27,0	27,7	28,5	20,3	22,1
2017	26,7	28,0	28,3	29,4	21,4	23,4
2018	27,8	29,5	29,4	30,9	22,0	24,7
2019	28,3	30,4	29,9	31,8	22,3	25,6

Джерело: розрахунки за даними Державної служби статистики України.

Таблиця 2.5

Частка повторних шлюбів у загальній кількості шлюбів чоловіків і жінок різного віку в Україні у 2015 і 2019 роках, %

Вік	2015		2019	
	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
До 20	0,0	0,4	0,1	0,4
20—24	1,5	4,3	1,7	4,7
25—29	9,4	20,1	8,4	19,7
30—34	31,0	47,1	27,1	45,4
35—39	54,9	66,6	51,8	63,7
40—44	71,5	79,8	67,8	77,3
45—49	80,9	86,8	79,1	85,9
50 і старше	87,3	89,5	88,4	91,0

Джерело: розрахунки за даними Державної служби статистики України.

Традиційно найбільшу увагу демографи приділяють віковим характеристикам першого шлюбу. Середній вік першого шлюбу почав суттєво підвищуватись з другої половини 1990-х років, і за 1991—2019 рр. зріс з 23,9 у чоловіків і 21,7 у жінок до відповідно 28,6 і 25,9 (табл. 2.7). Ці зміни відбуваються у міських поселеннях і сільській місцевості. Традиційно жінки починають подружнє життя у більш ранньому віці, ніж чоловіки.

Відповідно змінюється розподіл шлюбів за віком наречених (рис. 2.9): серед жінок, які беруть перший шлюб, зменшується частка наречених віком до 20 років і значно збільшується частка 25—29 і 30—34-річних. Наприклад, 1996 року 44,3 % наречених у першому шлюбі були віком до 20 років, в 2010 — 16,4, 2019 — 10,4 %, а частка 25—29-річних за цей період зроста відповідно з 8,2 до 23,1 і 27,9 %. Чоловіки традиційно беруть перший шлюб у старшому віці, і серед них зростає частка осіб віком 25 і більше: за 1996—2019 рр. частка тих, хто взяв перший шлюб у віці до 20 років, зменшилась з 10 до 1,7 %, а 25—29-річних зроста з 19,2 до

Таблиця 2.6

Середній та медіанний вік осіб, які вzięли шлюб, в Україні у 1999—2019 рр.

Рік	Всі поселення				Міські поселення				Сільська місцевість			
	Середній вік		Медіанний вік		Середній вік		Медіанний вік		Середній вік		Медіанний вік	
	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.
1999	28,9	26,2	25,0	22,3	29,5	26,9	25,5	22,9	27,4	24,4	24,0	20,9
2001	29,6	26,7	25,6	22,8	30,1	27,3	26,0	23,4	28,2	25,1	24,6	21,4
2002	29,5	26,6	25,8	22,9	30,1	27,2	26,2	23,4	28,1	25,0	24,7	21,4
2005	30,0	27,0	26,3	23,5	30,4	27,5	26,7	24,0	28,5	25,5	25,0	21,9
2007	29,6	26,8	26,3	23,7	30,1	27,2	26,7	24,2	28,2	25,3	25,0	22,1
2010	30,3	27,4	27,0	24,5	30,8	28,0	27,5	25,1	28,7	25,6	25,6	22,7
2011	30,3	27,4	27,2	24,7	30,8	28,0	27,7	25,2	28,7	25,7	25,7	22,8
2012	30,6	27,8	27,5	25,0	31,2	28,4	28,0	25,6	28,9	26,0	25,9	23,0
2013	30,9	28,1	27,8	25,3	31,4	28,6	28,3	25,9	29,2	26,2	26,2	23,2
2014	31,1	28,3	28,0	25,6	31,6	28,9	28,6	26,2	29,3	26,3	26,4	23,3
2015	31,1	28,4	28,1	25,7	31,7	29,0	28,7	26,3	29,6	26,7	26,6	23,6
2016	31,7	28,9	28,6	26,0	32,3	29,5	29,2	26,8	29,9	26,9	26,8	23,7
2017	32,0	29,3	28,9	26,4	32,5	29,8	29,5	27,0	30,4	27,4	27,1	24,1
2018	32,6	29,8	29,4	26,8	33,1	30,4	29,9	27,5	30,9	27,8	27,5	24,4
2019	32,8	30,1	29,6	27,1	33,3	30,7	30,2	27,8	31,0	28,0	27,7	24,6

Джерело: дані Державної служби статистики України та розрахунки за цими даними.

Таблиця 2.7

Середній вік осіб, які взяли перший шлюб, в Україні у 1991—2019 рр.

Рік	Всі поселення		Міські поселення		Сільська місцевість	
	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
1991	23,9	21,7	23,8	21,9	24,0	21,4
1995	24,1	21,7	24,0	21,9	24,1	21,2
2000	25,3	22,5	25,3	22,8	25,2	22,0
2005	25,9	23,2	26,1	23,5	25,5	22,3
2010	26,7	24,1	27,0	24,6	25,9	22,8
2011	26,8	24,3	27,1	24,8	26,0	22,9
2012	27,0	24,5	27,3	25,0	26,1	23,2
2013	27,3	24,8	27,6	25,3	26,3	23,3
2014	27,4	24,9	27,8	25,4	26,4	23,4
2015	27,6	25,0	27,9	25,6	26,7	23,6
2016	27,9	25,3	28,3	25,9	26,9	23,6
2017	28,2	25,5	28,5	26,0	27,1	23,9
2018	28,5	25,8	28,8	26,3	27,4	24,1
2019	28,6	25,9	28,9	26,5	27,5	24,2

Джерело: дані Державної служби статистики України та розрахунки за ними.

38,0 %, віком 30 років і старше — з 9,6 до 31,5 % (майже кожний третій).

Вікові характеристики повторного шлюбу майже не змінюються, спостерігається незначне їх підвищення. За нашими розрахунками, середній вік реєстрації повторного шлюбу чоловіків 2019 року дорівнював 42,5 років, жінок — 38,8 (табл. 2.8).

Таблиця 2.8

Середній вік осіб, які взяли повторний шлюб, в Україні у 2002—2019 рр.

	2002	2013	2016	2019
Чоловіки	40,4	40,7	41,4	42,5
Жінка	37,5	37,1	37,8	38,8

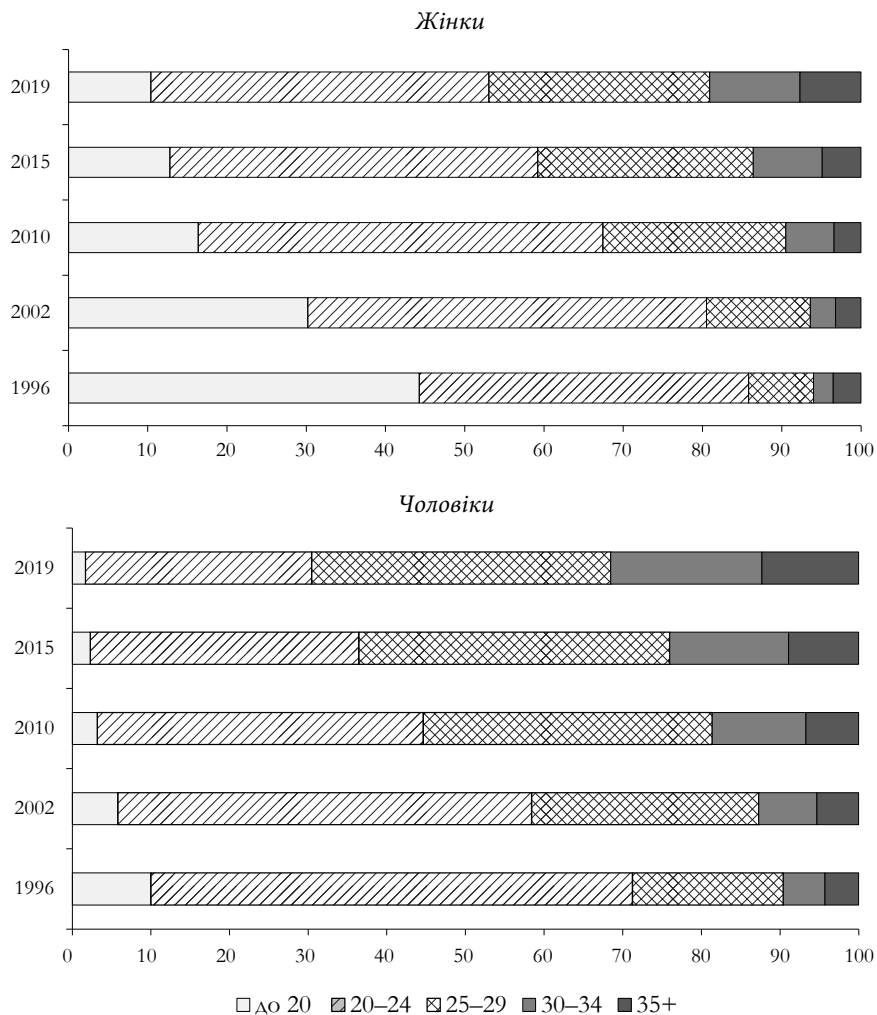

Рис. 2.9. Розподіл жінок і чоловіків, які беруть перший шлюб, за віком в Україні у 1996—2019 рр., %:

Для сучасної України вже нетиповою є рання шлюбність, тобто шлюби з нареченою віком до 18 років. Частка ранніх шлюбів сягнула максимуму у 1992—1993 рр. — 12,1 %, і з 1994 р. почала послідовно

зменшуватись унаслідок загальної модернізації життя українського суспільства після набуття незалежності. До 2012 р. в Україні діяли законодавчі норми, згідно з якими шлюбний вік для чоловіків дорівнював 18, для жінок — 17 років. У березні 2012 р. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про внесення змін до Сімейного кодексу України щодо підвищення шлюбного віку», яким підвищила шлюбний вік жінок до 18 років, тобто було встановлено однаковий шлюбний вік для чоловіків і жінок. Ці зміни до Сімейного кодексу України відповідали сучасним уявленням про готовність до сімейного життя чоловіка і жінки за критеріями фізичної, моральної та соціальної зрілості — 18 років. Законодавчі зміни прискорили процес зменшення ранньої шлюбності, і починаючи з 2013 р. кількість таких шлюбів становить менше одного відсотка. Частка ранніх шлюбів за 2013—2019 рр. зменшилась з 0,9 до 0,4 % (абсолютна кількість — з 2758 до 1016). Вони децю поширеніші у сільській місцевості, однак і там відбувається їх зменшення: до 0,9 % у 2019 р. (рис. 2.10).

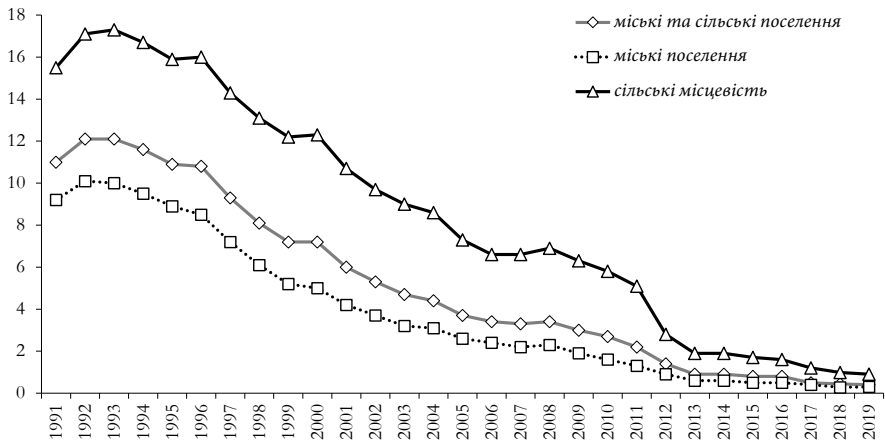

Рис. 2.10. Частка ранніх шлюбів (наречена віком до 18 років) в Україні у 1991—2019 рр., %

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

Треба зазначити, що в Україні шлюб залишається «молодшим», ніж у більшості європейських країн, тобто укладається в більш ранньому віці. Середній вік укладання першого шлюбу жінками в багатьох країнах Європи дорівнює 30 років і старше, а в Україні — 26 років. Станом на 2018 р., лише у Білорусі, Росії, Молдові середній вік першого шлюбу жінок був нижчий, ніж в Україні, схожі показники у Північній Македонії та Словаччині (рис. 2.11).

Поступова зміна вікової моделі шлюбності в Україні чітко простежується за динамікою повікових коефіцієнтів шлюбності (рис. 2.12 і 2.13). Графічні криві повікових коефіцієнтів шлюбності за 1990—2019 роки жінок демонструють різке зниження інтенсивності шлюбності дівчат до 20 років, певне підвищення — 25—29 і 30—34-річних; водночас коефіцієнти шлюбності жінок 20—24 років, після помітного зниження у першій половині 1990-х років, у подальші роки, хоч і демонструють значні річні коливання, мають тренд фактично без відхилень. Останні 25 років інтенсивність шлюбності жінок 20—24 років є значно вищою, ніж інших вікових груп.

За повіковими коефіцієнтами шлюбності чоловіків простежується різке зниження інтенсивності шлюбності 20—24-річних, хоча у 1990-ті роки саме показники цієї вікової групи «лідировали зі значним відривом»; підвищується рівень шлюбності 25—29 і 30—34-річних (останні десять років криві коефіцієнтів шлюбності 20—24 і 25—29-річних майже «злились»). Інтенсивність шлюбності хлопців до 20 років знижується, однак і на початку 1990-х років вона була на низькому рівні.

Інтенсивність шлюбів чоловіків і жінок старшого віку (35—39, 40—44, 45—49 років) є значно нижчою, ніж молоді, вищою у чоловіків, ніж у жінок, хоча і має тенденцію до певного зростання.

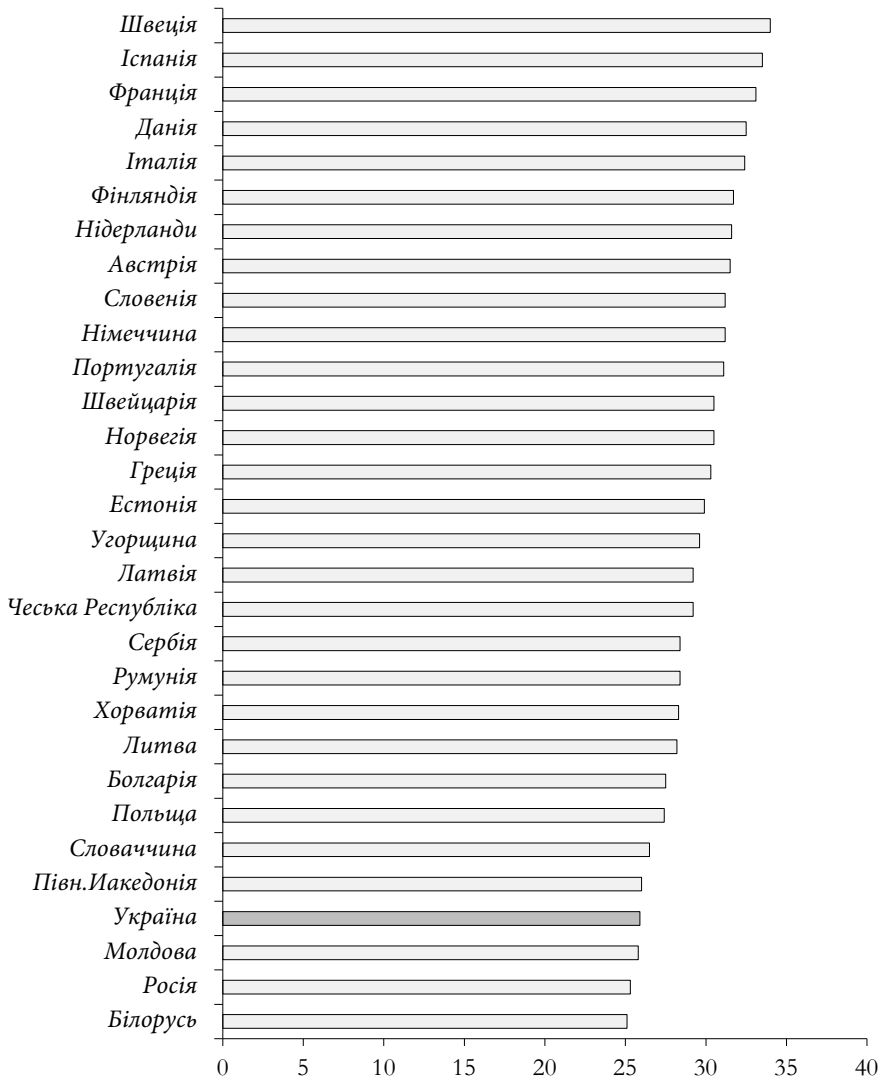

Рис. 2.11. Середній вік жінок, які взяли перший шлюб, в Україні та інших європейських країнах у 2018 році (Росія — дані за 2016 р.)

Джерело: дані Eurostat. Режим доступу: <https://ec.europa.eu/eurostat/data/database>

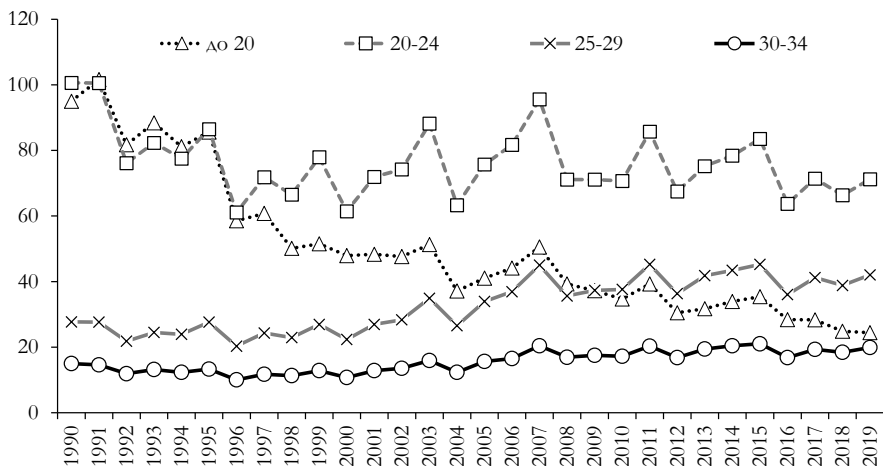

Рис. 2.12. Вікові коефіцієнти шлюбності жінок у 1990—2019 рр., ‰

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

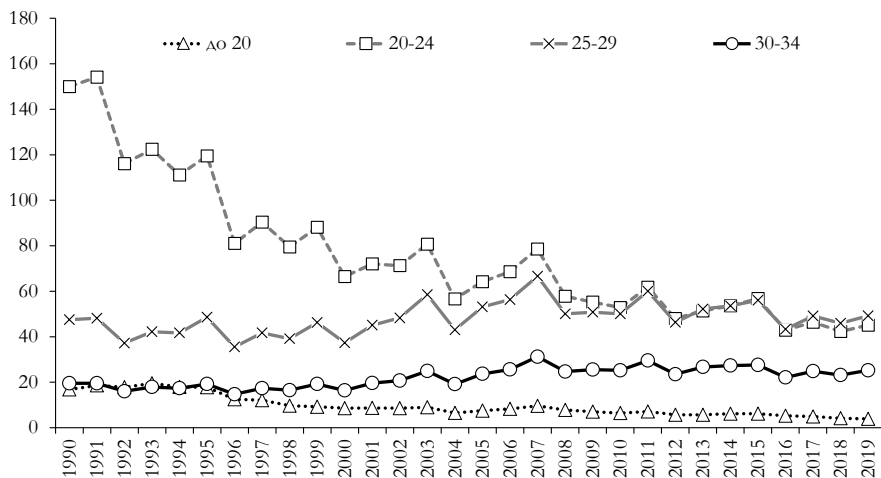

Рис. 2.13. Вікові коефіцієнти шлюбності чоловіків у 1990—2019 рр., ‰

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

Отже вікові характеристики шлюбності українців поступово змінюються, наближаючись до європейських, проте зберігаючи і національні особливості.

2.2. Плюралізація форм шлюбного партнерства

Найсуттєвішою сучасною особливістю розвитку шлюбно-сімейної сфери є зростання різноманіття форм шлюбних і сімейних об'єднань унаслідок плюралізації моделей шлюбної і сімейної поведінки населення. Поширення принципів індивідуальної свободи, вільного вибору, емансипації в умовах постіндустріальної трансформації суспільних інститутів призвели до змін у системі міжособистих зв'язків і стосунків, зокрема шлюбних відносин, їх ускладнення і деформалізації. Форми шлюбних об'єднань, які раніше були винятком, — дистанційний шлюб, гостьовий шлюб, юридично незареєстрований шлюб — стали звичним, досить поширеним явищем. У розвинених країнах знизився рівень зареєстрованої шлюбності внаслідок відходу від традиційного зареєстрованого шлюбу (*marriage*) та поширення офіційно незареєстрованих шлюбних союзів (*cohabitation*), що є основною причиною різкого зростання частки позашлюбних народжень¹⁰⁰. Набув іншої форми та ускладнився взаємозв'язок шлюбності й народжуваності.

Протягом багатьох століть у традиційному суспільстві матримоніальна, сексуальна і репродуктивна поведінка були з'єднані, переплетені: вступ до шлюбу означав початок сексуального життя і репродуктивної діяльності. Хоча завжди існували відхи-

---

100 Dynamics of fertility and partnership in Europe. Insights and lessons from comparative research, V. 1. UN, New York and Geneva, 2002. P. 75—85; New Demographic Regime. Population Challenges and Policy Responses. Eds by M. Macura, A.L. MacDonald, W. Haug. UN, New York and Geneva, 2005. P. 78.

лення від цієї «еталонної» моделі поведінки, вони були лише винятком із правила, оскільки за релігійними, моральними і соціальними нормами сексуальні відносини повинні були існувати лише у рамках подружнього життя. Першим етапом змін було формування свідомої, активної дітородної поведінки населення: народження дитини все частіше стали свідомо планувати; обмеження кількості дітей відповідно до поглядів і життєвих планів подружжя стало соціальною нормою. Перехід до цієї сучасної моделі репродуктивної поведінки створило демографічні передумови трансформації матримоніальної поведінки населення. Секуляризація суспільства, зміна моральних і соціальних норм, зростання їхньої гнучкості й ліберальності, поширення ефективних методів контрацепції сприяли роз'єднанню сексуальної і шлюбної поведінки, що спродукувало ще більшу автономізацію репродуктивної поведінки, її «віддалення» від шлюбної. Ці суттєві зміни у шлюбній, сексуальній і репродуктивній поведінці населення, у формі й структурі шлюбних та сімейних об'єднань, свідчать, на думку багатьох демографів, про початок у останні десятиріччя ХХ століття якісно нового етапу демографічного розвитку — етапу «другого демографічного переходу».

Шлюбне партнерство без реєстрації й народження в такому союзі дитини дослідники оцінюють по-різному. Прихильники теорії другого демографічного переходу першопричиною сучасних змін у шлюбно-сімейних процесах, зокрема поширення незареєстрованих шлюбних союзів і народження дітей поза шлюбом, вважають розширення індивідуальної свободи і можливостей вибору в умовах високого рівня добробуту населення ¹⁰¹. Інші вважають, що не реєструють шлюб і народжують

---

101 The New Demographic Regime. Population Challenges and Policy Responses. Ed. by M. Macura, A.L. MacDonald, W. Haug. UN, New York and Geneva, 2005. P. 11—13.

дітей поза шлюбом бідніші, економічно слабші групи населення¹⁰², і на це часто звертають увагу фахівці, які вважають ці явища «проявом кризи сім'ї»¹⁰³.

У більшості країн світу, у тому числі в Україні, протягом століть шлюбні відносини досить жорстко контролювали громада, церква, держава, хоча форми цього контролю були різними і з часом змінювались. Однак сучасна людина розвиненого постіндустріального суспільства, з її прагненням свободи і самореалізації, намагається мінімізувати цей контроль, вийти за його рамки, обмежити можливість впливу на особисте життя. За висловом А. Вишневського, традиційна модель шлюбу і сім'ї перестає вдовольняти сучасну людину. Вона шукає нові, можливо, менш жорсткі форми організації свого особистого життя в економічних, соціальних і демографічних умовах, які дуже відрізняються від тих, в яких тисячоліттями існувала традиційна сім'я¹⁰⁴. Початок сексуального життя все частіше не співпадає з початком шлюбу, фактичний шлюб починається раніше його реєстрації або існує без реєстрації, зачаття і народження дитини у багатьох випадках відбуваються поза межами офіційних шлюбних відносин.

В Україні поширення незареєстрованого шлюбного партнерства почалось значно раніше, ніж у інших країнах Європи. Відповідно до Сімейного кодексу 1926 р., реєстрація шлюбу була обов'язковою, права зареєстрованого і незареєстрованого шлюбу було зрівняно (див. п. 1.3). Однак цей період «шлюбної

---

102 Livingston Gretchen M. The Changing Profile of Unmarried Parents. A growing share are living with a partner — Pew research center Social & Demographic Trends, 2018. URL: <http://www.pewsocialtrends.org/2018/04/25/>

103 Карлсон Аллан. Общество — Семья — Личность: Социальный кризис Америки. Альтернативный социологический подход / Перевод с англ. Москва, 2003. С. 89—94.

104 Вишневский А.Г. Демографический кризис в странах СНГ. URL: <http://www.demoscope.ru/weekly/2005/0197/tema03.php>

лібералізації» тривав недовго: 1944 року юридичний статус фактичного (незареєстрованого) шлюбу було скасовано, відповідно, ця форма шлюбу стала винятком із загального правила. Ми не маємо статистичних даних щодо поширення незареєстрованих шлюбів серед населення Радянської України у другій половині ХХ століття. Можна припустити, що кількість таких шлюбних об'єднань була незначною, оскільки сама організація життя населення вкрай ускладнювала їх існування (інститут прописки і пов'язані з ним обмеження, гострота житлової проблеми, контроль за «моральним станом» особистості з боку держави й її представників тощо). Можливо, лише у другій половині 1980-х років їх кількість почала дещо збільшуватись, про що побічно свідчить зростання рівня позашлюбної народжуваності у ці роки.

Л.В. Чуйко, досліджуючи тенденцію поступового зростання кількості неофіційних шлюбів у перші роки незалежності, на початку 1990-х років, вважала, що це пов'язано з можливістю одержання пільг соціального захисту, що було важливим для виживання населення у період гострої економічної кризи¹⁰⁵. На нашу думку, і у 1980-ті роки не реєстрація шлюбу, як правило, була викликана намірами одержати певні пільги, які надавались самотнім матерям, і були на той час досить суттєвими. Однак принаймні з середини 1990-х зміни матримоніальної поведінки населення обумовлені іншими глибинними процесами. В сучасній Україні, де особисте життя людини звільнилось від жорсткої державної регламентації, почали діяти фундаментальні фактори трансформації шлюбу і сім'ї — індивідуалізація, плюралізм, емансипація, свобода індивіда. В умовах відкритого суспільства посилилось і засвоєння населенням, в першу чергу молоддю, західної моделі матримоніальної поведінки. Оцінюючи масштаб поширеності незареєстрованого шлюбного

---

¹⁰⁵ Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії. Київ, 2001. С. 227.

партнерства у 1990-ті роки, слід звернути увагу, що 1994 року майже половина (47,8 %) з 66 897 дітей, народжених жінками, які не перебували у шлюбі, були зареєстровані за спільною заявою батька і матері, тобто батько брав на себе відповідальність за новонародженого, отже можна припустити, що партнери жили разом, або пара планувала зареєструвати шлюб після народження дитини.

Уперше досить повна інформація щодо поширення незареєстрованого шлюбного партнерства серед всього населення незалежної України була одержана з матеріалів перепису населення 2001 р. У програмі перепису було передбачено, що визначаючи власний сімейний стан учасники перепису інформують, перебувають вони у зареєстрованому шлюбі чи у незареєстрованому. Це дало можливість визначити, яка частина одружених перебуває у шлюбі без офіційної його реєстрації. За даними перепису, на момент його проведення у незареєстрованому шлюбі проживало 7,0 % одружених чоловіків і така ж частка заміжніх жінок, у тому числі серед осіб дітородного віку (15—49 років) відповідно 8,0 і 7,7 %.

Цієї ж логіки дотримувались під час вивчення форм шлюбних стосунків у ході соціально-демографічних обстежень «Сім'я і діти» (2008) і «Сім'я і сімейні відносини» (2009). Визначаючи свій шлюбний стан, респонденти могли обрати варіант відповіді: перебуваю у зареєстрованому шлюбі, перебуваю у незареєстрованому шлюбі. За даними обстеження «Сім'я і діти», 10 % опитаних, які перебували у шлюбі, не зареєстрували офіційно свої шлюбні стосунки (10,4 % чоловіків і 9,4 % жінок); за даними обстеження «Сім'я і сімейні відносини» — 12,2 % (12,0 % чоловіків і 12,5 % жінок). Отже, за результатами цих вибіркових обстежень, як і за даними перепису населення, основною формою організації шлюбних відносин між чоловіком і жінкою в Україні залишався офіційно зареєстрований шлюб, хоча кожна десята шлюбна пара офіційно не реєструвала свої шлюбні стосунки.

У ході соціально-демографічного дослідження «Молодь України» (2010) зроблено спробу визначити не тільки тих, хто перебуває у шлюбі, але і тих, хто перебуває у стійкому сексуальному партнерстві, оскільки цей етап є першим кроком до шлюбного партнерства. За даними цього дослідження, неформальні форми шлюбного партнерства досить поширені серед молоді України, хоча основною формою залишається традиційний офіційний шлюб. За результатами опитування, 14,4 % респондентів, які перебували у шлюбі, офіційно його не зареєстрували. Крім того, третина тих, хто перебував на той момент у офіційному шлюбі чи був у ньому раніше (34,7 % чоловіків і 29,2 % жінок) визнали, що їхні стосунки починались із шлюбного партнерства без офіційної реєстрації. Частка тих, хто саме так починав своє подружнє життя, майже однакова серед усіх вікових груп молоді, тобто ця модель поведінки однаково поширена серед молоді 15—34 років. У 76 % випадків тривалість цієї форми шлюбного партнерства становила до одного року, 13 % — два роки, 11 % — три роки і більше ¹⁰⁶. Водночас 22 % молодих чоловіків і 12 % молодих жінок зазначили, що вони мають партнера, з яким їх пов'язують постійні близькі інтимні стосунки, однак вони не перебувають у шлюбі. Більше 8 % тих, хто має постійного сексуального партнера, постійно чи більшість часу живе разом із ним, однак не вважає їхні стосунки шлюбом. Зі збільшенням віку молодих людей зростає частка тих, хто проживає у шлюбі (зареєстрованому і незареєстрованому) і зменшується частка тих, хто має постійного інтимного партнера (рис. 2.14).

Отже, для значної частини сучасної молоді шлях до подружнього життя відбувається за такою схемою: стійкі інтимні стосунки (проживання окремо) — проживання разом (іноді це розглядається

---

¹⁰⁶ Молодь та молодіжна політика в Україні: соціально-демографічні аспекти. Київ, 2010. С. 48.

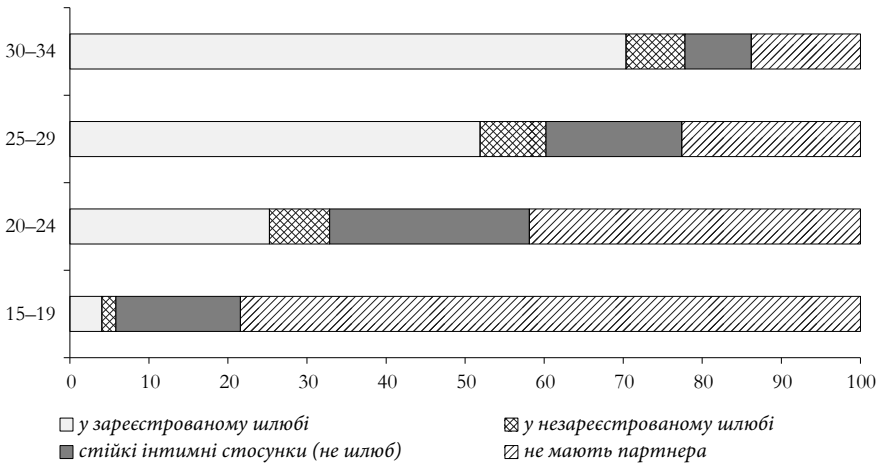

Рис. 2.14. Розподіл молоді різного віку за формою шлюбного партнерства, в якому вона проживає (2010), %

як незареєстрований шлюб) — зареєстрований шлюб. Схема є досить поширеною, однак це лише один із можливих сценаріїв шлюбної поведінки, оскільки значна частина молоді одразу реєструє свій шлюб, частина живе без реєстрації й не планує її у майбутньому, є і ті, хто живуть разом, але не вважають свої стосунки шлюбом.

Термін «незареєстрований шлюб», який набув поширення в Україні, не є вдалим і не відображає повністю всі види незареєстрованого шлюбного партнерства, адже особи можуть жити разом, вести спільне господарство, але, як зазначено вище, не вважати свої стосунки шлюбом. У науковій літературі часто застосовується термін *cohabitation* (англ.), тобто сожительство (рос.), співмешкання (укр.), і він вдало характеризує сучасні форми шлюбного партнерства. Демографи П. Хьювелін и Дж. Тімберлейк (*P. Heuveline and J.M. Timberlake*) розрізняють кілька типів таких союзів: маргінальний союз; стадія перед взяттям шлюбу; етап

у шлюбі; альтернатива самотності; альтернатива зареєстрованому шлюбу; різновид традиційного шлюбу¹⁰⁷.

Під час соціально-демографічних опитувань молоді 2017—2019 рр. застосовано вже не термін «незареєстрований шлюб», а формулювання «живуть разом без реєстрації» та «живуть з партнером без шлюбу». Дані щодо поширеності незареєстрованого шлюбного партнерства серед молоді, одержані у ході обстежень останніх років, суттєво різні. За інформацією обстеження «Українське покоління Z», у віці 14—29 років лише 27 % молоді перебуває у шлюбі, 2 % живуть з партнером без шлюбу, тобто співвідношення майже 9 до 1¹⁰⁸. За даними обстежень «Молодь України 2017» і «Молодь України 2018», серед 14—34-річних українців співвідношення тих, хто у офіційному шлюбі, і тих хто живе з партнером без реєстрації, становить 3 до 1¹⁰⁹. Водночас, відповідно до даних «Молодь України 2019», 17,5 % перебувають у шлюбі, а 13,3 % не реєструють свої стосунки, отже співвідношення вже інше¹¹⁰. Ще складно визначити, чи ці дані свідчать про швидке поширення в останні роки серед молоді незареєстрованих стосунків, чи це є результатом особливості вибірки при опитуванні.

Інформація з обстеження «Молодь України 2017» і «Молодь України 2019» дає можливість проаналізувати поширення як за-

107 Heuveline P., Timberlake J.M. Cohabitation and family formation across western nations. *The New Demographic Regime. Population Challenges and Policy Responses*. Eds by M. Macura, A.L. MacDonald, W. Haug. UN, New York and Geneva, 2005. P. 66—67.

108 Українське покоління Z: цінності та орієнтири. Результати загальнонаціонального опитування. Київ? 2017. С. 99.

109 Молодь України — 2017. Результати репрезентативного соціологічного дослідження. Тернопіль: Терно-граф, 2017. С. 54; Молодь України — 2018. Результати репрезентативного соціологічного дослідження. Київ: ДП «Редакція інформаційного бюлетеня «Офіційний вісник Президента України», 2018. С. 8.

110 Аналітичний звіт з проведення репрезентативного соціологічного дослідження становища молоді в Україні (2019 рік). Київ, 2019. С. 79.

реєстрованого шлюбу, так і *cohabitation* серед молоді різного віку (табл. 2.9). Як демонструє таблиця, з віком збільшується частка осіб, які перебувають у офіційно зареєстрованому шлюбі, а відсоток тих, хто живе з партнером без реєстрації, найбільший у віковій групі 25—29 і 30—34. Водночас, за даними обстеження 2019 р., значно меншим є охоплення молоді офіційним шлюбом, але ця інформація ще потребує перевірки і додаткових досліджень.

Актуальним є питання, яка саме форма незареєстрованого шлюбного партнерства найбільш поширена в Україні. Результати кількох вибірових досліджень свідчать, що найчастіше ця форма партнерства є своєрідним випробувальним етапом, коли пара вирішує, чи продовжувати стосунки в офіційному шлюбі, чи розійтися, а не моделлю поведінки протягом усього життя. Це підтверджує і позитивна оцінка цієї форми шлюбних стосунків населенням саме як випробувального етапу перед шлюбом, коли

Таблиця 2.9

Частка молоді, яка перебуває у зареєстрованих та незареєстрованих шлюбних стосунках, % (за даними обстежень 2017 і 2019 рр.)

	14—19	20—24	25—29	30—34	14—34
«Молодь України 2017»					
В офіційно зареєстрованому шлюбі	3,4	21,7	42,2	59,8	34,1
Живуть разом без реєстрації	2,2	9,8	14,8	13,3	10,6
«Молодь України 2019»					
В офіційно зареєстрованому шлюбі	4,6	9,1	20,9	27,7	17,5
Живуть разом без реєстрації	8,6	14,9	15	13,9	13,3

Джерело: соціологічні дослідження «Молодь України 2017» і «Молодь України 2019».

подружжя не має дітей ¹¹¹, і поширеність цієї форми шлюбних стосунків, і шлюбні плани тих, хто не перебуває у офіційному шлюбі. За даними дослідження «Сім'я і діти», 42,2 % тих, хто проживає у незареєстрованому шлюбі, планує його офіційно зареєструвати (20 % не планують, 37,8 % ще не вирішили) ¹¹²; за даними опитування «Молодь України 2017», 52,6 % таких осіб планують зареєструвати шлюб (12,3 % не планують, 35,1 % ще не вирішили) ¹¹³.

Серед молоді, яка не перебуває у шлюбному партнерстві, але планує його, за даними соціально-демографічного дослідження «Молодь України», половина планує у майбутньому офіційно зареєстрований, традиційний шлюб; значна частина (більше 40 %) бажає почати своє подружнє життя з офіційно незареєстрованих стосунків, тобто випробувати свій союз до його офіційної реєстрації; і певна група молоді (менше 5 %) має радикальніші погляди на шлюб і взагалі не планує реєструвати відносини (рис. 2.15, 2.16). Погляди жінок на форми шлюбного партнерства дещо традиційніше, ніж чоловіків, вони частіше планують офіційно зареєстрований шлюб.

Подібну інформацію отримано і в ході інших вибіркових обстежень, ¹¹⁴ за даними яких лише невеликий відсоток опитаних висловлювали бажання у майбутньому повністю відмовитись від реєстрації шлюбу (ніколи не реєструвати свій шлюб). Разом з тим, з підвищенням віку частка таких осіб збільшувалась, найчастіше цю відповідь давали особи 35—49 років, серед яких значна частина вже були у шлюбі раніше і планували

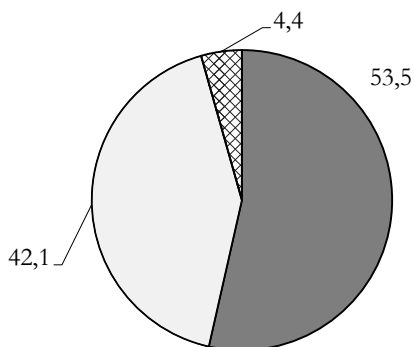
---

111 Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні. Київ: АДЕФ-Україна, 2008. С. 96.

112 Ibid. С. 100.

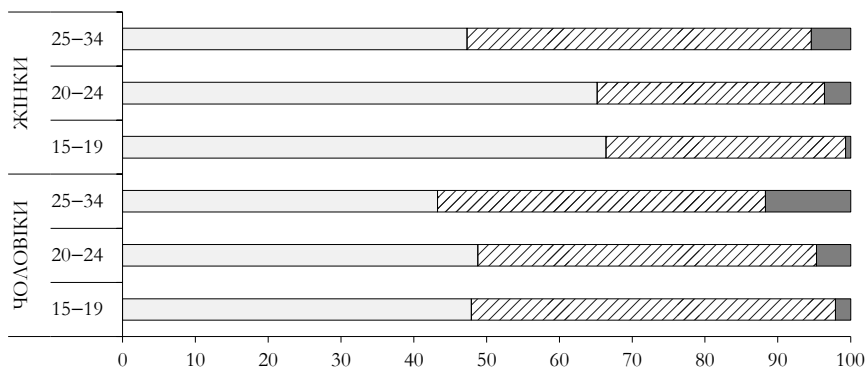
113 Молодь України 2017. Результати репрезентативного соціологічного дослідження. Тернопіль: Терно-граф, 2017. С. 59.

114 Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні. Київ: АДЕФ-Україна, 2008. С. 102.

- одразу офіційно зареєструвати свій шлюб
- починати подружнє життя з незареєстрованого шлюбного партнерства як випробувального етапу
- ▨ планують ніколи не реєструвати свій шлюб

Рис. 2.15. Розподіл молоді, яка планує вступ до шлюбу, за формою обраних шлюбних стосунків, %

- одразу офіційно зареєструвати свій шлюб
- ▨ починати подружнє життя з незареєстрованого шлюбного партнерства як випробувального етапу
- планують ніколи не реєструвати свій шлюб

Рис. 2.16. Розподіл молоді різного віку, яка планує вступ до шлюбу, за формою обраних шлюбних стосунків, %

повторний шлюб. Тобто від реєстрації шлюбу досить часто відмовляються особи, для яких він є повторним.

За даними фокус-груп у ході опитування молоді «Українське покоління Z: цінності та орієнтири» оцінка незареєстрованого шлюбу відрізняється залежно від того, що розуміють під цим поняттям: молоді люди схвалюють такого роду союз як випробувальний етап перед офіційним шлюбом, однак не підтримують як форму постійного шлюбного партнерства, вважаючи, що лише реєстрація шлюбу гарантує певні обов'язки і відповідальність партнерів щодо одне одного ¹¹⁵.

Цікаво, як особи, які проживають у *cohabitation*, пояснюють свою відмову від традиційного шлюбу. За даними дослідження «Сім'я і діти», більшість осіб, що проживають у незареєстрованих шлюбних стосунках і не квапляться їх реєструвати, вважають, що шлюб їм не потрібний чи вони до нього ще не готові, досить часто від реєстрації відмовляється один із партнерів (рис. 2.17).

Подібні відповіді одержано під час дослідження «Молодь України 2017»: більшість тих, хто перебуває у такій формі стосунків, вважають, що офіційний шлюб є формальністю, чи що вони недостатньо довго живуть разом (рис. 2.18).

За даними обох досліджень, на рішення щодо відмови від реєстрування шлюбу насамперед впливає світогляд партнерів, їхнє ставлення до інституту шлюбу та бажання перевірити свої стосунки, а от вплив батьків та родичів є мінімальним. Разом з тим впливовими є матеріальні фактори: кожна п'ята пара, яка проживає у незареєстрованому шлюбі, офіційно не реєструє його через відсутність відповідних житлових умов (дослідження «Сім'я і діти»), і майже 15 % зазначили, що «оформлення офіційного шлюбу потребує багато зусиль, часу та фінансових ресурсів»

---

115 Українське покоління Z: цінності та орієнтири. Результати загальнонаціонального опитування. Київ, 2017. С. 102.

Рис. 2.17. Причини, через які особи, що проживають у незареєстрованому шлюбному партнерстві, не реєструють свої стосунки (2008), %

Рис. 2.18. Причини, через які особи, що проживають у незареєстрованому шлюбному партнерстві, не реєструють свої стосунки (2017), %

(дослідження «Молодь України 2017»). З підвищенням віку зростає частка осіб, які вважають зареєстрований шлюб формальністю, і зменшується тих, кому «заважає» брак часу і фінансів¹¹⁶.

У сучасному світі шлюбна і репродуктивна поведінка вже не поєднані, як в традиційному суспільстві, однак безумовним є вплив сучасних змін моделі матримоніальної поведінки населення на рівень народжуваності у країні. Існують різні оцінки впливу незареєстрованих шлюбних стосунків на дітородну поведінку населення. На думку деяких демографів, народжуваність поза офіційними шлюбами певною мірою компенсує низьку дітність сучасних офіційно зареєстрованих шлюбних пар¹¹⁷, інші вважають, що поширення незареєстрованих шлюбів і народження дітей у них сприяє зниженню народжуваності¹¹⁸. Водночас В.М. Архангельський, виходячи з даних вибіркового соціально-демографічного обстеження, вважає зв'язок репродуктивних орієнтацій чоловіків і жінок із реєстрацією шлюбу не очевидним¹¹⁹. С. Захаров стверджує, що вплив незареєстрованих шлюбів на зниження народжуваності сильно перебільшений, і результати розрахунків за обстеженням «Батьки і діти, чоловіки і жінки у сім'ї та суспільстві» свідчать, що якби тривалість зареєстрованих і незареєстрованих шлюбів була однаковою, їх репродуктивний результат був би майже рівним¹²⁰.

---

116 Молодь України 2017. Результати репрезентативного соціологічного дослідження. Тернопіль: Терно-граф, 2017. С. 57—58.

117 Иванов С.Ф. Типы брачности и рождаемости в развитых странах. URL: http://www.demoscope.ru/weekly/knigi/konfer/konfer_09.html

118 Карлсон Аллан. Общество — Семья — Личность: Социальный кризис Америки. Альтернативный социологический подход / Пер. с англ. Москва, 2003. С. 205.

119 Архангельский В.Н. Факторы рождаемости. Москва: ТЕИС, 2006. С. 172—178.

120 Население России 2007. Пятнадцатый ежегодный демографический доклад / Отв. ред А.Г. Вишневыский. Москва: Изд. дом гос. ун-та — Высшей школы экономики, 2009. С. 136—144.

На нашу думку, поширення різних форм шлюбного партнерства і народження дітей у таких союзах у країнах, які знаходяться на передових позиціях постіндустріального поступу, і де, відповідно, поширені цінності гендерної рівності й свободи вибору, сприяє підвищенню народжуваності. Як демонструє рис. 2.19, у переважній більшості країн Європи, де сумарний коефіцієнт народжуваності (СКН) 2016 року перевищував 1,5 (тобто низький, але не найнижчий), частка позашлюбних народжень становить понад 35 %; а в країнах, де СКН наближається до рівня простого відтворення населення (Франція, Швеція), — 55 % і вище ¹²¹.

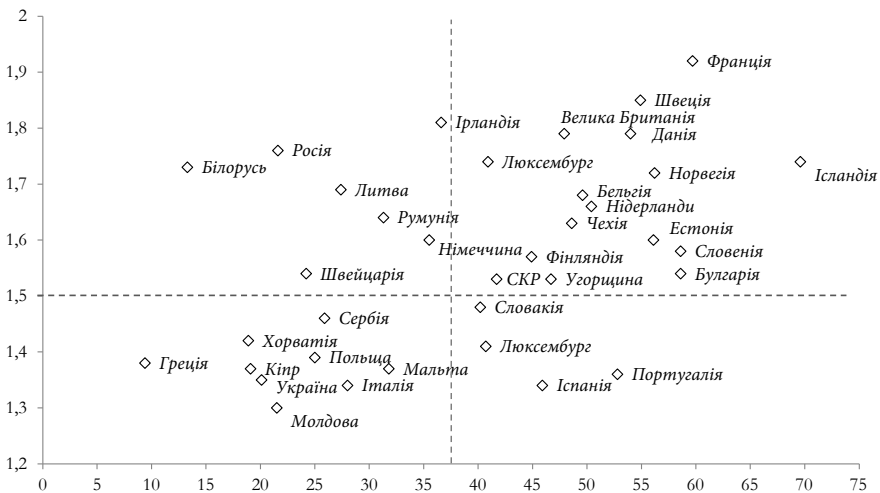

Рис. 2.19. Сумарний коефіцієнт народжуваності та частка позашлюбних народжень у країнах Європи, 2016

Джерело: дані Eurostat. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/data/database>

121 Народити дитину поза шлюбом може як самотня жінка, так і жінка, яка проживає у незареєстрованому шлюбі. Оскільки ми не маємо статистичних даних щодо кількості незареєстрованих шлюбних союзів, ми використовуємо позашлюбну народжуваність як показник, що частково характеризує їх поширеність..

Можна зробити висновок, що у цих країнах ми спостерігаємо зрілу форму другого демографічного переходу. Лише у невеликій групі країн значне поширення позашлюбної народжуваності (більше 40 %) поєднується з її наднизьким рівнем.

Але цей зв'язок не є простим і однозначним. Порівняно високі показники народжуваності спостерігаються у ряді країн, де значною мірою поширені традиційні цінності, й на підтримку їх орієнтована соціально-економічна політика держави — це Росія, Білорусь; та в країнах, де значним є вплив релігії, наприклад Литва. Це ще раз свідчить про різноманіття і складність факторів, що впливають на репродуктивну і шлюбну поведінку населення, на значну роль національних особливостей і традицій, що сформувались історично.

В Україні соціально-демографічні дослідження «Сім'я і діти» та «Сім'я та сімейні відносини» дали змогу одержати певну інформацію щодо дітородної орієнтації осіб, які перебувають у зареєстрованому і незареєстрованому шлюбі, і порівняти їх. Питання щодо бажаної кількості дітей, запланованої кількості дітей, запланованої ще кількості дітей і планів щодо народження дитини в найближчі три роки було поставлено особам, які перебували у різній формі шлюбних стосунків. Аналіз одержаних відповідей осіб різної статі й різного віку дав змогу дійти висновку, що значних відмінностей між дітородними орієнтаціями осіб, які перебувають у зареєстрованому і незареєстрованому шлюбі, немає: це установки у межах малодітної сім'ї (табл. 2.10).

Разом з тим дітородні плани (скільки ще дітей планують мати і чи планують народити дитину у найближчі три роки) різняться: особи у незареєстрованих шлюбних союзах (і чоловіки, і жінки) більшою мірою налаштовані на дітонародження у майбутньому, ніж їхні ровесники у офіційному шлюбі. Вони частіше стверджують, що планують мати ще дітей, та серед них більше тих, хто

Таблиця 2.10

Дітородні орієнтації осіб, які проживають у зареєстрованому і незареєстрованому шлюбі (дані вибіркових обстежень)

Стать	«Сім'я і діти»		«Сім'я і сімейні відносини»	
	зареєстрований шлюб	незареєстрований шлюб	зареєстрований шлюб	незареєстрований шлюб
Середня бажана кількість дітей				
Чоловік	2,23	2,3	2,03	1,90
Жінка	2,16	2,06	2,06	2,16
Середня запланована кількість дітей				
Чоловік	1,91	1,92	1,90	1,71
Жінка	1,87	1,82	1,84	1,67
Середня запланована ще кількість дітей				
Чоловік	0,42	0,8	0,51	1,16
Жінка	0,40	0,92	0,40	0,73
Планують народити дитину у найближчі три роки, %				
Чоловік	25,3	39,1	24,6	43,9
Жінка	20,8	42,9	20,1	32,4

Таблиця 2.11

Частка чоловіків і жінок, які перебувають у зареєстрованому і незареєстрованому шлюбі, і планують народити дитину у найближчі три роки, % (за даними вибіркових обстежень)

Стать	«Сім'я і діти»		«Сім'я і сімейні відносини»	
	зареєстрований шлюб	незареєстрований шлюб	зареєстрований шлюб	незареєстрований шлюб
Особи, які мають дітей				
Чоловік	22,0	32,1	17,7	19,4
Жінка	15,9	21,2	16,8	17,9
Особи, які не мають дітей				
Чоловік	72,4	72,5	86,1	59,3
Жінка	62,7	47,4	72,2	56,6

планує народити дитину у найближчі три роки. Це можна пояснити тим, що незареєстрований шлюб у більшості випадків — це перший етап у шлюбних стосунках, коли дітородні прагнення подружжя ще не реалізовані. Це підтверджує подальший аналіз, під час якого враховано, чи мають респонденти дітей (табл. 2.11).

Одержані відповіді свідчать, що більшість подружніх пар, які не мають дітей, планують народити дитину у найближчі три роки, однак серед тих, чий шлюб є зареєстрованим, їх більше. А от ті, хто вже має дітей, значно рідше планують народження ще однієї дитини, у тому числі у найближчі три роки, і серед офіційно неодружених таких осіб більше. Можна припустити, що це пов'язано з нереєстрацією повторних шлюбів, і особи у повторному шлюбі досить часто планують мати спільних дітей.

Цікаві висновки було одержано в результаті аналізування дітородних орієнтацій осіб, які не перебувають зараз у шлюбі, але планують його у майбутньому. Особи, які мали різні плани щодо форми майбутнього шлюбу, мали дещо відмінні дітородні орієнтації.

Репродуктивні установки осіб, які планують одразу зареєструвати свій шлюб, а також тих, хто планує почати подружнє життя з незареєстрованого шлюбу як випробувального етапу у подружньому житті, фактично не розрізняються. Їхні погляди щодо ідеальної кількості дітей у сім'ї, бажаної і запланованої кількості дітей є майже однаковими (рис. 2.20). У той же час ті, хто планують жити лише у незареєстрованому партнерстві, офіційно не оформлюючи стосунків, мають значно нижчі середні показники бажаної, запланованої й ідеальної кількості дітей. Хоча слід підкреслити, що ці розбіжності існують у межах моделі малодітної сім'ї.

За цими даними можна зробити висновок, що поширення незареєстрованих шлюбних союзів не є фактором, який безпосередньо сприяє зниженню народжуваності в Україні. Знижені репродуктивні орієнтації характерні для осіб, які повністю відмовляються

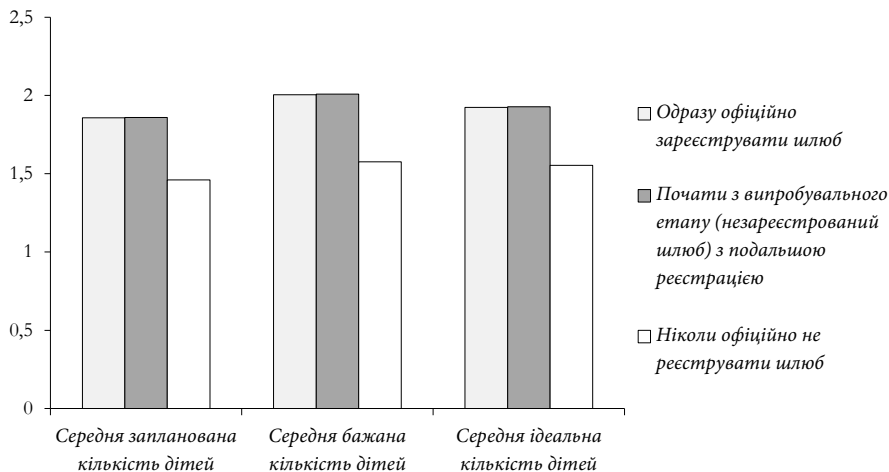

Рис. 2.20. Дітородні орієнтації осіб, які планують різні форми шлюбних стосунків

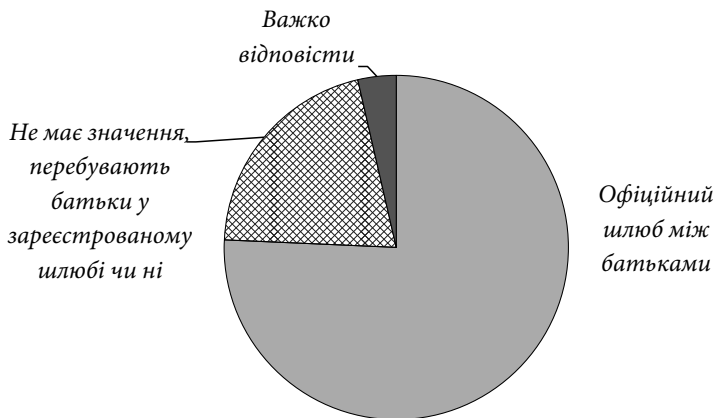

Рис. 2.21. Розподіл опитуваних щодо їхніх поглядів, яка форма шлюбних стосунків між батьками є найкращою для дитини, %

від реєстрації шлюбу, плануючи прожити все життя у неофіційному партнерстві, однак питома вага таких осіб є незначною. Дослідження свідчать, що основна форма незареєстрованих шлюбів, поширена в Україні, — це випробувальний етап перед можливим офіційним шлюбом, а ця форма шлюбних стосунків не супроводжується зниженням дітородних орієнтацій і планів. Слід також враховувати, що хоча незареєстроване шлюбне партнерство поширене в країні і досить позитивно сприймається населенням, більшість людей вважає, що для дитини краще виховуватись у сім'ї, де батьки офіційно одружені. На питання «На Вашу думку, яка форма шлюбних стосунків між батьками є найкращою для дитини» кожні троє з чотирьох опитуваних (71 % чоловіків і 81 % жінок) відповіли «офіційний шлюб між батьками» (рис. 2.21).

Це ще раз підтверджує, що для більшості українців незареєстроване шлюбне партнерство є випробувальним етапом, коли пара перевіряє свої стосунки, а якщо партнери вже планують мати дітей, у більшості випадків шлюб реєструється. Ця життєва стратегія обумовлена як збереженням певної традиційності українського суспільства, у тому числі сімейних практик і гендерної взаємодії у виконанні батьківстві ролей, так і сучасними соціально-економічними реаліями: в умовах економічної нестабільності, слабкої матеріальної захищеності й безпеки матері та дитині потрібна підтримка інститутів, санкціонованих державою, яким є юридично оформлений шлюб.

2.3. Розлучваність населення: сучасні тенденції

Нестійкість шлюбів і поширення розлучень є характерною рисою матримоніальної поведінки населення більшості розвинених країн сучасного світу. Це є наслідком модернізації соціально-

го і економічного життя в умовах сучасного режиму відтворення населення. Загальноєвропейська тенденція зростання нестійкості шлюбних стосунків і, відповідно, підвищення рівня розлучуваності, набула поширення у більшості країн у другій половині ХХ століття і вважається одним із проявів другого демографічного переходу. Основні принципи організації соціального середовища сучасного суспільства — свобода особистості, емансипація, секуляризація — створили мотивацію для зміни поглядів на стосунки у шлюбі, націлили людину на пошук особистого щастя і рішучість щодо змін у особистому житті, якщо стосунки у шлюбі її не вдовольняють.

Нестійкість шлюбних стосунків стала можливою за сучасного режиму відтворення населення — низької народжуваності та зростання тривалості життя — в умовах захищеності процесів відтворення поколінь людської спільноти, яке забезпечується економічними і технологічними досягненнями людства, зокрема у галузі санітарної гігієни та медицини. Зміна становища жінки у суспільстві, її економічна незалежність, сучасні форми організації побуту, соціальних захист дітей державою — все це створює соціально-економічні умови для вільного вибору особистості у питаннях збереження шлюбу. Саме тому деякі вчені вважають розлучення одним із «атрибутів» сучасного шлюбу¹²². Водночас нестійкість шлюбу є одним із викликів сучасного світу, оскільки змінює умови утримання і виховання дітей у сім'ї. Існують певні протиріччя між нестійкістю шлюбу і потребою суспільства у комфортних умовах соціалізації наймолодшого покоління, негативні наслідки якого відчутніші у країнах із низькою економічною і соціальною захищеністю населення, до яких належить і Україна.

---

122 Голод С.И. Семья и брак: историко-социологический анализ. Санкт-Петербург: Петрополис, 1998. С. 76.

Україна є країною з високим рівнем розлучуваності населення, що безпосередньо впливає на всі соціально-демографічні процеси. Як зазначено вище, проблема нестабільності шлюбних відносин «дісталась у спадок» незалежній Україні ще з радянських часів, її населення значно раніше, ніж населення більшості країн Європи, стало характеризуватись високим рівнем розлучуваності (див. підрозділи 1.2, 1.4).

Усі роки незалежності за кількістю розлучень на 1000 населення (загальний коефіцієнт розлучуваності) Україна належала до «країн-лідерів» в Європі, вищі показники були лише в Росії та іноді в Білорусі та Молдові (рис. 2.22). Однак високі показники розлучуваності українського населення є певною мірою наслідком високого рівня зареєстрованої шлюбності: українці легко «беруть шлюб» і досить легко розривають шлюбні стосунки.

У перші роки незалежності України рівень розлучуваності населення підвищився, досягнувши пікових значень на початку 1990-х років: 1992 року — 222 630 розлучень (4,3‰), 1993 — 218 974 (4,2‰), 1994 — 207 577 (4,0‰), за рахунок надзвичайно високих показників у міських поселеннях країни: 1992 — 5,4‰, 1993 — 5,3‰. Це було обумовлено загостренням проблем сім'ї в умовах різкого зниження життєвого рівня і дезадаптації населення в період гострої трансформаційної кризи. З 1995 р. спостерігається тенденція до зменшення рівня розлучуваності, хоча і зі значними річними коливаннями: після зниження абсолютних і відносних показників у 1995—1999 рр. (з 3,8 до 3,5‰), 2000 року кількість розлучень збільшилась у порівнянні з попереднім роком на 12 %, а у розрахунку на 1000 населення — до 4‰. У 2001—2004 рр. показники покращились, однак 2005 року загальний коефіцієнт розлучуваності знову підвищився і склав 3,9‰, 2006 і 2007 — 3,8‰, 2008 — 3,6‰, 2009 — 3,2‰ і це було найнижче його значення протягом 1975—2013 рр., тобто

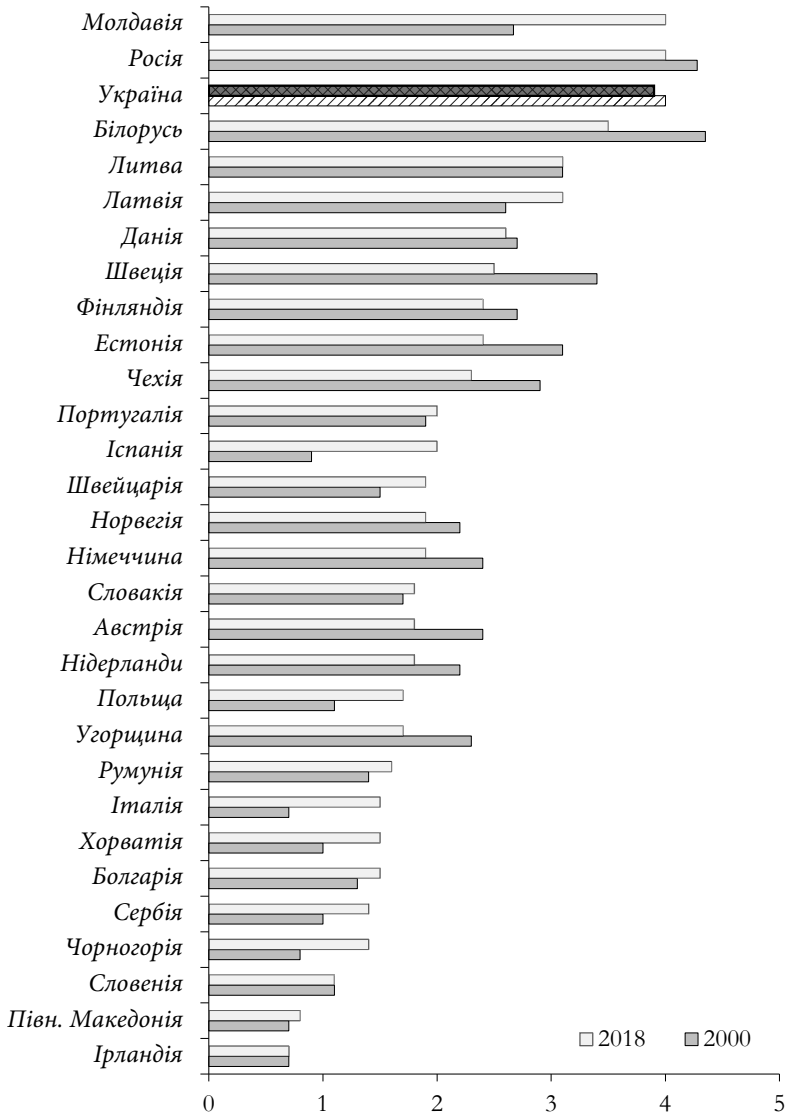

Рис. 2.22. Загальний коефіцієнт розлучуваності (кількість розлучень на 1000 населення) в Україні та інших європейських країнах у 2000 і 2018 роках, % (ранжоване за даними 2018 р.)

Джерело: дані Eurostat. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/data/database>

до війни і втрати державою контролю над частиною території 2014 року. Від середини 2010 року процедура реєстрації розлучень була змінена відповідно до Закону України від 01.07.2010 № 2398-VI «Про державну реєстрацію актів цивільного стану», тому коректних даних за 2010 рік ми не маємо. 2011 року кількість зареєстрованих розлучень значно збільшилась, зокрема у розрахунку на 1000 населення до 4,0 ‰, що частково може бути обумовлено оформленням розлучень, які відбулись у попередньому році. 2012 року загальний коефіцієнт розлучуваності дорівнював 3,7 ‰, 2013 — 3,6 ‰.

Отже, тренд змін загального коефіцієнта розлучуваності за роки незалежності демонструє позитивну тенденцію до зниження (рис. 2.23). Поступово зменшується і кількість розлучень, хоча річні коливання часом дуже значні (рис. 2.24).

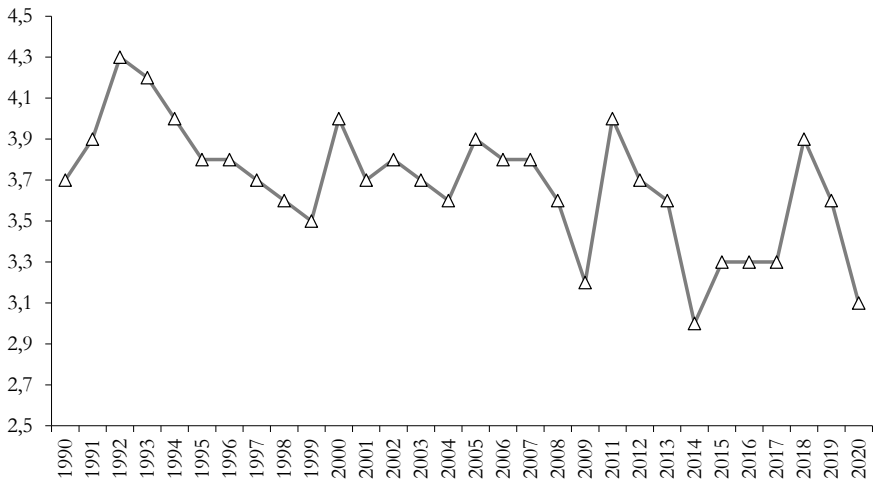

Рис. 2.23. Загальний коефіцієнт розлучуваності (кількість розлучень на 1000 населення) в Україні, 1990—2020 рр., ‰

Джерело: дані Державної служби статистики України.

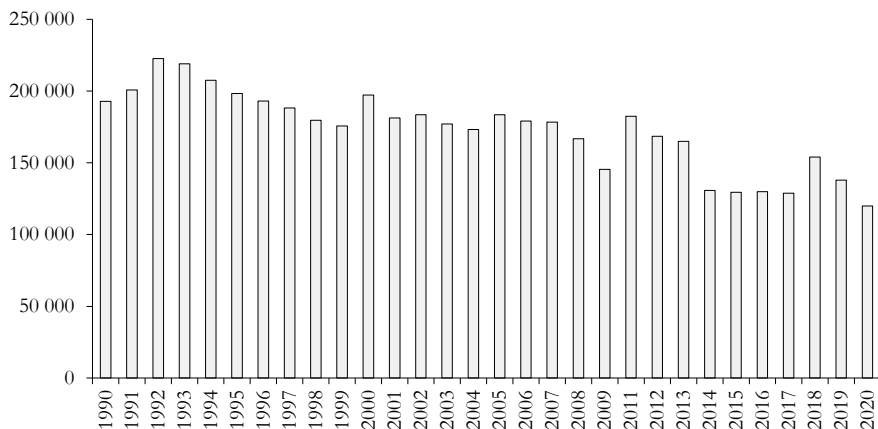

Рис. 2.24. Кількість розлучень, зареєстрованих в Україні, 1990—2020 рр.

Джерело: дані Державної служби статистики України.

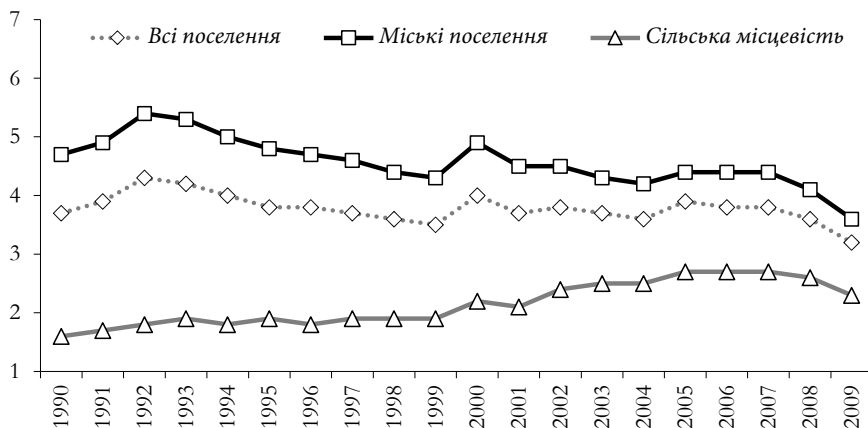

Рис. 2.25. Загальний коефіцієнт розлучуваності (кількість розлучень на 1000 населення) у міських поселеннях і сільській місцевості України, 1990—2009 рр., %

У сільській місцевості показник розлучуваності населення є значно нижчим, ніж у містах, однак якщо у міських поселеннях у 1995—2009 рр. відбувалось зниження його рівня, то у селах спостерігалась зворотна тенденція — рівень розлучуваності підвищувався до 2008 р. і лише у 2008—2009 рр. намітилась тенденція до його зниження. Унаслідок цих змін зменшилась різниця між міським і сільським населенням: якщо 1990 року кількість розлучень на 1000 населення у міських поселеннях була майже вдвічі вищою, ніж у сільській місцевості, то 2009 — на 56 % (рис. 2.25). На жаль, починаючи з 2010 р. ми не маємо даних щодо кількості розлучень у поселеннях різних типів.

Тенденція до зниження рівня розлучуваності, що намітилась після 2000 р., посилилась з 2014 р.: в умовах військової загрози і соціально-політичної нестабільності подружні конфлікти відійшли на другий план, сімейна солідарність і згуртованість стали цінуватися вище. 2014 року в усіх без винятку областях України зменшилася кількість розлучень, особливо у Донецькій і Луганській областях (майже на 50 %), а також у Кіровоградській і Харківській (рис. 2.26).

Ця тенденція продовжилася частково у подальші роки: 2015 року кількість розлучень зменшилась у 11 областях і Києві, 2016 — у 15 областях. Відповідно скоротилась зареєстрована кількість розлучень у країні загалом: 2013 р. (без АР Крим) — 157,7 тис., 2014 — 130,7, 2015 — 129,4, 2016 — 130,0, 2017 — 128,7 тис. (рис. 2.27).

Попри позитивні тенденції цих років рівень розлучуваності населення в Україні залишається високим, і нестабільність шлюбу є найскладнішою соціально-демографічною проблемою стосовно розвитку сім'ї. 2018 року кількість розлучень зроста до 153,9 тис., тобто збільшилась майже на 20 %, а 2019 року було зареєстровано 138,0 тис. розлучень (менше на 15,9 тис., ніж 2018, однак більше ніж 2017 р.). Відповідно змінювався і загальний коефіцієнт

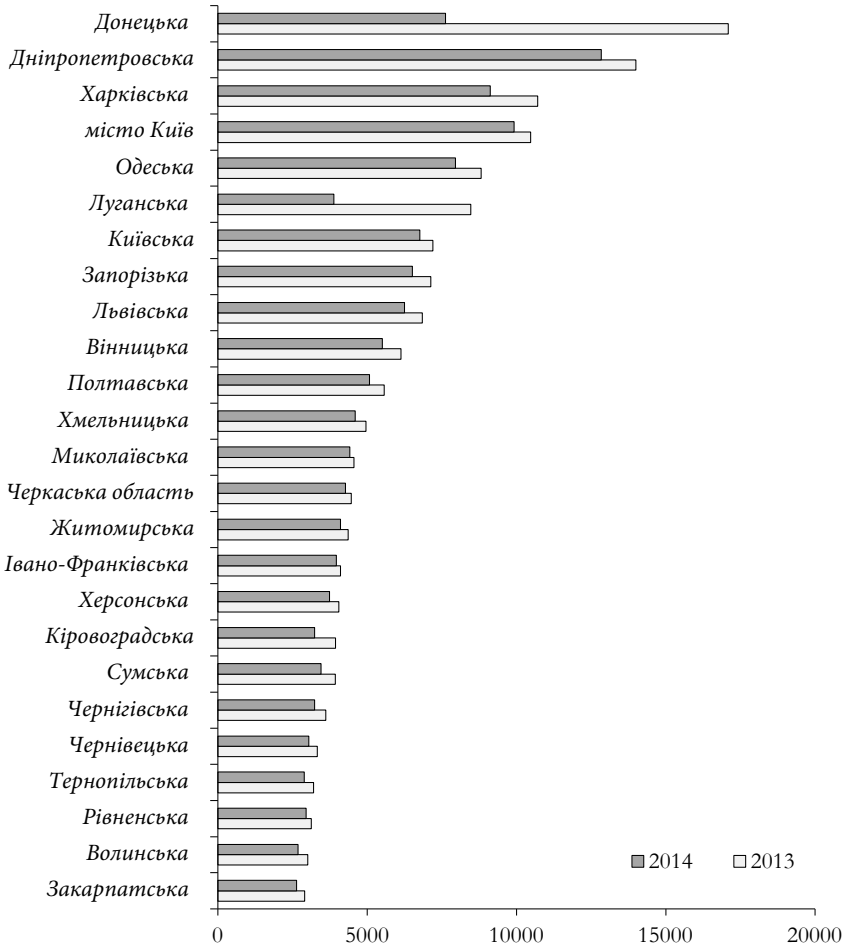

Рис. 2.26. Кількість розлучень, зареєстрованих в областях України у 2013 і 2014 роки

Джерело: дані Державної служби статистики України.

розлучуваності. Як зазначено вище, розрахунок відносних показників розлучуваності, як і шлюбності, в останні роки є ускладненим, оскільки важко визначити, як змінилась чисельність

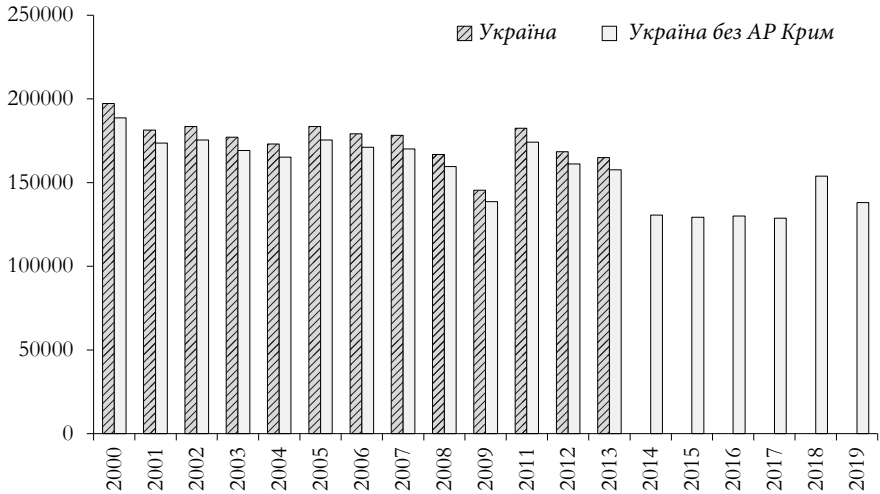

Рис. 2.27. Кількість розлучень, зареєстрованих в Україні у 2000—2019 роки, з та без АР Крим

Джерело: дані Державної служби статистики України.

населення країни після 2014 р., тим більше, що перепис населення 2020 р. не відбувся. За розрахунками Державної служби статистики України, загальний коефіцієнт розлучуваності 2014 року дорівнював 3,0 ‰, 2015, 2016 і 2017 — 3,3, 2018 — 3,9, 2019 — 3,6 ‰. За нашими розрахунками, цей показник є дещо нижчим і склав: 2014 і 2015 — 3,0, 2016 — 3,1, 2017 — 3,0, 2018 — 3,6, 2019 — 3,3 ‰, і це відповідає даним Євростату. У будь якого разі, завдяки зниженню рівня розлучуваності з 2014 р. її показники в Україні дещо покращились у порівнянні з іншими країнами Європи, наблизившись до середньоєвропейських. У 2020 році було зареєстровано лише 119,8 тис. розлучень, і це мінімальна кількість за всі роки незалежності (щодо особливості ситуації у 2020 р. див. 2.4).

Щодо причини «сплеску» розлучуваності 2018 року, то порівняно з попереднім роком кількість розлучень за рішенням суду

зросла менш ніж на 5 %, а «через РАЦС» — на 62 % (відповідно до Сімейного кодексу, це розлучення пар без неповнолітніх дітей і без спорів, що потребують судового розгляду); і це зростання відбулось за рахунок подружніх пар із тривалістю шлюбу понад 15 років. Вірогідно, 2018 року відбулись розлучення, відкладені у попередні роки, а можливо причиною є погіршення стосунків у подружніх парах, де чоловіки, повернувшись із зони бойових дій, не пройшли кваліфікованої психологічної реабілітації (про випадки сімейного насилля і складну ситуацію в таких сім'ях інформують засоби масової інформації). Ґрунтовніший аналіз ускладнений тим, що після зміни процедури реєстрації розлучень (закон 2010 р.), ми не маємо даних щодо віку осіб, які розлучаються через рішення суду, тривалості їхнього шлюбу та наявності спільних дітей, що суттєво зменшує можливості наукового аналізу.

Загальний коефіцієнт розлучуваності дає лише орієнтовну, узагальнену характеристику цього процесу, оскільки не враховує шлюбний склад населення. Найінформативнішим є спеціальний коефіцієнт розлучуваності, який розраховують за матеріалами перепису населення як зіставлення кількості розлучень, зареєстрованих у роках, що межують з переписом, з кількістю населення, яке перебуває у шлюбі. За нашими розрахунками, за міжпереписний період 1979—1989 рр. рівень розлучуваності стабілізувався і навіть дещо знизився, а протягом 1989—2001 рр. (фактично перше десятиріччя незалежності, роки гострої кризи) — підвищився. Крім того, матеріали перепису 2001 р. дають можливість уточнити розрахунки, адже містять відомості щодо кількості осіб, які перебувають у зареєстрованому і незареєстрованому шлюбі (табл. 2.12). Ми визначили, що у 2001—2002 рр. унаслідок розлучень розпались 1,67 % шлюбних пар, у тому числі 2,06 % у містах і 0,94 % у сільській місцевості.

Спеціальні коефіцієнти розлучуваності населення України на момент переписів 1979, 1989 і 2001 рр.

	1979	1989	2001	2001 (зареєстровані шлюби)
Перебувають у шлюбі, осіб				
Чоловіки	12488742	13175846	11782847	10959186
Жінки	12571709	13271515	11903222	11067012
Спеціальні коефіцієнти розлучуваності, ‰				
Чоловіки	14,9	14,4	15,5	16,6
Жінки	14,8	14,3	15,3	16,5

Джерело: авторські розрахунки за даними Державної служби статистики України.

Для оцінки рівня розлучуваності використовують і інші показники: сумарний коефіцієнт розлучуваності *TDR* (кількість розлучень на одного чоловіка і одну жінку умовного покоління) та індекс розлучуваності (співвідношення сумарних коефіцієнтів розлучуваності та шлюбності). Їх динаміка за 2000—2009 роки відображена на рис. 2.28 і 2.29. На жаль, немає можливості розрахувати сумарний коефіцієнт розлучуваності й індекс розлучуваності після 2009 р. через відсутність повної інформації щодо характеристик шлюбів, які розпались. За чинною з 2010 р. практикою реєстрації розлучень і збору статистичної інформації щодо них, органи державної реєстрації актів цивільного стану і судова система України надають ці дані відповідно до місця оформлення розлучення. Однак якщо органи державної реєстрації надають інформацію щодо віку, тривалості шлюбу, громадянства, наявності дітей у осіб, які розлучаються (форми статистичної звітності Р-1 — Р-5), то судова система — тільки щодо загальної кількості розлучень.

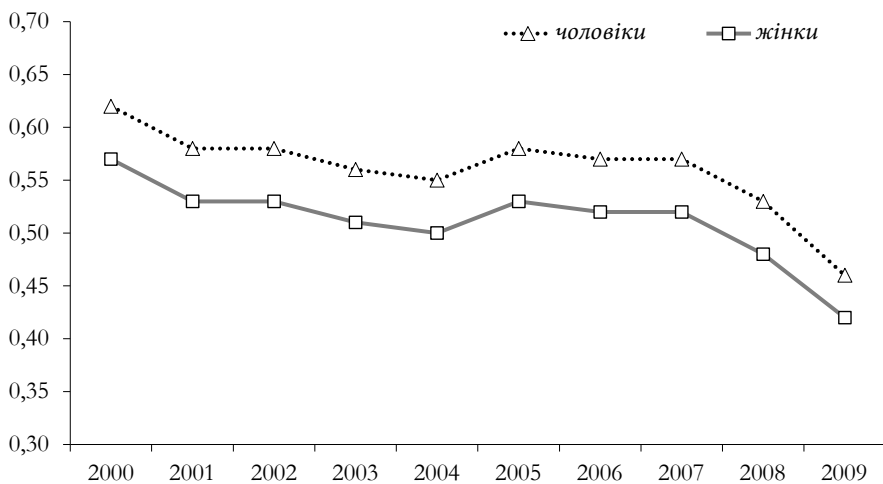

Рис. 2.28. Сумарний коефіцієнт розлучуваності в Україні, 2000—2009 рр.

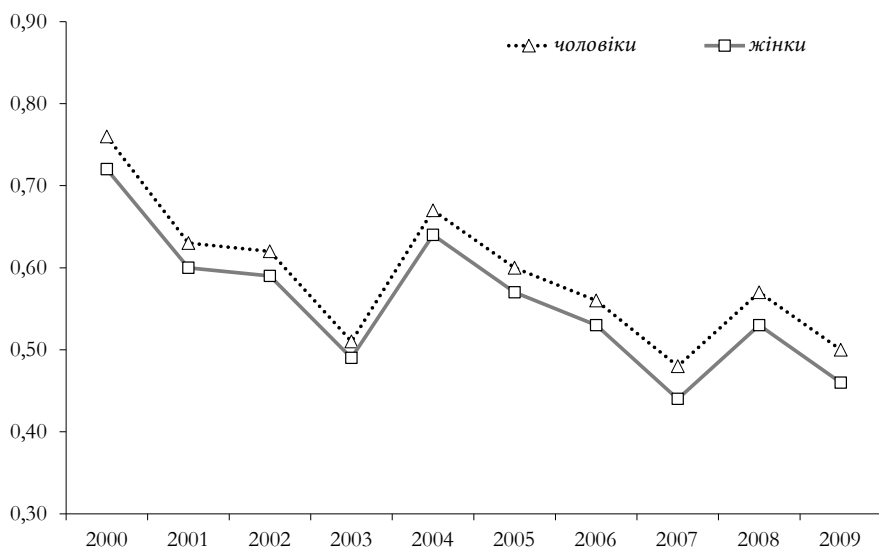

Рис. 2.29. Індекс розлучуваності в Україні, 2000—2009 рр.

Питання про можливість одержання даних щодо шлюбів, що розриваються через суд, поки не вирішено. Відповідно до Сімейного кодексу України, у судах відбуваються розлучення у разі наявності у сім'ї дітей чи майнових спорів, тобто більшість розлучень (наприклад, у 2019 р. 72,1 % всіх розлучень).

Як видно з рис. 2.28 і 2.29, інтенсивність розлучуваності населення України у 2000—2009 рр. мала тенденцію до зниження. Значні коливання індексу розлучуваності обумовлені традиційним зниженням рівня шлюбності у високосний рік.

Для характеристики рівня розлучуваності часто використовується коефіцієнт несталості шлюбів, тобто співвідношення кількості зареєстрованих у певному році розлучень до кількості зареєстрованих шлюбів. Хоча ряд дослідників, зокрема А. Волков, висловлюють певні застереження щодо використання цього показника: він є традиційним і за правильного розуміння зручним, особливо коли розрахунок відносних показників ускладнений через відсутність точних статистичних даних. Слід враховувати, що на його динаміку в Україні впливає традиційний спад шлюбності у високосні роки. За цим показником, як видно на рис. 2.30, тенденція до зниження цього коефіцієнта за 2000—2013 рр. змінюється його підвищенням, тобто загалом, попри позитивні показники 2014—2015 рр., протягом 2000—2019 рр. відбулись лише незначні позитивні зміни.

Поступове зниження кількості розлучень в Україні обумовлено комплексом факторів, найвагоміші з яких — підвищення віку вступу до шлюбу, що сприяє більш врівноваженому ставленню до його укладання, та поширення незареєстрованого шлюбного партнерства, яке у більшості випадків є випробувальним етапом у стосунках і дає можливість перевірити, наскільки партнери здатні створити сім'ю¹²³.

---

123 Молодь та молодіжна політика в Україні: соціально-демографічний аспект. Київ, 2010. С. 36—38, 48—50.

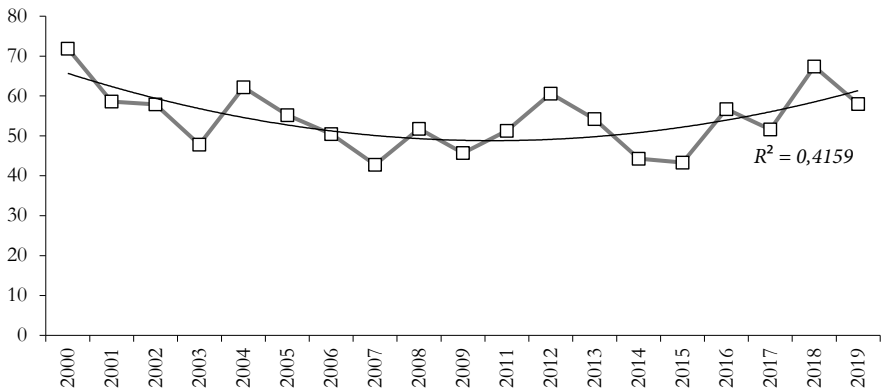

Рис. 2.30. Коефіцієнт несталості шлюбів (відношення кількості зареєстрованої протягом року кількості розлучень до кількості шлюбів) в Україні, 2000—2019 рр., %

Важливим є аналіз розподілу розлучень за тривалістю шлюбів, що розпались, і наявністю у подружжя дітей, однак його можна здійснити лише до 2010 р. За наявними даними ми можемо стверджувати, що в Україні високою є вірогідність розпаду шлюбу на всіх його етапах. Більше половини розлучень у роки, за які є статистичні дані, припадає на шлюби тривалістю до 10 років, тобто саме на той період, коли в сім'ї виховуються неповнолітні діти. Разом з тим, значна частка розлучень — це розірвання шлюбів, в яких подружжя пара прожила разом більше 15 років: навіть за такої значної тривалості шлюбу ймовірність розлучення є досить високою (табл. 2.13).

Опитування осіб, які перебувають у шлюбі різної тривалості, свідчать, що з часом може змінитись ставлення до свого шлюбу, його оцінка. Зі збільшенням тривалості шлюбу зростає частка незадоволених своїм шлюбом, і зменшується частка осіб, які ніколи не думають про розлучення (рис. 2.31). Гендерні розбіжності тут

Таблиця 2.13

Розподіл розлучень за тривалістю шлюбу та за кількістю спільних дітей у подружжя в Україні у 2001—2009 рр., %

Рік	Відсоток розлучень у їх загальній кількості							
	з тривалістю припинених шлюбів, років					з відповідною кількістю спільних дітей подружжя		
	до 1 року	1—4	5—9	10—19	20 і більше	без дітей	одна дитина	двоє і більше
2000	3,2	23,4	26,9	29,3	17,2	41,5	44,9	13,6
2002	2,8	23,2	26,8	31,0	16,2	39,8	46,5	13,7
2003	2,7	23,3	26,1	31,2	16,7	39,6	47,0	13,4
2004	3,1	23,4	25,0	31,1	17,4	41,6	45,7	12,7
2005	2,6	24,4	24,8	31,5	16,7	40,3	47,5	12,2
2006	3,0	24,7	24,0	31,2	17,1	41,4	47,2	11,4
2007	3,2	25,7	23,6	29,8	17,7	42,7	46,7	10,6
2008	3,8	27,3	23,5	28,1	17,3	44,1	45,4	10,5
2009	3,2	30,3	24,0	26,1	16,4	45,1	44,8	10,1

Джерело: розрахунки за даними Державної служби статистики України.

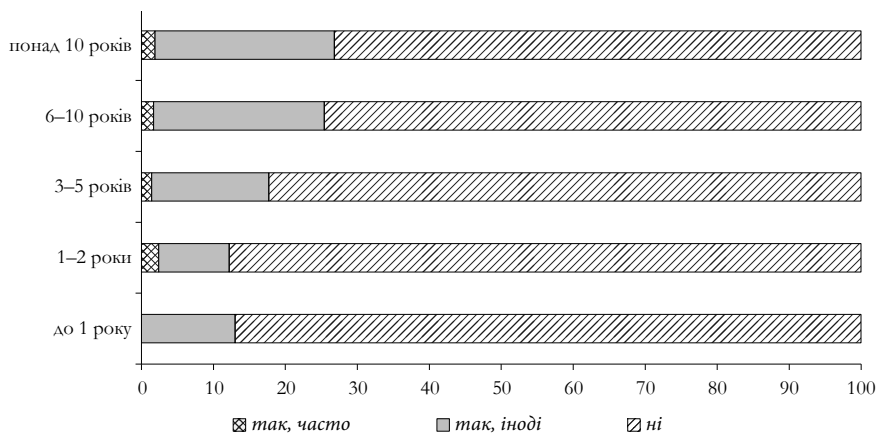

Рис. 2.31. Розподіл осіб, які перебувають у шлюбі різної тривалості, за їх намірами щодо розлучення (як часто вони виникають), %

Джерело: вибіркоче соціально-демографічне дослідження «Сім'я і сімейні відносини»

мінімальні, зі збільшенням тривалості шлюбу погляди чоловіків і жінок змінюються однаково ¹²⁴.

Розпад шлюбу не тільки негативно впливає на шлюбну й дітородну ситуацію у країні, поширюючи безшлюбність і самотність, але і погіршує морально-психологічний клімат, оскільки особа, яка пережила розлучення, у більшості випадків проходить через важку психологічну кризу ¹²⁵. Існує думка, що у розлучених осіб вищий ризик передчасної смерті у порівнянні з тими, хто перебуває у шлюбі ¹²⁶. Головною причиною розлучення, на думку осіб, шлюб яких розпався, є напруження у морально-психологічних, емоційних стосунках подружжя (конфлікт інтересів, відчуженість у сімейних стосунках), і це напруження підсилює невирішеність матеріальних і житлових проблем. Крім того, однією з поширених причин розлучення залишається асоціальна поведінка одного з партнерів, як правило — алкоголізм чоловіка (рис. 2.32).

Найбільшу проблему становить розпад сім'ї, у якій є неповнолітні діти, адже руйнується природний, звичний для дитини осередок розвитку, яким є повна сім'я з матір'ю та батьком. У більшості шлюбних пар, які розлучаються, є спільні діти, тож щороку тисячі дітей переживають розлучення батьків. Наприклад, 2009 року (останній рік, щодо якого є дані форми Р-5 у повному обсязі) у 54,9% подружніх пар, які розлучились, були спільні діти віком до 18 років, відповідно 96,9 тис. дітей цього року «пройшли» через розлучення батьків.

---

124 Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції. Київ: Основа-Принт, 2009. С. 108—110.

125 Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні. Київ: АДЕФ Україна, 2008. С. 104—105.

126 Sbarra David A., Law Rita W., Portley Robert M. Divorce and Death: A Meta-Analysis and Research Agenda for Clinical, Social, and Health Psychology. *Perspectives on Psychological Science*. 6.5, September 2011. P. 454—474.

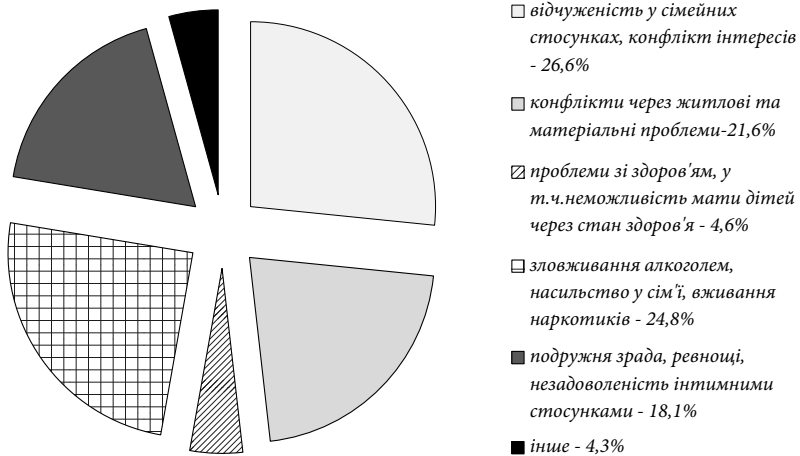

Рис. 2.32. Причини розлучення, які особи, що розлучились, назвали як головні, %

Нині фахівці схиляються до того, що у розвиненому суспільстві за наявності високого рівня життя та активної соціальної політики держави склад сім'ї мінімально впливає на розвиток дитини (таку думку стосовно Швеції висловив Пол Кругман). Ми можемо погодитись із тим, що однобатьківські сім'ї мають достатній потенціал для повноцінного виховання і розвитку дитини¹²⁷. Водночас численні дослідження свідчать про існування підвищеного ризику для дітей, батьки яких розлучились. Прикладом є дослідження молоді у Швеції, за даними якого емоційно-психологічний стан молодих людей, які пережили в дитинстві розлучення батьків, є гіршим, ніж у їхніх ровесників, серед них

127 Гурко Т.А. Особенности развития личности подростков в различных типах семей. *Социологические исследования*. 1996. № 3. С. 81—90; Матейчек З. Некоторые психологические проблемы воспитания детей в неполной семье. *Воспитание детей в неполной семье* / пер. с чеш. Л.Н. Хваталовой; общ. ред. Н.М. Ершовой. Москва: Прогресс, 1980. С. 70—98.

більш поширені депресія, психологічна нестабільність тощо¹²⁸. В умовах України ці ризики посилюються через низький рівень добробуту населення, невирішеність багатьох соціально-економічних проблем, слабкий соціальний захист сімей із дітьми.

Нестабільність шлюбних відносин є фактором, що сприяє зниженню народжуваності: у разі розпаду шлюбу невеликої тривалості подружжя «не встигає» реалізувати свої дітородні плани; ймовірність розлучення спонукає відмовитись від народжень, які планувались; в умовах загальної нестабільності шлюбних відносин подружні пари виявляють певну обережність у своїх дітородних прагненнях, особливо це стосується жінок. Результати вибіркового дослідження засвідчують, що дітородні установки сім'ї залежать від міцності й гармонійності відносин між шлюбними партнерами: дітородні плани чоловіків і жінок, які задоволені своїм шлюбом і ніколи не думали про розлучення, є вищими, ніж у тих, у кого з'являлось бажання розлучитись¹²⁹. Компенсатором зниження народжуваності внаслідок розлучення є повторна шлюбність, оскільки вступ до нового шлюбу збільшує вірогідність народження дитини у новій сім'ї, особливо якщо у чоловіка чи жінки не було раніше дітей. Однак повторна шлюбність лише частково компенсує втрачені дітородні можливості сім'ї через високу ймовірність розлучення подружжя.

На нашу думку, нестабільність шлюбу та високий рівень розлучуваності населення є найскладнішими соціально-демографічними проблемами стосовно розвитку сім'ї. Необхідно визнати існування певних протиріч між сучасною формою шлюбних відносин (нестійкість шлюбу, плюралізація його форм) і потребою

---

128 Gähler, M., Garriga, A. Has the association between parental divorce and young adults' psychological problems changed over time? Evidence from Sweden, 1968-2000. *Journal of Family*. 2013. 34(6). P. 784—808. URL: <http://jfi.sagepub.com/content/34/6/784.short>

129 Населення України. Народжуваність в Україні у контексті суспільно-трансформаційних процесів. Київ: АДЕФ-Україна, 2008. С. 178—180.

суспільства у комфортних умовах соціалізації дітей та підлітків, оскільки повній сім'ї, в якій мати і батько разом утримують і виховують дітей, легше забезпечити такі умови. Держава як інститут, що представляє інтереси суспільства, повинна знайти шляхи мінімізації цього протиріччя за допомогою важелів соціально-демографічної політики. Ця політика повинна бути гнучкою і виваженою, адже примітивна заборона — ускладнення процедури, підвищення державного мита тощо — не є ефективним способом подолання проблем у особистому житті, особливо у сучасному світі з його тенденціями до індивідуальної свободи і деформалізації правил і норм. Треба визнати, що неможливо протидіяти розпаду певної частини шлюбів: це випадки, коли шлюб розпадається через бажання взяти шлюб із новим партнером, коли погляди на життя партнерів стали діаметрально протилежними, коли причиною розлучення є алкоголізм та/або насилля у сім'ї. У цьому випадку розрив шлюбу є позитивним варіантом для жінки і дітей, оскільки конфліктне, напружене сімейне середовище негативно впливає на їхній розвиток. Зменшити кількість таких розлучень можливо лише за загального соціального оздоровлення суспільства, ефективній протидії алкоголізму, наркоманії, сімейному насиллю.

Однак певній кількості розлучень можна запобігти, надавши подружжю своєчасну психологічну допомогу, про що свідчать непоодинокі випадки «повернення» до шлюбних стосунків пар, які розлучились. Поширення практики консультування з сімейними психологами, психоаналітиками, розширення кола користувачів їхніх послуг і поступове формування у населення культури користування цими послугами є потребою сьогодення. Можливо, варто ввести у практику обов'язкове консультування у цих спеціалістів осіб, які вирішили розлучитись. У разі розлучення шлюбної пари, яка має спільних дітей, можна застосовувати режим

окремого проживання як етап у процедурі розлучення: ст. 119 Сімейного кодексу України передбачає можливість установлення режиму окремого проживання подружжя за заявою одного з них. Цей режим застосовується в ряді країн, зокрема Німеччині й Швейцарії, як етап у процедурі розлучення.

Вирішення житлової проблеми також є важливим, оскільки наявність окремого комфортного житла сприяє створенню позитивного мікроклімату у сім'ї, а конфлікти через житлові й матеріальні проблеми доволі часто є однією з причин розпаду шлюбу (рис. 2.32). Наявність окремого житла населення вважає важливим фактором для успішного шлюбу¹³⁰.

В умовах нестабільності шлюбу та зростання рівня повторної шлюбності необхідно не тільки пропагувати відповідальніше ставлення до шлюбу й батьківства, але підвищувати культуру міжособистісних стосунків, формувати відповідальне ставлення до батьківських обов'язків обох колишніх партнерів після розпаду шлюбу. В Україні відсутня традиція постійної участі батька, який проживає у іншій сім'ї окремо від дітей, у їх вихованні. Це є наслідком застарілих стереотипів щодо гендерного розподілу обов'язків у вихованні дітей у сім'ї. Як правило, жінки, з якими проживають діти, скаржаться на неухагу колишніх чоловіків до дітей, а чоловіки — на перешкоджання у спілкуванні й участі у житті дітей¹³¹. Необхідна модернізація моделі поведінки обох батьків у випадку розлучення та/або повторного шлюбу з метою мінімізації наявних ризиків погіршення умов розвитку дітей. Вирішення цієї проблеми потребує духовної і моральної зрілості суспільства, підвищення культури стосунків, певної трансформації системи життєвих цінностей і місця в ній дитини.

---

130 Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку. Київ: Основа-Принт, 2009. С. 111—113.

131 Ibid. С. 153—154.

2.4. Новітні тенденції і ризику розвитку шлюбно-сімейної ситуації

Розвиток сучасного суспільства є дуже динамічним, швидкі зміни відбуваються у всіх сферах: економічній, технологічній, соціальній і політичній, і це впливає на всі види життєдіяльності населення, продукуючи нові явища у шлюбно-сімейній сфері і прискорюючи зміни. Протягом останніх років в Україні відбувались карколомні події, які вплинули на її соціально-економічний і демографічний розвиток: війна і втрата частини території, що стало одним із каталізаторів інтенсифікації міграційних процесів. Вплинула на життя населення і епідемія коронавірусу.

Війна та анексія частини території призвели не тільки до зменшення чисельності населення країни, у тому числі шлюбно-активного віку (насамперед це прямі втрати більшості населення Криму та значної частини мешканців Донбасу, що проживають на територіях ЛНР і ДНР та отримали російське громадянство), але і негативно вплинули на всі параметри демографічного відтворення населення. Всі роки після 2014 р. демографічний розвиток відбувається під тиском трагічних подій 2014—2015 рр. та їхніх наслідків, адже унаслідок воєнних дій не тільки зростає кількість насильницьких смертей і завдано шкоди здоров'ю осіб у зоні конфлікту як серед військових, так і серед мирного населення, але й здійснено суттєвий негативний вплив на фізичний і психічний стан значних верств населення всієї країни. Вимушена міграція населення із зони бойових дій негативно позначилась на всіх демографічних процесах, передовсім на шлюбно-сімейній ситуації та динаміці народжуваності. Збройний конфлікт створив передумови для загострення проблеми гендерно зумовленого насильства¹³².

---

132 Гендерно-обумовлене насильство в регіонах, які постраждали від

Разом з тим, сім'я відіграла важливу роль у механізмі самозбереження населення саме в цей кризовий період. У цих складних умовах шлюбно-сімейні процеси виявили сталість і «запас міцності»: у 2014 і 2015 рр. у всіх областях України зменшилась кількість розлучень, і в усіх областях, окрім Донецької і Луганської, де тривали бойові дії, збільшилась кількість зареєстрованих шлюбів (див. 2.1 і 2.3); сімейна солідарність і взаємодопомога, поміч родичів дали можливість вижити в кризовій ситуації людям, які вимушені були швидко покинути зону бойових дій. Але демографічний розвиток регіону Донбасу було дезорганізовано: 2015 року порівняно з 2013 кількість зареєстрованих шлюбів у Донецькій області зменшилась на 15,3 тис., тобто майже на 55 %, у Луганській області — на 10,1 тис. (на 72 %); кількість народжених дітей за цей період у цих областях зменшилась відповідно на 24,1 тис. (на 59 %), і 15,2 тис. (74 %). І це не могло у подальшому не впливати на демографічну ситуацію в країні. Варто згадати, що ці області й раніше відрізнялись досить складною демографічною ситуацією, оскільки відносились до території, де найінтенсивніше відбувались процеси трансформації у шлюбно-сімейній сфері, що загостило відповідні демографічні проблеми. Станом на 2012—2013 роки тут спостерігались одні з найвищих показників розлучуваності населення, були найбільш поширеними повторні шлюби, незареєстровані шлюби, однобатьківські сім'ї¹³³, серед сімей менше тих, де мешкають неповнолітні діти, і найбільше в

конфлікту. Звіт за результатами дослідження / Український центр соціальних реформ. Київ, 2015. URL: <https://ukraine.unfpa.org/uk/publications>

133 Курило И., Аксьонова С., Слюсар Л. Социально-демографическая ситуация в Донецкой и Луганской областях в контексте факторов и последствий восточнукраинского конфликта. Восточнукраинский конфликт в контексте глобальных трансформаций / Украинский институт стратегий глобального развития и адаптации; Украинский культурологический центр; ТОВ «Восточный издательский дом». Донецк, 2015. С. 298—309.

Україні поширена однодітність¹³⁴. У подальші роки в цих областях не відбулось відчутного компенсаційного підйому шлюбності й народжуваності, оскільки не зникла воєнна загроза і не стабілізувалась економічна ситуація.

Після позитивного тренду зменшення кількості розлучень 2014—2017 рр., у 2018 р. в Україні відбувся «сплеск розлучуваності», що, на нашу думку, було пов'язано з реєстрацією відкладених раніше розлучень, та, ймовірно, з конфліктами в сім'ях, які «психологічно не відновились» після участі в тих подіях.

З набуттям Україною статусу асоційованого члена ЄС прискорилося її входження у глобальний процес обміну як товарами і послугами, так і трудовими ресурсами. Зросла мобільність населення, і це безпосередньо впливає на демографічні процеси: Україна є однією з найбільших країн-донорів робочої сили в Європі. Орієнтовно річна кількість зовнішніх трудових мігрантів коливається від 2 до 5 млн осіб, за найреальнішими оцінками — від 2,7 до 3 млн¹³⁵. Однак точно невідомо, яка кількість людей працює за кордоном тимчасово, а яка залишилась там на постійне проживання, хоча й рахується у чисельності населення України. Статистично незареєстрований відтік населення посилюється після введення безвізового режиму з країнами ЄС та через збройний конфлікт на сході держави. Можна констатувати, що вплив міграційного чинника на демографічну ситуацію в країні в останні роки значно посилюється.

Інтенсивні міграційні процеси в сучасному глобалізованому світі безпосередньо впливають на шлюб і сім'ю (на формування шлюбно-сімейних об'єднань, їхній розмір, склад), трансформу-

134 Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2013 році. Статистичний збірник. Київ, 2013. С. 13.

135 Лібанова Е.М., Позняк О.В. Зовнішня трудова міграція з України; вплив COVID-19. Демографія та соціальна економіка. 2020. № 4 (42). С. 25—40. <https://doi.org/10.15407/dse2020.04.025>

ють сімейні відносини, територіально роз'єднуючи родичів, у тому числі подружні пари, батьків і дітей, міняючи форми взаємодії поколінь у сім'ї. Безумовним є позитивний вплив праці за кордоном одного з членів родини на її матеріальний стан: в умовах бідності значної частини українських сімей надходження коштів від трудового мігранта допомагає вирішити частину економічних проблем. Одним із основних мотивів працювати за кордоном, за даними соціологічної групи «Рейтинг», є бажання заробити на житло, навчання дітей, лікування родичів; а серед причин, які спонукали думати про еміграцію, — «бажання забезпечити краще майбутнє для дітей». Однак, вирішуючи економічні питання, така сім'я наражається на численні проблеми та ризики — щодо шлюбних стосунків, соціалізації дітей, самотності осіб літнього віку.

Інтенсифікація міграції сприяє поширенню в Україні дистанційних шлюбів, які, за даними соціально-демографічних обстежень 2008—2009 рр. у цей період були рідким явищем. Так, за даними 2008 р., лише біля 1 % опитаних подружніх пар жили постійно чи більшість часу окремо (95 % проживали разом, 4 % — більше часу разом, іноді окремо, табл. 2.14). У більшості випадків це було пов'язано з характером трудової діяльності, хоча кожен четвертий пояснював це відсутністю відповідних житлових умов, близько 16 % — сімейними обставинами (через батьків, дітей), а 8 % зазначили, що обидва шлюбні партнери чи один із них не хоче жити разом¹³⁶.

Однак специфіка сучасного ринку праці України спонукає доволі часто шукати роботу за межами місця проживання особи і його / її сім'ї. Набула поширення робота «вахтовим методом» у великих містах на будівництві, транспорті, в торгівлі, сезонна

---

136 Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні. Київ: АДЕФ-Україна, 2008. С. 103.

Таблиця 2.14

**Розподіл осіб, які перебувають у шлюбі, за формою проживання, %
(за даними вибіркового обстеження)**

Форма проживання	«Сім'я і діти»	«Сім'я і сімейні відносини»
Живуть постійно разом	95,0	94,4
Живуть більшість часу разом, іноді окремо	3,7	4,1
Живуть постійно чи більшість часу окремо	1,3	1,5

робота у сільському господарстві тощо. Отже, змінюється форма шлюбу — шлюбні партнери значний період живуть окремо, що впливає на їхні стосунки. Зі збільшенням зовнішньої міграції дистанційний шлюб набуває іншої форми, стаючи складовою транснаціональної сім'ї, тобто партнери мешкають у різних країнах. Тривала відсутність одного з подружжя так чи інакше неодмінно впливає на стосунки, змінює форми взаємодії і спілкування, отже є велика ймовірність зростання відчуження, непорозуміння, зменшення спільних інтересів. Відповідно є досить високий ризик розпаду такого шлюбу, хоча це може роками не оформлюватись офіційно. Виходячи з даних вибіркового дослідження мігрантів, транснаціональний дистанційний шлюб набуває поширення: більше половини трудових мігрантів перебувають у шлюбі і серед тих, чия еміграція є короткостроковою (до дванадцяти місяців), і серед тих, хто за кордоном надовго (табл. 2.15). За даними вибіркового дослідження у рамках проекту ТЕМПЕР (2017—2018), 60,1 % респондентів-зворотних мігрантів на момент опитування перебували у шлюбі, серед чоловіків — 63,4 %, серед жінок — 57,9 %¹³⁷.

137 Майданік І.П. Темпоральні характеристики зовнішньої трудової міграції в Україні / Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. Київ, 2020. С. 157.

Таблиця 2.15

Розподіл трудових емігрантів за шлюбним станом, %

	Перебувають у шлюбі	Ніколи не були у шлюбі	Розлучені	Вдіві
Модульне вибіркове обстеження, 2012				
Разом	58,4	28,2	10,3	3,1
Жінки	46,1	25,3	21,3	7,3
Чоловіки	64,8	29,7	4,5	1,0
Міські поселення	57,5	27,3	11,4	3,8
Сільська місцевість	59,1	29,0	9,3	2,6
Модульне вибіркове обстеження, 2017				
Разом	61,6	23,4	12,3	2,7
Жінки	51,8	16,2	23,5	8,5
Чоловіки	65,6	26,5	7,7	0,2
Міські поселення	64,1	19,4	14,1	2,4
Сільська місцевість	58,9	27,7	10,5	2,9

Джерело: Звіт щодо методології, організації проведення та результатів модульного вибіркового обстеження з питань трудової міграції в Україні / МОП, Держстат України, Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. Київ, 2013, С. 30; розрахунки за даними модульного вибіркового обстеження з питань трудової міграції 2017 р.

Дискомфорт відчувають як шлюбні партнери, так і члени їхньої сім'ї, і тут є певна гендерна специфіка. Жінки, які працюють за кордоном, особливо гостро переживають розлуку з сім'єю, з дітьми, вони відчувають страх за своїх дітей і почуття провини перед ними¹³⁸. Чоловіки за відсутності дружини та її «соціального контролю», і працюючи далеко від сім'ї, і залишаючись на господарстві, часто схильні до девіантної поведінки, алкоголізму. Якщо

138 Immigrazione: Dossier Statistico 2010. Edizioni IDOS. Roma, 2010. P. 125. Цит. за: Е. Пономарева. Римский университет La Sapienza. Дети, оставленные позади. День. 2010. № 226.

жінка, працюючи за кордоном, стає «годувальником» родини, це призводить до сімейних конфліктів, оскільки суперечить традиційним поглядам більшості населення на роль чоловіка у родині.

Найпроблемнішою є ситуація у сім'ї, яка виховує неповнолітніх дітей. За даними проекту ТЕМПЕР, понад 60 % опитаних зворотних мігрантів мали дітей, зокрема серед мігрантів 20—29 років — 60,6 %, 30—39 років — 64,6 %, 40—49 — 60,6 %. Виїжджаючи за кордон, мігранти залишають дітей на батьківщині, лише 2,9 % опитаних повідомили, що їхні діти щонайменше два місяці проживали з ними у країні працевлаштування¹³⁹. Якщо за кордоном працює один із батьків, то діти виховуються у однобатьківській сім'ї, однак доволі поширеною є ситуація, коли відсутні обидва батьки, або трудовим емігрантом є мати, яка сама виховує дитину. За даними вибіркового дослідження, кожна п'ята з жінок — трудових емігранток є розлученою (2012 р. — 21,3 %, 2017 — 23,5). Соціалізація дітей за відсутності обох батьків відбувається у вкрай несприятливих, викривлених умовах, адже змінені природні основи батьківства: взаємодія дитина — батьки (увага, турбота, любов) відбувається за відсутності «живого контакту», що породжує психологічні та емоційні проблеми: часто порушується психоемоційний стан здоров'я дитини, змінюється її поведінка, є ризик депресії, ускладнені процеси соціалізації та виховання.

Значна частина емігрантів — молодь віком до 35 років, тобто найбільш шлюбноактивного віку, і це істотно зменшує шлюбний потенціал країни. Кількість молодих мігрантів зростає, оскільки набула поширення освітня міграція і масштаби її збільшуються останніми роками. Загалом це можна було б вважати позитивним явищем: підвищення якості освіти, знайомство з найсучаснішими науковими досягненнями, вивчення іноземної мови тощо. Проте українська молодь здебільшого розглядає освітню мігра-

¹³⁹ Майданік І.П., 2020. С. 171, 178.

цію як один зі шляхів еміграції. Саме тому, на думку науковців, освітня міграція надає набагато більше переваг країнам-реципієнтам, ніж країнам-донорам: прибутки від надання освітніх послуг, підтримка власної системи освіти, залучення молодих, висококваліфікованих та вже достатньо інтегрованих працівників до місцевих ринків праці¹⁴⁰. Отже, і через освітню міграцію Україна втрачає частину свого демографічного і трудового потенціалу.

Міграційні настрої серед молоді досить сильні: є бажання виїхати за кордон як з метою працевлаштування, так і на навчання. За даними опитування «Молодь України 2019», лише половина респондентів (49,8 %) на питання «Чи хочете ви емігрувати з України?» відповіли «ні, я хочу жити в Україні». І частка таких відповідей менша, ніж було у попередньому 2018 р. (56,5 %), тобто міграційні настрої посилюються. Разом з тим, молоді люди у більшості випадків хочуть емігрувати на певний час, з метою працевлаштування і навчання, а потім повернутися до України (рис. 2.33).

Молоді люди назвали різні причини бажання виїхати закордон: відсутність в Україні можливостей навчання на відповідному рівні, невизнання дипломів більшості вітчизняних закладів вищої освіти у світі, бажання заробити грошей, одержати досвід життя в іншій країні тощо; разом з тим частина назвала і причину «через воєнні дії на Сході України»: це одна з причин бажання виїзду для 47,5 % тих, хто планує навчатись закордоном, 17,3 % тих, хто бажає там працювати, і 35,2 % охочих емігрувати назавжди. Була вказана і причина «Щоб уникнути призову до Збройних сил України»¹⁴¹. Отже, попри відносно спокійну ситуацію, потенційна

140 Українське суспільство: міграційний вимір: національна доповідь / Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. Київ, 2018. С. 113—116.

141 Аналітичний звіт з проведення репрезентативного соціологічного дослідження становища молоді в Україні (2019 рік). Київ, 2019. С. 69.

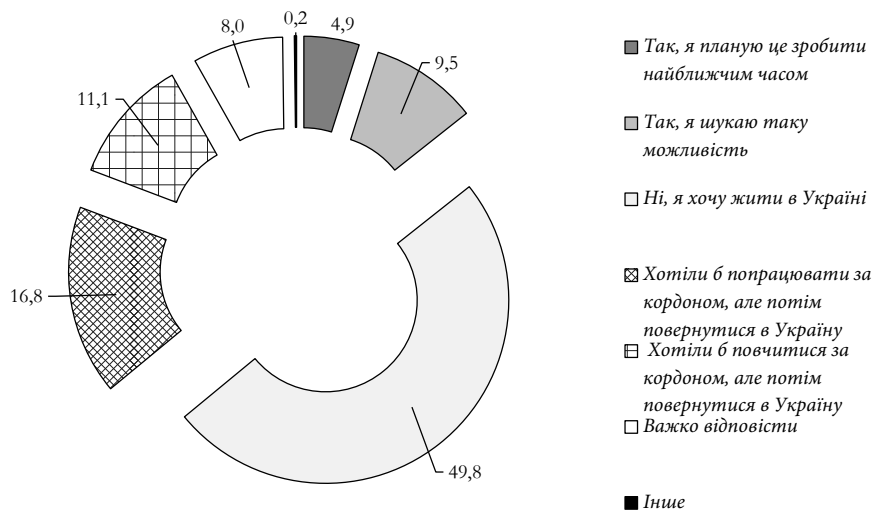

Рис. 2.33. Розподіл молоді за відповідями на запитання «Чи хочете ви емігрувати з України?», %

можливість воєнної агресії впливає на демографічну поведінку української молоді.

Інтенсифікація міграційної мобільності населення не тільки сприяє зменшенню кількості зареєстрованих в Україні шлюбів, але і впливає на стиль матримоніальної поведінки, сприяючи за-своєнню населенням, насамперед молоддю, яка доволі часто працює, навчається, подорожує за кордоном, більш модернізованої, «західної» моделі поведінки.

Зміни, які відбуваються, важко оцінити через відсутність повної інформації щодо шлюбного і сімейного складу населення, яку можна було б одержати з матеріалів його перепису. Україна не провела перепис населення раундів 2010 і 2020 рр., отже відсутні не тільки дані щодо якісних характеристик населення (шлюбно-сімейних, освітніх, мовних тощо), але і щодо чисельності населення, оскільки за цей період у його розрахунках накопичилась значна по-

хибка, яку зазвичай корегують за даними перепису. Динамічність сучасних міграційних процесів як внутрішніх (значна частина населення виїхала з Донбасу, але не всі вони одержали статус внутрішньо переміщеної особи ¹⁴², а якась частина тих, хто формально має цей статус, повернулись на попереднє місце проживання), так і зовнішніх (чимало осіб, які роками живуть і працюють закордоном, статистично зараховані у чисельність населення України) посилює цю похибку. Отже, не точними є цілий ряд відносних демографічних показників, що зменшує можливості фахового вивчення демографічних процесів і формування відповідних висновків.

Разом з тим соціально-демографічні обстеження останніх років «подають сигнали» щодо зміни поглядів і матримоніальних практик молоді. Інформація щодо шлюбного складу молоді, одержана у ході обстеження «Молодь України 2019», відрізняється від попередніх показників (рис. 2.34). У порівнянні з даними обстеження 2017 р. значно зменшилась частка осіб, які перебувають

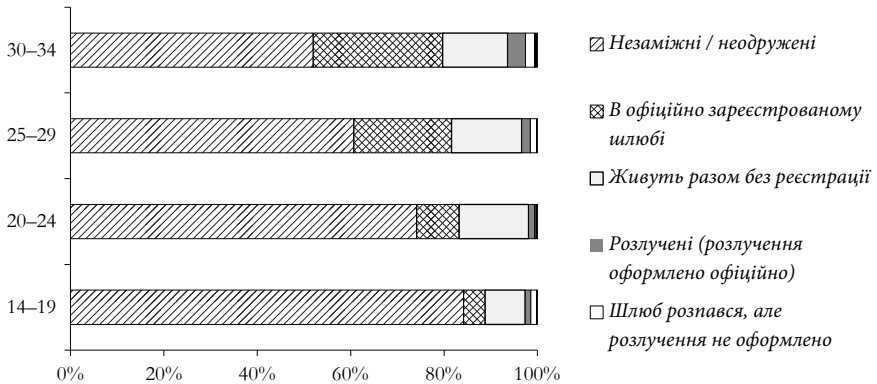

Рис. 2.34. Розподіл молоді різних вікових груп за шлюбним станом, %

Джерело: опитування «Молодь України 2019».

142 Статус внутрішньо переміщеної особи на 24.05.2021 р. мали 1467,7 тис. осіб.

у зареєстрованому шлюбі, серед вікової групи 20—34 роки, і не за рахунок поширення незареєстрованого партнерства (значне зростання частки тих, хто живе з партнером без реєстрації, відбулось лише серед 20—24-річних), а саме за рахунок тих, хто не перебуває у шлюбі зараз і не перебував раніше серед 25—29 і 30—34-річних, тобто у тому віці, коли зазвичай шлюбні плани вже реалізовані. Відповідно до цього дослідження, у віці 25—29 років ніколи не перебували у шлюбі 60,7 % осіб, у 30—34 роки — 52 % осіб. Важко сказати, чи це обумовлено відкладанням шлюбу на старший вік, чи поширенням безшлюбної самотності, що раніше було нетиповим для України. Можливо, це результат особливості методики проведення обстеження, невдалої вибірки — необхідні подальші дослідження, щоб це зрозуміти.

Про модернізацію поглядів молоді свідчить і виконане 2019 року співробітниками відділу досліджень демографічних процесів і демографічної політики Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України вибіркове опитування студентів у Києві. Відповідно до одержаних даних, переважна більшість студентів (майже 82 %) планують у майбутньому шлюбні стосунки (рис. 2.35), а от форма цих стосунків є різною.

Переважна більшість опитаних студентів планує починати шлюбні стосунки з *cohabitation*, тобто спочатку жити разом без реєстрації, і зареєструвати шлюб лише згодом. Лише 17,7 % мають наміри одразу взяти офіційний шлюб (рис. 2.36). Це суттєво відрізняється від інформації щодо шлюбної стратегії молоді цього віку, одержаної 2010 року: тоді 55 % опитаних планували починаючи подружнє життя із зареєстрованого шлюбу.

Щодо поглядів, яка форма шлюбних стосунків батьків є найкращою для дитини, то лише 59 % київських студентів вважають, що це офіційний шлюб між батьками, а майже 35 % вважають, що реєстрація шлюбу немає значення. Це майже удвічі більше за

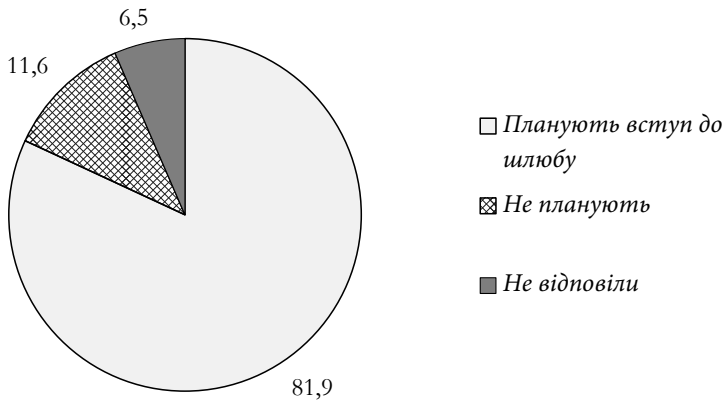

Рис. 2.35. Розподіл студентської молоді за матримоніальними планами на майбутнє (планують чи не планують подружнє життя), %

Джерело: опитування студентів у м. Київ.

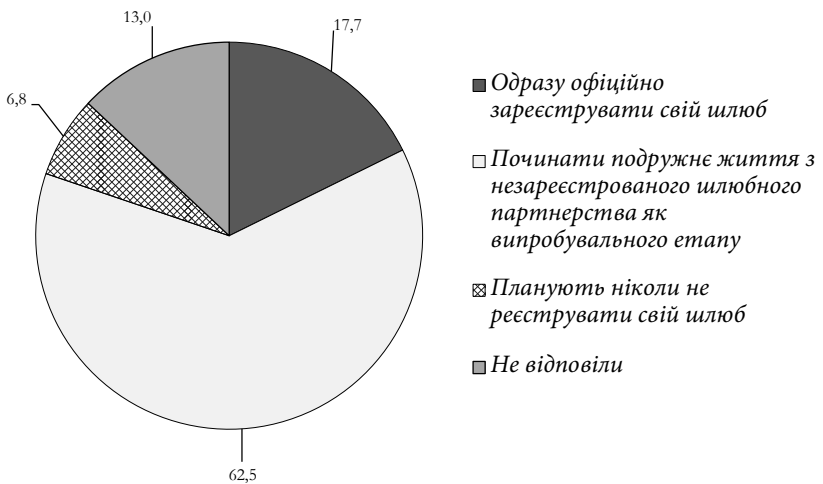

Рис. 2.36. Розподіл студентської молоді, яка планує взяти шлюб у майбутньому, за формою шлюбних стосунків, які вона обирає, %

Джерело: опитування студентів у м. Київ.

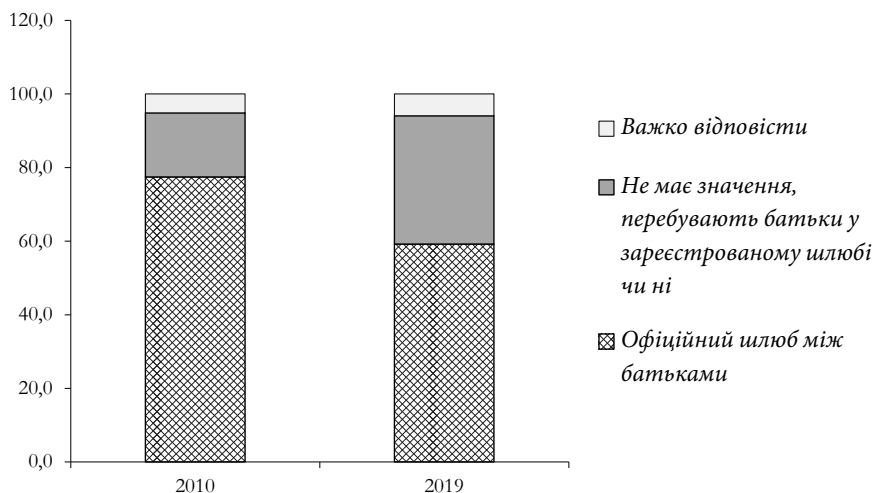

Рис. 2.37. Розподіл молоді за поглядами на те, яка форма шлюбних стосунків між батьками є найкращою для дитини, 2019 та 2010 рр., %

Джерело: опитування молоді.

частку тих, хто притримувався цих поглядів серед їхніх ровесників у 2010 р. (рис. 2.37).

Попри те, що пряме порівняння думок і оцінок київських студентів і їхніх ровесників у всій країні є досить умовним, оскільки молодь столиці, як правило, відрізняється більш радикальними і модернізованими поглядами, ми все ж можемо припустити, що відбуваються зміни у матримоніальних планах і стратегіях, у поглядах на шлюб і батьківство української молоді, яка формує майбутнє нашої країни. Необхідно враховувати, що стиль життя, ідеї і цінності, життєві стратегії населення столиці поступово поширюються на інші регіони країни, і насамперед сприймає новий, «столичний» стиль життя молодь.

Складним випробуванням для українського населення стала пандемія COVID-19. Хоча повністю оцінити демографічні втрати

через пандемію складно, однак вже відомо, що у 2020 р. в Україні померло на 35,7 тис. осіб більше, ніж у попередньому році. Це зростання смертності значною мірою обумовлено епідемією: як смертністю від самого захворювання, так і унаслідок відкладення через карантин медичних обстежень, планового лікування, оздоровлення тощо. У 2020 році було зареєстровано лише 167 974 шлюбів, і це майже на 30 % менше, ніж 2019. Це був високосний рік, коли українці традиційно рідше беруть шлюб, водночас шлюби відкладались через карантинні обмеження і неможливість відзначити цю подію (організувати весілля, весільну подорож тощо). Саме тому у 2020 р. було зареєстровано найменше шлюбів за останні десятиліття (принаймні з 1945 року). Загальний коефіцієнт шлюбності за даними Державної служби статистики, становив 4,5 ‰, що для України незвично низький показник.

Пандемія не тільки забирає людські життя, але і змінює звичний спосіб існування, негативно трансформує сформовані практики і моделі поведінки, в тому числі в сімейній сфері. Різке погіршення умов життя через економічні негаразди, карантинні обмеження, стрес через хвилювання за здоров'я і життя своє і близьких, порушення звичного способу життя призводять до руйнування вже досягнутого «консенсусу» у подружніх стосунках стосовно стилю спілкування і розподілу сімейних обов'язків, що погіршує атмосферу в родині і сприяє підвищенню конфліктності. Попри модернізацію багатьох сфер життя українського суспільства, саме в шлюбно-сімейній сфері досі поширені консервативні, застарілі погляди і практики, що є однією з причин високого рівня розлучуваності. Традиційно основні обов'язки з ведення домашнього господарства і догляду за дітьми в сучасній українській родині лежать на плечах жінки, яка змушена поєднувати найману і хатня працю, що часто негативно впливає на її здоров'я, кар'єру і самореалізацію. В умовах карантинних об-

межень, коли періодично закривалися школи і дитячі дошкільні установи, а також вводились обмеження на роботу сфери обслуговування, збільшується навантаження на жінок, зростає обсяг хатньої праці і догляду за дітьми. За даними соціологічної групи «Рейтинг», існують певні гендерні відмінності в моделях поведінки в умовах карантину: жінки стали частіше готувати їжу і стежити за новинами, а чоловіки більше часу, ніж зазвичай, тратають на сон, алкоголь і секс, особливо ті, які на карантині й не ходять на роботу¹⁴³. Подібний «гендерний дисбаланс» підсилює ймовірність сімейних конфліктів і погіршує подружні стосунки, що згодом може призвести до розпаду шлюбу.

Підвищення напруженості в сім'ї під час епідемії призвело до зростання випадків сімейного насильства, насамперед стосовно жінок і дітей. Проблема сімейного насильства в Україні стоїть досить гостро, хоча держава здійснює активні кроки щодо її подолання: 2017 року ухвалено закон, який передбачає кримінальну відповідальність за сімейне насильство, остаточно він набув чинності в січні 2019 р. Однак громадські організації, які займаються цією проблемою, повідомляють, що в умовах епідемії та карантину кількість дзвінків на гарячу телефонну лінію щодо надання допомоги жертвам домашнього насильства значно зросла. Міністерство внутрішніх справ України зафіксувало зростання звернень з приводу сімейного насильства у багатьох областях. У групі ризику не тільки сім'ї, де раніше фіксувалися подібні випадки, але і ті, де хтось втратив роботу, склалася важка фінансова або житлова ситуація, є особи похилого віку або недієздатні. Все це в умовах стресової і психологічно нестабільної ситуації карантину в певних випадках викликає агресію.

---

143 Соціологічна група «Рейтинг». Емоції і поведінка українців на карантині: спеціальний проєкт. URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/emocii_i_povedenie_ukraincev_na_karantine_specialnyy_proekt.html

Можна зробити висновок, що внаслідок пандемії COVID-19 демографічні проблеми України, в тому числі у шлюбно-сімейній сфері, загострились. Існує ризик збільшення сімейних конфліктів і загострення гендерних проблем. Разом із тим у цих складних умовах підвищується значення шлюбу і сім'ї для організації життєдіяльності особистості: в умовах вимушеного скорочення контактів із колегами та друзями наявність поряд шлюбного партнера допомагає зменшити психологічні й економічні ризики, які виникають в умовах самотності й самоізоляції. Традиційно в кризовій ситуації подружні конфлікти «відкладаються на потім», і у 2020 році в Україні було зареєстровано лише 119 838 розлучень, і це найменша їх кількість після 1965 року. Сімейна солідарність і взаємодопомога є тими механізмами, які дають можливість кожній людині і всьому суспільству пройти цей складний етап.

Як саме вплинула пандемія на тенденції шлюбності й розлучуваності в Україні ми побачимо лише з часом. Слід очікувати, що у подальші роки відбудеться компенсаційний підйом шлюбності, однак невідомо, наскільки значний, адже шлюбні союзи, які утворились, не завжди будуть офіційно реєструватись. Відбудеться і збільшення кількості розлучень, оскільки конфлікти, що загострились в умовах карантину, можуть з часом призвести до розпаду шлюбу. Однак тенденція до зниження рівня розлучуваності населення в нашій країні, на нашу думку, збережеться.

ВИСНОВКИ

Розуміння складних неоднозначних сучасних процесів у шлюбно-сімейній сфері неможливо без вивчення як їх історичної еволюції, так і сучасних факторів трансформації. Демографічний розвиток України, зокрема у шлюбно-сімейній сфері, відбувається відповідно до загальноцивілізаційних закономірностей, однак, як і в кожній країні, він є складовою (і результатом) еволюції національної соціокультурної та інституційної систем.

На початку ХХ століття населенню України ще була притаманна традиційна модель шлюбно-сімейної поведінки, яка не змінювалась протягом століть і була типовою для аграрного (доіндустріального) суспільства. Однак упродовж ХХ століття в Україні відбулися значні зміни шлюбу і сім'ї на засадах демографічної модернізації, яка мала атиповий характер унаслідок штучності радянської соціально-економічної системи, що модифікувало прояв загальних закономірностей їх трансформації. На цьому історичному шляху можна виокремити кілька періодів (етапів), обумовлених певними змінами у принципах організації суспільства і методах державного управління.

Перший період (1920-ті рр.) — штучно прискорена демографічна модернізація, обумовлена докорінною перебудовою суспільства, насильницькою секуляризацією та відповідними змінами у менталітеті населення, прискорена лібералізацією сімейного законодавства, що призвело до загострення ряду соціально-демографічних проблем, однак створило підґрунтя до зміни становища жінки в суспільстві.

Другий етап (1930-ті — 1950-ті рр.) — модернізація в умовах соціальних катастроф, насамперед Голодомору, репресій, війни; влада використала соціальні катастрофи для уніфікації населення та впроваджувала тотальний контроль над життям сім'ї та кожної особистості.

Третій етап (кінець 1950-х — 1980-ті рр.) — модернізація в умовах «гуманнішого» соціально-політичного і економічного середовища, яка відбувалась під впливом лібералізації умов розвитку сім'ї та зняття більшості законодавчих обмежень щодо матримоніальної поведінки населення.

Пройшовши через модернізацію «за радянським типом» і ряд соціальних катастроф (Голодомор, репресії, війни), населення України значно раніше, ніж населення більшості країн Європи, стало характеризуватися нестійкістю шлюбних відносин, високим рівнем розлучуваності, масовою одностаттєвістю. Разом з тим, штучне соціально-економічне середовище, «закрита» модель суспільства довго консервували ранню шлюбність і народжуваність, традиційність гендерних відносин у сім'ї.

Цей своєрідний профіль шлюбно-сімейних процесів дістався у спадок незалежній Україні і в нових складних соціально-економічних умовах зазнав подальших трансформацій, обумовлених особливостями життя населення в ринкових умовах і поступовим поширенням постіндустріальних принципів соціальної й економічної організації суспільства. Триває подальша модернізація шлюбу і сім'ї (вже четвертий етап модернізації), проте сучасна специфіка шлюбу в Україні обумовлена поєднанням постіндустріальних змін, що одержали назву другого демографічного переходу, частково збережених національних традицій і впливу соціально-економічних умов життєдіяльності населення.

Попри певну модернізацію моделі шлюбної поведінки населення, Україна належить до країн Європи з високим рівнем

шлюбності, свідченням чого є досить високий за європейськими мірками загальний коефіцієнт шлюбності. Зберіглась і традиція вважати високосний рік несприятливим для одруження, через що крива шлюбності має хвилеподібну форму: кількість шлюбів різко зменшується у високосні роки. Разом з тим з 2008 року простежується тенденція до зниження рівня шлюбності, яка посилилась після 2015 р., що обумовлено як змінами у чисельності населення найбільш шлюбоактивного віку (20—35 років), так і поширенням незареєстрованого шлюбного партнерства.

Сценарій шлюбної поведінки українців поступово змінюється відповідно до загальноєвропейських тенденцій. Простежується чіткий тренд до підвищення віку реєстрації шлюбу: вступ до шлюбу в більшості випадків відкладається до завершення періоду здобуття освіти і спеціальності, набуття соціальної зрілості й економічної незалежності. Аналіз повікових коефіцієнтів шлюбності свідчить, що у чоловіків відбувається різке зниження інтенсивності шлюбності 20—24-річних, і підвищення 25—29 і 30—34-річних, а у жінок — зниження рівня шлюбності дівчат до 20 років, певне підвищення — у 25—29 і 30—34-річних. Разом з тим, останні 25 років інтенсивність шлюбності українських жінок 20—24 років залишається значно вищою, ніж інших вікових груп.

Для сучасної України вже нетиповою є рання шлюбність, тобто шлюби з нареченою віком до 18 років: починаючи з 2013 р. кількість таких шлюбів становить менше одного відсотка. Однак в Україні шлюб залишається «молодшим», ніж у більшості європейських країн, тобто укладається в більш ранньому віці.

Однією з найсуттєвіших рис сучасного світу є різноманітність моделей і стилів поведінки сучасної людини, її вільний вибір стилю власного життя. Стратегії шлюбної поведінки українців також поступово змінюються: безшлюбна самотність малопоширена в країні, однак не завжди чоловік і жінка, живучи разом, реестру-

ють свій шлюб. За даними соціологічних досліджень 2008—2009 років, 10—12 % шлюбних пар, мешкаючи разом і вважаючи свої стосунки шлюбом, офіційно його не реєстрували, а за інформацією опитувань молоді 2017—2018 років, кожна четверта молода людина, маючи шлюбного партнера, і мешкаючи з ним в одному домогосподарстві, не вважали ці стосунки шлюбом. В сучасній Україні шлюбне партнерство без реєстрації найчастіше є своєрідним випробувальним етапом, коли пара «перевіряє» свої стосунки і вирішує, чи будуть вони продовжуватись в офіційному шлюбі, чи партнери розійдуться. Доволі часто зволікають із реєстрацією повторних шлюбів.

Однією з найгостріших проблем української сім'ї вже тривалий час є нестабільність шлюбних відносин, високий рівень розлучуваності. Ця проблема — «спадок» ще з радянських часів. У сучасній Україні шлюб залишається нестійким, хоча слід зазначити, що високі показники розлучуваності українського населення є певною мірою наслідком високого рівня зареєстрованої шлюбності. З 2000 р. намітилась тенденція до зниження рівня розлучуваності, однак вона нестійка, спостерігаються значні річні коливання. І хоч в останні кілька років за показником кількості розлучень на 1000 населення (загальний коефіцієнт розлучуваності) Україна дещо покращила свої позиції порівняно з іншими країнами Європи, вона все ж залишається в цьому аспекті серед «країн-лідерів».

Головною причиною розлучення, на думку осіб, шлюб яких розпався, є напруження у морально-психологічних, емоційних стосунках подружжя (конфлікт інтересів, відчуженість у сімейних стосунках), і це напруження підсилює невирішеність матеріальних і житлових проблем. Однією з поширених причин розлучення залишається асоціальна поведінка одного з партнерів, як правило — алкоголізм чоловіка.

Найбільшу проблему становить розлучення подружжя, яке має спільних неповнолітніх дітей, оскільки руйнується природний, звичний для дитини осередок життєдіяльності й розвитку. У значної частини шлюбних пар, які розпадаються, є спільні діти, тож кожен рік тисячі дітей переживають розлучення батьків. На жаль, починаючи з 2010 р. відсутня інформація щодо характеристик шлюбів, які розпались, — як щодо наявності дітей, так і за тривалістю шлюбу та віком осіб, що розлучаються.

Новітні тенденції у розвитку шлюбно-сімейної ситуації в Україні вкрай важко визначити, оскільки Україна не здійснила переписи населення раундів 2010 і 2020 років. Через це відсутні не тільки дані щодо якісних характеристик населення, зокрема його шлюбного складу, але і точні дані щодо чисельності населення. Карколомні події, що відбулись в останні роки: війна на сході країни, зменшення підконтрольної Урядові України території внаслідок збройної агресії РФ, інтенсифікація пов'язаних із цими подіями міграційних процесів — вплинули на шлюбність населення країни, однак ці зміни важко статистично оцінити, оскільки ряд відносних демографічних показників є не точними, що зменшує можливості фахового аналізування.

Анексія частини території країни і зростання зовнішньої міграції призвели не тільки до зменшення чисельності населення країни, насамперед шлюбоактивного віку, вони впливають на стиль матримоніальної поведінки, форми шлюбу і сім'ї. В Україні набуває поширення дистанційний шлюб, зокрема як складова транснаціональної сім'ї, коли партнери мешкають у різних країнах. Ряд вибіркового опитувань свідчить про модернізацію поглядів на шлюб і батьківство, матримоніальних планів і стратегій української молоді, яка формує майбутнє нашої країни. Визначити, наскільки поширені ці зміни, дасть можливість майбутній перепис населення, який заплановано на 2023 рік.

Наукове видання

Національна академія наук України
Інститут демографії та соціальних досліджень
імені М.В. Птухи НАН України

Людмила Слюсар

ШЛЮБ В УКРАЇНІ У ДЕМОГРАФІЧНОМУ ВИМІРІ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

Редактор-коректор А. Радченко

Комп'ютерна верстка А. Вернер

Підписано до друку 25.06.2021.
Формат 60x84/16. Гарнітура Minion Pro.
Ум. друк. арк. 10,46. Обл.-вид. арк. 5,7.
Тираж 50 прим.